

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NO 1204.

कर्मप्रदीपः ।

(छन्दोगपरिशिष्टापरमामध्येयः ।)

KARMAPRADIPA
OR CHANDOGA-PARISISTA

WITH THE COMMENTARY CALLED PARISISTA PRAKASA OF
MAHAMAHOPADHYAYA NARAYANOPADHYAYA

EDITED BY
MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA
TOGETHER WITH A COMMENTARY BY HIMSELF CALLED PRABHA

FASCICULUS I.

Calcutta,

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI AT THE SANSKRIT PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 67, PARK STREET.

1909.

कर्मप्रदौपः ।

प्रश्नमप्रपाठके प्रथमः खण्डः ।

नमः सामवेदाय ।

श्रीगणेशाय नमः ।

परिशिष्टप्रकाशस्थानुकर्मणिका ।

यस्वाज्ञा जयति शुतिमृतिमयी यत्पादपाथोमयो-
धर्मः कैश्चिदुपास्यते सुकृतिभिर्गङ्गेत्यभिस्वां गतः ।
यं ज्योतिर्मयमन्तरुद्धवतमश्छेन्तुं पुरस्कृत्वत
मन्तः, पातु जगच्चतुर्मुखगिरामर्थः म देवो हरिः ॥ १ ॥
इह जगति वन्दितपादाः सदा नरेन्द्रैः पवित्रजन्मानाः ।
वसुधामधाभुजः कर्ति नाभूवन् काल्पिविद्वयाः ॥ २ ॥
चरितमहति तेषामन्वयं मामपीत्री
ममजनि परितोपश्कृन्दमां देहवन्नः ।
अनभत म हि विप्राच्छामनं तालवाटी
तटिह भजति पूजामृत्तरा वेज राढा ॥ ३ ॥
तस्माच्चतुर्थं खण्डं पिण्डाच्च खण्डं तथाच वापश्रीं ऊनाजाः ।
• हि जवर्णादिकमपरं निःस्तमनघङ्गलस्थानम् ॥ ४ ॥

* वाप उना, इति ख पुस्तके पाठः ।

३। - १७१

जज्ञेऽथ भूवलयपावनहेतुरेकः
 श्रीतं विधौ सततनिर्मलधीप्रसारः ।
 प्राक् पूजितो विबुधसंसदि धर्मनामा
 नामानुरूपचरितः परितोषसूनः ॥ ५ ॥
 तस्माद्जायत मदायतनं गुणानां
 भद्रेश्वरो निखिलकोविदवन्दनीष्यः ।
 मध्ये सतां स्थितिमतां प्रथमाभिधयः
 सेवाभिषिक्तहृदयः पदयोर्मुरारेः ॥ ६ ॥
 तस्माहदाधर इति दिजचक्रवर्ती
 राजप्रतिग्रहपराङ्गुखमानसोऽभूत् ।
 पुण्यानि केवलमहर्निश्चमर्जयन् यः
 शान्तश्चिराय समयङ्गमयाम्बभूव ॥ ७ ॥
 तस्माङ्गुपितमाविभूमिवलयः गिष्ठोपगिष्ठवजै-
 विहन्मौलिरभूदुमापतिरिति प्राभाकरयामर्णोः ।
 त्वापालाज्यपालतः स हि महाशार्द्धः प्रभूतं महा-
 दानञ्चार्थिगणार्थनार्द्धहृदयः प्रत्ययहीत्युख्यवान् ॥ ८ ॥
 तस्यानुजः ॥ सुकृतवानथ कृतमवेस्वदक्षिणो वहुधा-
 उदियाय गोननामा गुरुरिव तन्वे पुराणज्ञः ॥ ९ ॥
 शश्वदिश्वजनीनः ॥ निर्मलगुणं भूलोकवाचस्पतौ
 प्रेष्टकीर्त्तिसरित्रवाहनिवहप्रस्तालितागामुखे ।

१ महाशार्द्धे, इति के पुस्तके पाठः । १ विप्रजनीन, इति ख पुस्तके पाठः ।
 १ तस्यानुजः, इति ख पुस्तके पाठः ।

यस्मिन् कृष्णपदैकलीनहृदये धर्माधिकारास्यदं
 बिभागे द्विजमन्दिराख्यधिवसन् निर्धूतदोषाः श्रियः ॥ १० ॥
 जातस्ततः स्मृतिपुराणविदामुपास्य—
 विद्यः प्रभाकरमतस्यितिलब्धकीर्तिः ।
 नमः मतां मदसि मित्रजनेषु च श्री-
 नारायणः सत्कृष्णपरायणात्मा ॥ ११ ॥
 द्वृग्नोगपरिशिष्टस्य मर्वार्थालोकहेतवे ।
 परिशिष्टप्रकाशाख्यश्चक्रे तनैष * धीमता ॥

प्रभाया अनुक्रमणिका ।

यस्मात् सर्वे यतः सर्वे यस्मिन् सर्वे प्रलीयते ।
 यच्च सर्वगतं सर्वे तत्त्वहः समुपास्यते ॥
 प्रत्युहव्यृहविश्वस्यै दृग्णिराजमहं भर्ज ।
 विश्वेगमन्तपूर्णाङ्ग वर्नं बोधविवृद्धये ॥
 महर्षिं गोभिना चार्यं कात्यायनमृषिं तथा ।
 परिशिष्टप्रणितार प्रणमामि प्रयत्नतः ॥
 पित्रोगुरुणामहूर्दीप्य प्रणमामि महमुहृः ।
 यत्कृपालेशमात्रेण मम बोधलबोदयः ॥
 कृत्वोगपरिशिष्टस्य कात्यायनकृतरियम् ।
 व्याख्या कर्मप्रदीपस्य प्रभाख्या क्रियत मया ॥

* तनैष, इसी के उत्तरके पाठ ।

अथाऽतो गोभिलोक्तानामन्येषाच्चैव कर्मणाम् ।

अस्पष्टानां विधिं सम्यगदर्शयिष्ये प्रदीपवत् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथ वेदाध्ययनान्तरं गृहस्थायमप्रवेशोन्मुखस्य माणवकस्य
गोभिलोक्तानामाधानादिगृह्यकर्मणामन्येषाच्च मन्वाद्युक्तकर्मणा-
मस्पष्टानाम् ।

“आसीन ऊर्ध्वः प्रह्लो वा नियमो यत्र नेटृगः” ।

इत्यादीनां सम्यगनुष्ठानं दर्शयिष्ये । प्रदीपवत् । यथा प्रदीपो-
ऽस्पष्टानि द्रव्याणि स्पष्टोकरोति तथाऽहमपि अस्पष्टस्पष्टोकरणात्
प्रदीपतुल्य इति यत्कारस्य प्रदीपतुल्यता, यत्कारस्य वा । अतः-
शब्दो हेत्वर्थं । यस्मादस्पष्टानि गोभिलाद्युक्तकर्माणि, तस्माद्-
वक्तोकरोमि । अन्यथा विगुणगृहस्थकर्मानुष्ठानात् ॥ माणवकः
प्रत्यवायी भवेत् ।

अथगच्छ मङ्गलार्थीऽपि । तथाचोक्तम् ।

“ॐकारथाथगच्छ द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कगडं भित्त्वा विनिर्यातौ रंन माङ्गलिका

प्रभा ।

इह खलु तत्त्वभवान् कात्यायनः कृत्योगकर्त्तव्यानां गृह्यनां
अन्येषाच्चास्पष्टानां स्पष्टोकरणार्थं कृत्योगपरिशिष्टापरनामधीयं
कर्मप्रदीपात्मस्मिं यत्कारस्यकार । तस्येयमल्पयत्याहृत्ति-

* धर्मानुष्ठानात्,—इति ख पुस्तके पाठ ।

रारभ्यते । व्याचिख्यासितस्य कर्मप्रदीपस्यायमादिमः श्लोकः
अथात् इत्यादिः ।

तत्राथशब्दं आर्वयग्रन्थस्यादो प्रयुज्यते । शुत्या च मङ्गलप्रयो-
जनोभवति । आनन्तर्यार्थो वा । वेदाध्ययनान्तरमिति तत्रार्थः ।
अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् गोभिलोक्तानि कानिचित् गृह्ण-
कर्माख्यस्थानि, न च सर्वाणि कृन्दोगकर्त्तव्याणि कर्माणि
गोभिलेनोक्तानि, अत एतस्मात् कारणात् । वेदाध्ययना-
नन्तरं गृहस्थान्यम् प्रविविक्षुणा कृन्दोगव्रह्मचारिणा गृह्णकर्मादि-
परिज्ञानार्थं गृह्णादिकमध्येत्यम् । तत्र चास्यष्टानामन्येषाच्च
कृन्दोगकर्त्तव्यानां कर्मणां विधी सम्यगप्रदर्शिते कर्मणां सम्यक्
परिज्ञानाभावेन कर्मणां वैगुण्यं, कर्तुश्चापरावः स्यात् । तस्मात्
गोभिलोक्तानामन्येषाच्च गोभिलोक्यकर्त्तव्यानामस्थानां विधिं
प्रदीपत् सम्यग् दर्शयिष्ये । यथा मन्दान्यकारं अस्थानि वस्तुनि
प्रदीपः सम्यग् दर्शयति, तद्दित्यर्थः ।

अत च गोभिलोक्तानां कर्मणां कृन्दोगकर्त्तव्यत्वस्याविवादात्
अन्यान्यपि कर्माणि कृन्दोगकर्त्तव्यान्यर्वति विज्ञायते ।

“प्रसिद्धार्थस्य मात्रिष्ये योऽप्रमिद्धार्थं उच्यते ।

स सत्रिधानमामर्थात्तज्जातीयोऽवगम्यत” ॥

इति न्यायात् । अपिचाहुः । ०

“संयोगो विप्रयोगश माहचर्यं विरोधिना ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं गृह्णस्यान्यस्य मत्रिधिः ॥

ऊर्ज्जन्तु विवृतं कार्यं तन्तुवयमधोहृतम् ।
विवृतं चोपवीतं स्यात्स्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥ २ ॥

“मामर्थमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
गद्भार्थस्यानवच्छदे विर्गेषमृतिहृतवः” ॥

इति । अध्येतम्यदायप्रमिद्विशेषमर्थमुपोद्गत्यति । अर्थता-
रोहि ग्रन्थमिमं कन्दोगपरिगिष्टमित्याचक्षते । निब्रभारश्वेषम् ।
यथा खल्पयाप्राये निखितं दृष्टा भवेदयमग्रा इति मतिः, तथा
प्रकृतेऽपि कन्दोगकर्त्तव्यप्राये पठितं कन्दोगकर्त्तव्यमेतदिति
धीरुदेति । उदेति चेत्, न यज्यते विना कारणमुत्स्वष्टम् ।
तथाच न्यायः । “प्रायं वचनाच्च” इति । तस्मात् कन्दोग-
कर्त्तव्यकर्मप्रवाहमर्थं यत्किञ्चिदन्यत् कर्मोपदिष्टं, तदपि
कन्दोगकर्त्तव्यमित्यवधार्थते । तस्मात् पूर्वमिन् परमिंश
कर्मप्रवाहे कन्दोगकर्त्तव्ये मति तत्प्राप्तपठितं किञ्चित् कर्मा-
कस्माद्वाद्वज्रतोयन्यायेन कन्दोगानां न भविष्यति भविष्यति
तु कन्दोर्गतर्पणामिति कुतोऽयमसदावेग इति न खल्पधि
गच्छामि ॥ १ ॥

परिगिष्टप्रकाशः ।

यज्ञोपवीतिना आचान्तोटकेन कृत्यमिति गोभिन्नोक्ता, पुन-
यैज्ञोपवीतं कुरुते सूतं वस्तं वा अपि वा कुगरज्जुमिवेत्युक्तम् ।
अनन्तं यज्ञोपवीतं सूतमित्यतावन्मात्रमुक्तम् । गुणतिमराद्यभि-
धनन् तदेव व्यक्तिकरोति ।

वामावर्त्तवन्नितसूत्रवयं चिगुणोक्त्य दक्षिणावर्त्तवन्नितं
कार्यम् । एवं नव तत्त्वः । तदेव तिमरमुपवीतं स्यात् । तस्य
च तिमरस्येको यन्मिनिभिरित्यते । तच्च सूत्रं कार्यम् कौशयं
च ब्राह्मणस्य ।

तथा च मनुः, —

“कार्यममुपवीतं स्याद्विप्रस्योङ्गवृत्तं विष्टुत ।

गणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रकम्” ॥

बौधायनः, —

“कौशं मौतं विस्त्रिवृत्तं यज्ञोपवीतमानासः” । कौशं ऊमि-
कार्गोत्थं तिमरपटसूत्रादिमयम् । मौतं कार्यम् । विस्त्रिवृत्तं
नवगुणं तिमरोक्तमित्यर्थः । “नव वै तिवृतः” इति श्रुतः ।

यच्च देवलवचनम् ।

“कार्यमर्त्तोमगोवालगणवल्लवृणोङ्गवम् ।

मदा मभवतो धार्यमुपवीतं दिजातिभिः” ॥

इति । तत्पुर्वपूर्वामभवे उत्तरं तरविधायकम् । तथा —

“यज्ञोपवीतं कुर्वति सूत्राणि नवतत्त्वः ।

एकन यन्मिना तनुद्विगुणमिन्दिगुणोऽयवा” ॥

द्विगुण इति तिमरामभवे हिमरमित्यर्थः ।

यच्च पैठीनमिवचनम् । १

“कार्यममुपवीतं पट्टन्तु तिवृतं ब्राह्मणस्य, चौमं राजन्यस्य,
आविकं वैश्यस्य” । तदपि नवतत्त्वमभवे तनुपटकं विधत्ते ।

चिह्नं त्रिसरमित्यर्थः । अथवा नवगुणं त्रिसरहयेन पट्टतन्तुक-
मित्यर्थः । चौमं अतसीभवम् । एतन् “उपवीतमयुग्मसंर-
विषमतन्तुकम्” इति गृह्णपरिश्ठोक्तमपि स्पष्टीकृतम् । एतच्च
सूतमयोपवीतधारणं वस्त्राभावे । तथाच निगमपरिश्ठम् ।
“वाममा यज्ञोपवीतानि कुर्यात् तदभावे त्रिहता सूतेण
कुशमुञ्जबालगरज्जुभिर्वा” । बानोऽत्र गोबालो देवतवचनात् ।
अत च कुशगरगोबालादिषु गुणत्रिसरादिनियमो नास्ति । सूत
एव तत्रियमोपदेशात् । अवघातादयस्तु व्रीहिधर्मत्वात् तत्कार्य-
कारियविष्वपि कर्त्तव्याः । अत तु गुणत्रिसरादिकं यज्ञोप-
वीतान्तर्गतं न तु तदर्थः । पुरोडाशादिकं सु न यागपदार्थ-
निविष्टं किं तु द्रव्यमात्रम् । अन्यथा प्रधानस्यातिदेशाभावात्
अनतिदेशापत्तेः । अन्ये त्वाहः,—यज्ञोपवीतानील्युत्तरीये गोणं
तदर्मविन्यामप्राप्यर्थमिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

यज्ञोपवीतं कुरुते सूतं वस्त्रं वा अपिवा कुशरज्जुमेवेति
गोभिलसूते सूतं यज्ञोपवीतं कुरुते इत्यतावन्मात्रमुक्तम् । तदेव
गुणसराद्यभिधानन स्पष्टयति । चिह्नूर्ह्वतमिति । चिगुणं कृत्वा
जहृत्वं कार्यं, तन्त्रयमधात्मुतं त्रिहतच्च कार्यम् । एवं गुण-
चयस्य त्रिगुणोक्तरणं नव तत्त्वः सम्पूर्यन्ते । तथाच गृह्णा-
संग्रहः ।

“यज्ञोपवीतं कुर्विति सूतेण नवतान्त्रवम्” ।

इति । ऊर्द्धवृतलक्षणमाह संयहकारः ।

“करण दक्षिणोद्दिं गर्तन त्रिगुणीकृतम् ।

बलितं मानवेः सूतं शास्त्रं ऊर्द्धवृतं सृतम्” ॥

इति । ऊर्द्धन्तु त्रिवृतं कार्यमिति पाठेऽप्ययमिवार्थः । वामावर्त्त-
बलितं सूतवयं त्रिगुणीकृत्य दक्षिणावत्तेवृतं कार्यमिति परिशिष्ट-
प्रकाशः ।

तदेव त्रिमरमुपर्वोतं स्यात् । उपर्वोतमेव यज्ञमस्वन्वात्
यज्ञापर्वोतमित्युच्यते । तस्यैकोयम्यिरिष्यते कृत्वोगाचार्यः । केवल
किल प्रवरमसंख्या यस्यि कुर्वन्ति । एकोऽस्यस्तिलनन तत्वाननु-
मतिरिंगिता । यज्ञाच्युर्दिगुणितं पट्टतन्तुकञ्चोपर्वोतमुक्तम् । तच्छ-
न्दोगतरपरम् । गाखान्तरस्रदकारत्वाच्चपाम् । एवं सत्रगद्धो
पादानात् तस्य च कार्यमि प्रसिद्धेः कार्यममुपर्वोतं कृत्वोगा-
नाम । एवमाचार्यं सत्र वस्त्र वा इत्यभिधानात् सत्राभावं
वस्त्रस्य विधानाप्यगतः वस्त्राभावं सर्वविधानमपि कृत्वोगतरपरं
वाच्यम् ।

अत यद्यपि सत्यामपि व्राह्मानवहन्तानि श्रुतो व्राह्मिकार्य-
कारिणि यर्वेऽप्यवघातादयः क्रियते, तथापि यज्ञापर्वोतकार्य-
कारिणि वस्त्रादां न त्रिवृतादिनियमः । त्रिवृतादेयज्ञापर्वोत
पदार्थान्तर्निविष्टत्वं यज्ञापवातधर्मत्वाभावात् अन्यत तदप्रसर्तः ।
अवघातादीनां व्राह्मिपदार्थान्तर्निविष्टत्वाभावात् व्राह्मिधर्मत्वात्
अवघातादिविधीं व्राह्मिपदेन व्राह्मियागायान्तरापृच्छमाधनस्य
नक्ष्यमाणत्वाच्च यवे तदानश्च युक्तमेव ॥ २ ॥

पृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यद्विन्दते कठिम् ।
तद्वार्यमुपवीतं स्याद्वातोलम्बं न चोच्छितम् ॥ ३ ॥

परिगिष्टप्रकाशः ।

इदानीं देव्यमुपवीतस्याह ।

पृष्ठवंगनाभ्योर्दृतं सत् यक्टिपर्यन्तं लम्बत्, तदुपवीतं धारयेत् ।
नातोऽधिकं लम्बमानं नापि ऊर्ज्जं श्रितं ङ्गस्वमितियावत् । एतच्च
गोभिनीयानाम् । अन्येषां तु,

“स्तनादृद्विमधोनाभर्ने कर्त्तव्यं कथश्चन” ।

इति देवलेनोक्तं प्रमाणमिति । “यज्ञोपवीतमानाभेः” इति बौधा-
यनोक्तस्यार्थंपैव व्यवस्था । स्रातकैश्च हे यज्ञोपवीते धार्ये ।
तथाच वर्णिष्ठः, - -

“स्रातकानां हि नित्यं स्यादन्तर्वासमस्तशोत्ररम् ।

यज्ञोपवीतं हे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलः” ॥ ३ ॥

प्रभा ।

उपवीतस्य परिमाणमाह । पूषवंशं चेति । यदुपवीतं पृष्ठ-
वंशं नाभ्याञ्च धृतं सत् कठिं विन्दते लभते कठिपर्यन्तं लम्बते
इत्यतत् । तदुपवीतं धार्ये, न पुनरतो लम्बं नाप्युच्छितं ङ्गस्व
मित्यश्च । परिमाणान्तरमाह गोभिनपृच्छो गृह्णामयह्न ।

“स्तनादृद्विमधोनाभर्ने कर्त्तव्यं कथश्चन” ।

स्तनादृद्विश्रियं चल्लि अधीनाभेस्तपःत्त्वयः” ॥

* नातिनम्बं, इति क्रमे ग पञ्चकोण्य पाठ ।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बडगिर्खिन च ।
विगिर्खोव्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥ ४ ॥

इति । यत् यदुपकम्य पठितं तस्त्वंवाङ्मिति न्यायात् न चो
च्छ्रुतमिति काल्यायनीयो निर्पधस्तदुक्तकल्प एवाभिनिविगतं, न
गृह्णामयहोक्ते कल्पे । एवं तदुक्तो नाभरधःकरणनिर्पधस्तदुक्त
एव कल्पःभिनिविगतं, न काल्यायनीक्ते कल्प इति द्रष्टव्यम् ।
तदनयोः परिमाणयोविकल्पः । कुतः ? हयोरेव स्वगार्भाक्तत्वात् ।
यथ, गोभिनपुत्रवचनमविदुषा नारायणोपाधायेन,

• “स्तनादृह्मधोनाभेन कत्तेव्यं कथच्चन” ।

इति देवलोकं परिमाणं गोभिनोयव्यतिरिक्तविषयमित्युक्तम् ।
तदनादरणीयम् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर्मीइत्वं यज्ञोपवीतस्य, ‘यज्ञोपवीतिना आनान्तोक्तिं कल्यम्,’
इति सूत्रात् । ^{११२} तथाच कर्मीकालमात्रं धारणं नान्यदेति
प्रसक्तावाह ।

सदोपवीतयुक्तेन बडचृडेन च भवितव्यम् । एतेन गिर्खाचन्दोपवीत
धारणायाः पुरुषार्थतोक्ता । ततयाधारणे प्रत्यवायः । पुरुषार्थतया
सदा धारणात् कर्मीकालेऽपि धारणायपत्तेः किं कर्मीहन्ता नास्य-
वेत्यत्वाह । विगिर्ख इत्यादि । गिर्खोपवीतरहितेन यत्कर्मी कृतं, न
नकृतम् । विगुणत्वेन फलामाधकत्वादित्यभिप्रायः । कंवल-

पुरुषार्थत्वे हि देवाक्षर्थकालेऽधारणाऽपि कर्माविगुणमेव पुरुषम्
प्रत्यवायी स्यात् । कर्माङ्गत्वे तु नैवम् । तदा च विगुणक्रतु-
ममाधारं यत्रायथित्तं तत्कर्त्तव्यमिति कर्माङ्गत्वोपदेशप्रयोजनम् ।
एतेन दधिखादिरादिवत् क्रतुपुरुषार्थतयोभयार्थतया हालकता
उपर्वीतस्यल्कुम् । अतएव —

“पिबतो मेहतश्चापि भुञ्जतोऽनुपर्वीतिनः ।

प्राणायामं त्रिधावद्दं नवकं त्रियुतं ॥ क्रमात् ॥

इत्यन्यत्रापि व्यक्तमुक्तं धारणम् । अतएव धनार्जननियमस्य
पुरुषार्थत्वे तदतिक्रमेण क्षयाद्यर्जितधनेन क्रतुनिष्ठत्तिरविगुणाव
पुरुषम् नियमातिक्रमात् प्रायवित्तीयते । विशेष इत्यनेन च
असत्यामपि गिखावायां गिखावन्धाभार्वं कर्मवेगुणं नतु मत्या-
मेवल्कुम् ॥४॥

प्रभा ।

यज्ञोपर्वीतस्य कर्माङ्गत्वं “यज्ञोपर्वीतिनाचाल्तोदर्कन क्षयम्”
इति गोभिलमूलेणाक्तम् । एवम् कर्मकालादन्यत्र तस्य धारणं न
प्राप्नोति, तवाह । मदोपवानिर्निति । मञ्चदा उपर्वीतिना मञ्चदा
बहुगिर्वन च पुरुषण भवितव्यम् । अर्नेन यज्ञोपर्वीतधारणस्य
गिखावन्धनस्य च पुरुषार्थतोक्ता । ततय विपर्यये प्रत्यवायः
स्यात् । तत् कि पुरुषार्थयाः गिखावन्धनोपर्वीतधारणयोरवर्ज्ज
नीयतया कर्मकालेऽप्यनुवृत्तिरिति नेतयाः कर्मार्थतत्वागङ्गाया

* नक्तं त्रिरूप्युतं इति ग पुस्तके पाठः ।

माह । विशिख इत्यादि । अबडगिखोऽनुपर्वीती च यत् कर्म
करोति, तत् कृतं न भवति । विगुणतया सम्यक् फलाजनं
कावात् न तत् कृतमिति निष्टावादः । पूर्वार्द्धं पुरुषार्थतयोऽन्तयोः
शिखावन्धोपर्वीतधारणयोरुक्तगार्डं व्यतिरिक्तं निष्टार्थवाटमखेन
कर्मायेतोऽन्तर्विशिख इत्यस्य विशिखावन्धनं इत्यर्थः कल्पार्थं ।
अन्यथा पूर्वार्द्धपरमामङ्गलस्यं न स्यात् । बहुगिरिन्द्रियत्र बहायाः
शिखायाः उपस्थितत्वात् बहा शिखेव वा विशिख इति शिखा-
ग्रन्थेन परामृश्यते । एतेन विशिख इत्यननामत्यामपि शिखायाः
शिखावन्धाभावे कर्मवैगुण्यं न तु मत्याभिवेति परिशिष्टप्रका-
णेऽन्तमभङ्गतम् । तथात्वं कर्माङ्गतया शिखावन्धनवत् शिखाः पि
विधातव्येति वाक्यभेदशापदात् । तदत्र पुरुषार्थेणां च भास्तोः
शिखावन्धनोपर्वीतधारणयोः भंयोगपृथक्त्वन्याश्चेन कर्मार्थित्वं न
तु कर्मायमन्यत् यज्ञोपर्वीतं धार्यमित्युक्तम् । स्मातकानान् यज्ञो
पर्वीतद्वयं धार्यमित्याज्ज वगिष्ठः ।

‘स्मातकानां हि नित्यं स्मादन्तर्वामस्तयं तरम् ।

यज्ञोपर्वीतं हि यर्षिः सोदकथं कमण्डलः’ ॥

इति । पुरुषार्थस्यैव यज्ञोपर्वीतधारणन्यं कर्मायेतया विधानात्
तवाय्येत्वं गतिः । स्मरन्ति च ।

‘यज्ञोपर्वीतं हि पार्थ्यं श्रीतस्मात्तपु कर्मसु ।

लर्तीयस्त्रीतर्तीयार्थं वसाभावं तदिष्यते’ ॥

इति ॥ ४ ॥

तिः प्राश्यापो द्विरुन्मूल्य मुखमितानुपस्थृष्टं ।

आस्यनामान्तिकर्णांश्च नाभिवक्षः गिरोऽसकान् ॥५॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

आचान्तोदकेन क्लव्यमिति गोभिनोक्तमाचमनमव्यक्तं व्यनक्ति । वारत्वयमपः प्रकर्षणं भक्षयेत् । भक्तग्रन्थविषयं कर्मकरणकर्तृं प्रकर्षात् । तत्र कर्मकर्णोऽनुशास्त्राकेनत्वावहुटत्वहृष्टदयगामित्वादिरूपः । कर्तृप्रकर्षय कृतपाणिपादशौचत्वार्मीनत्वप्राप्त्यवत्वादिरूपः । करणप्रकर्षेयाच ब्राह्मतीर्थत्वादिः । एवमपो भक्तयित्वा मुखं वारदयमूर्द्धेनोमस्थाने माज्जयेत् । न त्वनोमर्कं पुनराचमनं इनवस्थाप्रमङ्गात् । तथाच परिगिष्ठम् । “आचान्तः पुनराचामेत् । वामस्थं परिधायांष्टो भंमूल्यं यतानामकां” । माज्जनं चाङ्गमूलेन, लिङ्विष्यमाणदद्वचनात् । एतेन “उटगमरुक्त्युप्रक्षाल्य पाणी पादौ चोपविश्य तिराचामेत् द्विः परिमृजीत पादावभ्युच्छ गिरोऽभ्युक्तयेत्” इति गोभिनेनोक्तम् वारदयमाज्जनं मुखस्य वारत्वयभक्तणमपां स्फटीकृतम् ।

अत च उटगमरुक्त्युप्रिति कर्माङ्गाचमनमिव वारत्वयमित्यल्लम् । ततथ “त्रियतुर्वा अप आचामेत्”-- इति गोतमोक्तं वारत्वसुष्यमाचमनमहृष्टाधेकर्मसु व्यवस्थितमिति यत्किञ्चिदुक्तं तत्रिरस्तम । आचान्तोदकेन क्लव्यमिति कर्माङ्गस्यवाचमनस्य उटगमरुक्त्युप्रिति इत्यादिना विवचनात् । ततथ त्रिः प्रागिता यदि हृष्टदयगान भवन्ति तदा चतुर्चंति वहुभिरुक्ता व्यवस्था । भाव-

भुजुपित्तयेति कल्यतरुक्ता व्यवस्था । “इन्दियाण्डिः संम्भृत् अच्चिणी नामिके कर्णाविति यद्यन्मीमांस्यं स्यात् तदडिः सृशेत्” इत्युक्तं गोभिनेन । तदव्यक्तं व्यक्तोकरोति । एतानि वस्त्रमाणानि ममीपि सृशेत् । न तु तत्तस्यानि । ममलत्वात् । आस्यादीनां समासेन कपदेनोपादानं तेषां मोपमर्जनसृशतिमम्बन्धार्थं, नाभ्यादीनाऽच पृथक् समासेनोपादानं सृशतिमात्रमम्बन्धार्थम् । अयं चास्यादिक्रमोदक्षाकृत इत्यङ्गुलीनियमोऽपि च एव याह्वा । तथाहि दक्षः ॥

“अर्नेन्व विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।

प्रच्छाल्य पाणी पाठी च त्रिः पिवेदम्बुद्धीच्छितम्” ॥

अर्नेन वस्त्रमाणेन ।

“मंहत्याङ्गुष्ठमुलेन डिः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

मंहत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपसृशेत्” ।

मुखं मंहत्य ततः प्रमृज्यादित्यर्थः । एवमिति मंहत्येत्यर्थः ।

“अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या व्राणम्बयादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यास्त्र चक्षुःयोऽन्त्र पुनःपुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयं तु तनेन वै ।

मर्वाभिन् गिरः पथादाङ्ग चायण मंस्यगत्” ॥

तिसृभिः पूर्वमास्यं स्थाप्ताङ्गुष्ठप्रदेशिनोभ्यां पथात् व्राणं, अनन्तरं चक्षुर्पी शाकं पुनःपुनरित्यर्थः ॥ ५ ॥

‘प्रभा ।

“आचान्तोदर्कन कल्यम्” इति गोभिनोक्तमाचमनं व्यक्तोकरोति विः प्राग्मन्ति ।

वारत्वयमुटकं भन्नयित्वा वारहयं मुखमुमूज्य वच्यमाणान् मुख-
चंक्षुनामिकाकर्णान् नाभिवक्तःस्थलशिरोऽसांश उपसृगत् । एतेन
“इन्द्रियान्यद्विः संसृगदक्षिणी नामिके कर्णाविति” इति गोभिल-
स्त्रमुपन्यासमात्रपरं न क्रमपरमिति स्पष्टीकृतम् । इतिशब्द-
विवक्तिर्तोऽर्थश्च प्रदर्शितः । यद्यपि “तिराचामित् द्विः परिसृजीत
पादावभ्युच्य शिरोऽभ्युक्तयेत्” इति गोभिलस्त्रै द्विः परिमार्ज्जना-
नस्तरं इन्द्रियस्पर्शगीच्च पूर्वं पादशिरोऽभ्युक्तगमुक्तम् । तथापि तस्य
स्पष्टत्वादत्र तद्रोक्तम् । कस्याच्चिदवस्थायां तदन्तरणाप्याचमन-
निष्पत्त्यर्थं वा ।

मार्ज्जनादावङ्गुलिनियमो दक्षिण दर्शितः । यथा ।

“अर्नन्तेव विधानेन आचाल्तः शुचितामियात् ।
प्रस्त्राल्य पाणो पाढो च त्रिः पित्रेदम्बुर्धोक्तिम् ॥
मंडल्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रसृज्यात्ततोमुखम् ।
मंहत्य तिस्तमिः पूर्वमास्यमवमुपसृगत् ॥
अङ्गुष्ठन प्रदर्शिन्या घ्राणं पश्यादनन्तरम् ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याद्य चक्षुश्च पुनः पुनः ॥
नामिं कनिष्ठाङ्गुष्ठन हृदयन् तस्तेन वै ।
सर्वाभिय शिरः पश्यादाह चायण संसृगत्” ॥

इति । क्वचित् क्वचित् कर्मप्रदीप एवंतस्मिन्ब्रवमर्त वचनान्यतानि
पश्यन्ते । मंडुत्येर्त्यनेन मुखं मउतं कुत्वा मनोमकस्यानं स्पष्टव्यम् ।
अन्यथा —

प्रभा ।

“आचात्तः पुनराचामेहासो विपरिधाय च ।

ओष्ठौ मंस्युश्य च तथा यत्र स्यातामनोमकी” ॥

इति विशिष्टनालीमकोष्ठस्येण आचमनविधानेन तदनवस्थापात् । न चैतत् परकीयत्वादनाचरणीयमिति वाच्यम् । स्मृत्युक्त्य परकीयत्वानुपर्यन्तः । स्मृत्युक्तमपि स्वगाम्बविरुद्धं नाचरणीयमेव । न चाव तथा । अपिच, दत्तः किंल स्मृतिकाराणां परिशिष्टकारकत्वं इति नैवाव किमपि गङ्गितव्यं भवति । तथाच दक्षिणीवोक्तम् —

“उक्तं कर्म क्रमो नोक्तो न कालो मुनिभिः स्मृतः ।

दिजानाल्य हितार्थाय दक्षम् स्वयमब्रवीत्” ॥

इति । न कालस्तत एव हि -इति दिर्तीयचरूणं पाठान्तरम् । आचमने विशेषाणां गृह्णस्वात् यथामध्यं स्मृत्युत्तरंभ्यशावगत्यः । ग्रन्थारवभयादित्र न लिखितः । अत्र गृह्णस्त्रं च वारचयं जलपानविधानात्, “तिथतुर्वा अप आचामत्” इति गोतमसत्वं गोभिनीयश्चतिरिक्तविषयम् । यत्तु उपस्थितिविधिति वचनात् इन्द्रिया ख्युप समाप्ते मंस्युश्यत् न रस्त्रस्यानि समलत्वात् इति नारायणीपाद्यायेनोक्तम् । तदमङ्गतम् । “इन्द्रियाण्यभिः संस्युश्यत्” इति गोभिन्नसूत्रविरोधात् । समलत्वंपि वचनात् स्यं दोषकल्पनानुपर्यन्तः । मामान्यस्य विशेषं रपरत्वापपर्यन्तः । “देहाच्च च चृतामनाः” —इति स्मृतेन्द्रेष्ट्रयतानामेव मनत्वेन देहस्थिताना मनस्वाभावाच । आस्थादीनां समामेनैकपदेनोपाटानं तेषां मोपमर्ग-

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तृच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचमनादिकर्माङ्गप्रमङ्गादन्यदपि साधारणमङ्गमाह —

यत्र स्मृत्यादौ कर्म कर्तव्यत्वेनोच्यते कर्तुः पुनः मव्यं दक्षिणं वाऽङ्गं नोच्यते । तत्र दक्षिणपाणिः कर्माङ्गतया ज्ञातव्यः । यस्मादसौ माङ्गकर्मनिष्ठादकतया पारगः । मव्येन तु विगुणं कर्मेति । एतेन गोभिनोक्तकर्मसु वलिदानहोमादिषु अन्योक्तेषु च अनुप दिष्टकर्त्तव्यं विशेषं अङ्गविशेषनियमेनानुषानं स्फुटीकृतम् ॥ ६ ॥

प्रभा ।

स्मृश्निमम्बध्यार्थं नाभ्यादौनां पृथक्ममासेनोपादानं स्मृश्निमात्रमम्बध्यमित्यपि तस्य कल्पनामात्रं प्रमाणाभावादनुपादेयम् । कुतचित् मोपमर्गस्य कुतचिच्छोपमर्गं विहाय धातुमात्रस्य मम्बध्य न कापि दृश्चरः । वचनविशेषैवमवर्जनीयः स्यात् । तस्मादुपेत्युपमर्गो धात्वश्चेमनुवर्त्तते । अतएव केनापि मुनिना भंगहकारिण च नैव विशेषोऽभिहितः ॥ ५ ॥

अर्यदानीं गोभिनानुक्तमतएवास्यां कश्चित् विधिस्मृपदिश्यति कर्मोपदिश्यते इत्यादिभिस्त्विभिः । यत्तत् कर्तव्यमिति कर्मोपदिश्यते कर्तुर्स्वङ्गविशेषः सव्यो दक्षिणो वा नोच्यते । तत्र होम वलिहरणादौ कर्मणां पारगामी मत्रकर्मकरणममर्थोदक्षिणः करो विज्ञेयः । तत्र दक्षिणः करः कर्मणां पारगोविज्ञेयइति वाऽर्थः ॥ ६ ॥

यत्र दिङ्‌नियमो नास्ति जपहोमादिकर्मसु ।
 तिस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिताः ॥७॥
 आसीन ऊर्हः प्रह्लो वा नियमो यत्र नेहशः ।
 तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्लेन न तिष्ठता ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अपरमपि माधारणमङ्गमाह —

यत्र जपादिकर्मीति, तेषु कर्मसु दिविंगवस्तानियमो
 नोक्तः, तत्र पूर्वा उत्तरा एशानोति तिस्तो. दिगो मुनिभि
 रक्ताः ॥ ९ ॥

यत्र उपविष्ट उत्थितोऽवनतपूर्वकायः कुर्यादिव्यताद्वग्ने
 ऽनियमो नास्ति तत्कर्मापविष्टेन कर्तव्यम् । नापद्यपि प्रह्लेन
 उत्थितेन कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रभा ।

अपरमपि माधारणमङ्गमाह —

यत्र दिङ्‌नियमो नास्तीति । यत्र कर्मणि दिङ्‌नियमो
 नास्ति कर्तुदिविंगवस्तानोक्ता, तत्त्वेन्द्री सौम्या, पराजिता
 त्विस्तोदिगो मुनिभिः प्रोक्ताः । ज्ञया इति पाठं आतव्या
 इयम् । तत्राचेतामां दिगाभन्यतमदिङ्‌मुखता कर्तुर्बीडिव्या ।
 ऐन्द्री प्राची, सौम्या उत्तरा, अपराजिता एशानो । तथाच
 गत्यासंयहः —

गौरी पद्मा श्ची मेधा सावित्री विजया जया ।
 देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ (क) ॥
 धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिगत्मदेवतया सह ।
 गणेशगाधिका ज्येता हृष्टी पृज्यास्तुर्द्दिश ॥ (ख) ॥

प्रभा ।

“प्रक्रमणे तथोद्दाहे होमे स्थिष्ठकृते तथा ।
 यस्यां दिग्गि विधिं प्राहुस्तामाहुरपराजिताम्” ॥
 इति ॥ ७ ॥

आमीन इति । यस्मिन् कर्मणि आमीन ऊर्हः प्रहो वा
 कुर्यादित्येताटशो नियमो नोक्तः, तत् कर्म आमीनेन कर्तव्यं न
 प्रहोन न वा तिष्ठता । आमीन उपविष्टः । ऊर्होदिग्डुवत् स्थितः ।
 प्रहोऽवनतपूर्च्छकायः । तिष्ठता दण्डुवत् स्थितेन ॥ ८ ॥

प्रमद्भाद्रच्यमाणीपर्योगिनं कञ्चिदर्थमाह गौरी पद्मेति
 हाभ्याम् ।

गणेशमहिता एतायतर्द्दिश मातरो हृदावाधानादी पूजनीयाः ।
 चतुर्दश्युपादानात् मातरो लोकमातर इति सर्वामां विशेषणम् ।
 एता मातरो लोकमातर इत्यर्थः । हृष्टी पूज्याय पोड़ग इति
 पाठे मातरो लोकमातर इति स्वतन्त्रं देवतादयम् । तदिदं श्लोक
 हयं मर्बेषु पुस्तकेषु दृष्टवात् क्रमनाकरण क्रन्दीगपरिगिष्ठ-
 नाम्ना लिखितल्वाद् व्याख्यातत्वाच्चामाभिर्यास्यातम् । नारायणो-
 पाध्यायेन तु नेतत् पठितं न वा व्याख्यातम् ॥ क । ख ॥

कर्मादिषु च मर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।
 पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥ ६ ॥
 प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।
 अपि वाऽन्नतपञ्चेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥ १० ॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

अपरमपि माधारणं कर्माङ्गमाह—

मर्वेदिककर्मारभात्युच्चं गणपतिमर्मता गोर्यादिमातरः प्रयत्नो-
 भक्तिशदाभ्यां पूजयितव्याः । पूजाफलमाह । ताः पूजिताः
 पूजाकर्त्तरमध्युद्यमसम्यादनेन प्रोणयन्ति ॥ ८ ॥

पूजास्यानानि तदुपकरणानि चाह—

प्रतिकृतिषु शुभ्रासु रजतस्फटिकादिर्मर्योषु । शुष्णास्विति पाठे-

प्रभा ।

न केवलं हृषीं, किन्तु हिं, कर्मादिषु चेति । मर्वेषु च कर्मादिषु
 गणाधिपमहिता गोर्यादिमातरः प्रयत्नेन भक्तिशदातिशयन
 पूजनीयाः । पूजितास्ता मातरः पूजयितारं प्रजयन्ति अभ्युदय-
 मसम्यादनेन प्रोणयन्ति यतः, अतः पूजनीया इति पूजाफलवादः ।
 सर्वेष्वित्यस्यापवादो वच्छते । तदनेन, सर्वाण्यवान्वाहार्यवस्तुति
 गोभिलस्त्रेण कर्मादौ यदन्वाहार्यशादमुक्तं तन्मातृपूजादिपृच्छकं
 कर्णायमिति स्पष्टीकृतम् ॥ ८ ॥

पूजायां विर्गेषमाह प्रतिमास्विति । शुभ्रासु स्फटिक

* हिंस्त्रिया - इति पाठान्तरम् ।

कुञ्जलग्नां वसोधर्गां सप्तधारां दृतेन तु ।
कारयत् पञ्चधारां वा नातिलम्बां न चोच्छिताम् ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्यमेवार्थः । अयं मस्यकल्पः । अनुकल्पमाह । पटादिवित्यादिः ।
वर्णकल्पिता वा । आपल्पमाह । यवपञ्चेष्वपि वा । मातरः
पूजनीया इत्यनुषङ्गः । निर्विदनीर्यैश्च नानाविधिर्गम्भपुष्पधृपदीप-
पायममोदकापूषकादिभिः । चकारो भक्तिशङ्काममुच्चये ॥ १० ॥

तटनस्तरस्त् ॥

भित्तिसंमक्तां दृतेन सप्तधारां बहुदृतामश्ववे पञ्चधारां, वसोयेन्दि-
राजस्य तदुद्देशप्रवृत्तेन सम्बधिनीं, नातिदीघ्रां नातिलम्बां वा
कुर्यात् । वसोय भर्वात्मवपवर्तकत्वेन मङ्गलहेतुत्वात् विवाह
पुत्रजामादिमङ्गले पूजा युक्तेन । वसोरग्नेवां ॥ ११ ॥

प्रभा ।

रजतादिनिर्मितासु प्रतिमासु मातरः पूजनीया इत्यनुष्ठयते ।
पटादिषु वर्णकल्पितायिता वा मातरः पूजनीयाः । अथवा,
अक्षतपञ्चेषु यवपञ्चेषु मातरः पूजनीयाः । “अक्षतास्तु यवाः
प्रोक्ताः” इत्युक्तेः । पृथग्विधिर्नानाविधिर्नव्यनिर्विदनीर्यैर्गम्भपुष्प-
धृपादिभिर्विधिर्भर्मस्यैय मातरः पूजनीयाः ॥ १० ॥

मालपूजानन्तरं यत् कर्त्तव्यं, तदाह, कुञ्जलग्नामिति ।
भित्तिसंमक्तां सप्तधारां पञ्चधारां वा नातिर्नीचां नातिलम्बां
नात्युच्छितां नातिदीघ्रां च, वसोसंदिशाजस्याम्बर्वा, तदुद्देशम्

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्ता तत्र समाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आडदानमुपक्रमेत् ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आयुषे हितानि अमङ्गलनाशाय जप्ता । तत्र कर्मादौ ।
मातृपूजावसुधाराऽयथजपेभ्योऽनन्तरं पित्रादिभ्यो मातामहादि-
भ्य तिभ्यः आडदानमारभेत । एतश्च हृदिश्चाऽचैदिककर्मस्तादौ
कर्त्तव्यम् । तदेव च । तथाच ग्रातातपः —

“नानिहा तु पितृन् आडं कर्म चैदिकमारभेत्” ।

मर्तव्यपुराणम् —

“निषेककाले सोमे च सोमस्तोत्रयने तथा ।

ज्ञयं पुंभवने चैव आडं कर्माङ्गमिक्षच” ॥ .

एतम् चैदिककर्ममात्रापलक्षणम् । फलवत्सदिधावफलं

प्रभा ।

प्रहृतत्वात् तत्संबन्धिनोमित्येतत्, दृतेन धारां कारयत् कुर्यात् ।
स्वार्थिको णिच् ॥ ११ ॥

वसीर्धारायाः करणादनन्तरं कृत्यमात्रं आयुषार्णाति । आयु-
षाणि आयुषे हितानि आयुर्वृद्धिकराणि, आ नोमद्राः क्रतव-
इयादिसूक्तानि इति मदनपारिज्ञातः । तानि च तंत्रिर्णय
गाखायां पश्यन्ते । गान्धर्यमंसमङ्गलनाशार्थं समाहितोऽविज्ञि-
चितः तत्र कर्मादौ जप्ता, तदेव तदनन्तरं षड्भ्यः पितृभ्यः
पित्रादिभ्यः तिभ्यः मातामहादिभ्य तिभ्यः आडदानमारभेत ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

तदङ्गमिति व्यायस्याविशेषात् । लोकिके तु कर्मणि न वैदि
कस्य शाइस्याङ्गता । किन्तु तच्छाइस्य निमित्तमात्रम् ।
निमित्तानन्तरञ्च नैमित्तिकम् । अतः पुत्रजन्माद्युत्तरकालमेव
सूर्यग्रहादिनिमित्तकशाइवत् वृद्धिशाइमिति स्थितम् । अतएव
मार्कण्डेयपुराणम् —

“नैमित्तिकमश्चो वच्छ्य शाइमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं नरैः” ॥

एतदपि पुत्रभूवदर्जनाद्युपलक्षणार्थम् । अनुपादेयत्वाप्रधानं
त्वयोरविशेषात् । एतन मर्वाण्यवान्वाहार्यवर्त्ताति सूर्योक्तमन्वा-
हार्यपटं मातृपूजादिभ्योऽन्वाङ्गियमाणत्वात् वृद्धिशाइपरमिति
स्पष्टोक्ततम् । अतएव,

“यच्छाइं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां हितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्चर्ते” ॥

इति गङ्गान्तरम् । पिण्डपितृयज्ञरूपश्चाइत् हितीयं शाइ-

प्रभा ।

जप्ता तदनु इति निर्देशो लेखर्गंनी । नात्र पुनरुक्तिरागङ्गनीया ।
कर्मविशेषार्थी वा । कथं नाम ? कृतायुज्यजपस्यैव शाइदानेऽविकारो न लक्षतायस्यजपस्यति । पड्भ्य इत्युपादानात् कर्मो-
गानां मात्रादिशाइं नास्ति । वच्छति च —

“न योषिङ्गाः पृथग्दद्यादवमानदिनादृते” ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

मित्यर्थः । तथा च गोभिलः । “अन्वष्टक्यस्थानीपाकेन पिण्ड-
पितृयज्ञो व्याख्यातः । अमावास्यायातच्छादमितरटन्वाहार्यं
मासीनम्” । वृद्धिशाहे च पितृगानादौमुखविंशदग्निशिष्टानां
देवताल्पम् । तथा विष्णुपुराणम्—

“कन्यापुत्रविवाहं च प्रवैश्च नववैश्चमनः ।

नामकर्मणि बालानां चृडाकर्मादिकं तथा ॥

मीमन्तोन्नयनं चैव पुत्रादिमुखदर्शनं ।

नार्दीमुखं पितृगणमञ्चयेत् प्रयतो गंर्हो” ॥

ब्रह्मपुराणम्—

“कर्मण्यथाभ्युदयिकं मङ्गल्यवति गोभने ।

जन्मन्यथोपनयनं विवाहं पुत्रकम्य च ॥

पितृवार्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपृथ्वकम्” ।

गोभिलेनापि, नार्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति इति
वाचयित्वा नार्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामर्हेभ्यः ॥

प्रभा ।

इति । पितृभ्य इति पितृपदस्य मम्बन्धिगच्छतया पर्दन्यायात्
यजमानपित्रादिपित्रिहः । तेन यजमानपित्रादीनां, न तु,

“पिता पितामर्हयैष तथैव प्रपितामहः ।

तयो ऽन्नमुखा शर्तं पितरः परिकार्तितः ॥

भविष्यपुराणः, इति ये पुस्तके पाठः ।

पितृपितामहःपिता भर्त्तेभ्यः इति ये पुस्तके पाठ ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

मातामह-प्रमातामह-बृहप्रमातामहेभ्यथ प्रोयन्तामित्युक्तम् ।
यत्वपि,—

“पिता पितामहश्चैव तर्हैव प्रपितामहः ।

त्यो छाशुमखा होते पितरः परिकार्तिताः ।

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखेधिताः ॥

ते तु नान्दोमुखा नान्दो ममृदिरिति कथर्ते” ।

तथा,

“ये म्युः पितामहाद्वं ते स्थुर्वान्दोमखास्त्विति ।

प्रमन्त्रमुखमंजाम् मङ्गलोया यतम् ते” ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात्—प्रमन्त्रमुखतारुपं नान्दोमखत्वं प्रपितामहपित्रादीनां त्रयाणामेव । ये म्युः पितामहाद्वं मित्यवापि पितामहपदं प्रपितामहपरम् । तेभ्यः पूर्वतरा ये च

प्रभा ।

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखेधिताः ।

ते तु नान्दोमुखा नान्दो ममृदिरिति कथर्ते ॥

कर्मण्यशाभ्युदयिकं माङ्गल्यवति गोभर्ने ।

जन्मन्यथोपनर्थं विवाहं पृतकस्य च ॥

पितृनान्दोमुखान् नाम तर्पयेदिधिपूर्वकम्” ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् प्रपितामहपित्रादीनां शाइम् । वक्ष्यति

त्वा

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्यतद्वर्णनात् । ततश्च तेषामेव हृषिर्यादि देवतात्वं यत्कम् । तथापि षडः पितृभ्यः इति यजमानपितृणामिव प्रतोत्तरदेवतात्वं यत्कम् । तथाच —

‘स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सतमंस्कारकर्मसु’ ।

इति स्वपितृभ्यः प्रपितामहपित्रादिव्यावत्तेक तयैव मार्गकल्पात् । तथा, नार्दोमुखाः पितरः प्रोयन्तामिति पितामहाः प्रपितामहामातामहाथ प्रोयन्तामिति कात्यायनवचनं, नार्दोमुखिभ्यः पितृभ्यः पितामहभ्यः प्रपितामहभ्यः मातामहभ्यः प्रमातामहभ्यः हृषप्रमातामहभ्यथ प्रोयन्तामिति गोभिलमर्त्तवं च, यजमानस्यैव पित्रादयः सम्बन्धिगदत्वात् मातामहममभिच्छाहाराज्ञ गम्यन्ते । नार्दोमुखतयः च तेषामेवा प्रभा ।

“स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सतमंस्कारकर्मसु” ।

इति । स्वपदञ्चात्र प्रपितामहपित्रादिव्यावत्तेकतयैव मार्गकम् । अन्यथा, नर्थकल्पापत्तेः । किन्तु पित्रादीनां नार्दोमुखविग्रहणविग्रहानामिवात्र देवतात्वम् । यादकर्त्य, नार्दोमुखाः पितरः इत्यादि निर्देशात् । एवं तदेव नार्दोमुखभ्यः पितृभ्यः पिता महभ्य इत्यादि निर्देशात् ।

“नार्दोमुखं विवाहं च प्रपितामहपृथक्कम् ।

वाक्यमुच्चार्यहितानन्यत्र पितृपृथक्कम्” ॥

इति शुद्धिगिर्णाक्षवाक्यरचनापि गोभिलायानां न भवति ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

रोपात् माणवकस्येवाग्नित्वम् । मङ्गल्ये च विवाहपुत्रजन्मादौ अशुभग्वानाममाङ्गलिकानां आडमन्त्रधौ आरोपादपि माङ्गलिकनार्दीमुख्यगद्देन निर्दिश्यो युक्तः । अतएवामाङ्गलिक-कपालादिगद्दवाच्ये आरोपादपि अमङ्गलपरिहाराय भगालादिशब्दं श्रीकामज्ञानादिवाचक भगपदयुक्तं सुनयः प्रयुक्त्वा । एवमायुष्मन्त्रजपोऽपि गान्त्यर्थसुपपनो भविष्यति । अतएव —

“पठेत् कृन्दांसि सूक्तन्तु स्वस्तिसूक्तं शुभं तथा” ।

इति ब्रह्मपुराणाऽपि स्वस्त्ययनार्थं सूक्तजपोपदेश एवमुपपनो भविष्यति । क्वचित्सत्यस्य च क्वचिदारोपात् आरोपार्थमेव वास्तवनार्दीमुख्यत्वं ब्रह्मपुराणं दर्जितम् ।

क्वचित् गार्वाविशेषव्यवस्थितो ब्रह्मपुराणीयः पञ्च इत्याहः ।

प्रभा ।

मत्रं एतत् आडकल्पभाष्यादौ विविचितमस्माभिस्तत्रैवानुमन्त्रयम् । अन्यगीरवभयादित्तं नोर्यते । यत्तोक्तं नारायणीपाध्यायेन, स्वजनकार्दीनां देवतात्वावगतस्तपामिवारोपणं नार्दीमुख्यत्वं माणवकस्याग्नित्वत् । माङ्गलिकं विवाहादावमाङ्गलिकानामशुभग्वानामारोपणाऽपि माङ्गलिकनार्दीमुख्यपदेन निर्देश्यो युक्तः । अतएवामाङ्गलिककपालादिगद्दवाच्ये अमङ्गलपरिहाराय आरोपादपि श्रीकामज्ञानादिवाचकभगपदयुक्तं भगालादिशब्दं सुनयः प्रयुक्त्वा । क्वचित् सत्यस्येवान्यत्रागीपात् आरोपार्थमेव वास्तवनार्दीमुख्यत्वं ब्रह्मपुराणं दर्जितम् । इति । सेयं कल्पना रमणीया ।

वगिष्ठोक्तोविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः ।
अतः परं प्रवच्यामि विग्रह इह यो भवेत् ॥ १३ ॥

प्रथमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

ज्ञावत्प्रिता दिवयच्चवस्थित इत्यपरे । तदयत्कम् । स्वपितृभ्यः
पिता दद्यादिल्यमिन् वर्चनं पित्रभावं एव सुतस्य हुद्दिश्याद्वावधा
नात् । त्रिषु ज्ञावत्सु नैवेति विणुना पार्व्वणशाङ्कनिषधात् ।
तदिकृतित्वात् च हुद्दिश्याद्वस्थिति । यतएवारामितं नार्दो मुखत्वम्,
अतं एव, —

“मातामर्जन्त्यय तथा नार्दीवक्त्रभ्य एव च” ।

इति ब्रह्मपुराणं मातामहानामपि नार्दो मुखत्वमुक्तम् । तथा
कात्यायनेन नार्दीमुखाः पितरः प्रीयन्नामित्यादिना, गांभिर्नन
न, नार्दो मुखिभ्यः पितृभ्यः इत्यादिना मातामहानामपि नार्दो
मुखत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

कथा परिपाशा शाङ्कं कर्त्तव्यमित्याह —

वगिष्ठन क्लान्दो गृह्णपरिशिष्ट यः पार्व्वणविधिकक्षः सांख

प्रभा ।

वरनार्थमुक्तेवं न भवति । कुतः ? ब्रह्मपुराणं हुद्दप्रितामहार्दानां
नार्दो मुखमंज्ञामभिधाय कर्मस्य याभ्युदयिकं इत्यादिना परत
संप्राप्तं याङ्कोपदेशात्तथा विधकस्यनानुपर्तः ॥ १२ ॥

अन्वाङ्कार्य याद्वयनिकत्तव्यतां वक्तुमुपक्रमते वगिष्ठोऽक इति ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

मर्व आमिषपर्युदामेन द्रष्टव्यः । अतोऽनन्तरं विशिष्टोऽकाहिर्भिर्योऽत
आङ् विगेषो भवेत् तं मम्यव्याप्त्यामि । मधु चात्र दातव्यम् एव
“शास्यत्र दधिमध्वक्तं वदराणि यवांस्तथा ।

मिश्रीकृतानि चत्वारि पिण्डान् श्रीफलमविभान्” ॥
इति ब्रह्मपुराणवचनात् ॥ १३ ॥

प्रथमव्याख्यः ।

प्रभा ।

आङ्कन्ये विशिष्टन पार्वणशार्दे यो विधिरुक्तः, म कृत्स्नाविधि
रामिषपर्युदामेनामिन् आङ् द्रष्टव्यः । अमिन् आङ् तस्मादिर्भ
यो विगेषो भवेत्, तं विशेषमतः परं प्रकर्षण कथयिष्यामि ।
आङ्कन्यः किञ् विशिष्टप्रर्णीत इति तत्त्वभवतो भट्टनारायणस्य
मतं लक्ष्यते । ‘अन्योऽपि प्रातमन्त्वानित्यवमादिको विगेषः
कर्मप्रटीपाहिगिष्ठाच्च आङ्कन्यादपलब्धव्यः’ इति गोभिलभाष्य
तेनोक्त्वात् । अतामिषपर्युदामेन विशिष्टाक्तस्य कृत्स्नस्य विभ
रतिदेशात् मधुनोऽपि देयता प्रतीयते । कर्ना तावत्र भवति

“अत्तता गोपशुर्यव आङ् मांमं तथा मधु ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिः कर्ना पञ्च विवज्जयत्” ॥

इति मयूखादी निगमवचनात् ॥ १३ ॥

इति प्रथमः व्याख्यः ।

हितीयः खण्डः ।

प्रातरामन्त्वितान् विप्रान् युग्मानुभयतम्भश्च ।
उपवेश्य कुशान्दद्याहजुनेव हि पाणिना ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विग्रेषमाह -

प्रथमप्रथिकाचर्य आमन्त्वितान् युग्मवाह्यान् । देवं पित्रे च
तथा पात्रवस् प्राङ्मुखान् देवं उदाङ्मुखान् पित्रं उपवेश्य
ऋजुनेव चक्षन कुशानामनं दद्यात् ॥ १ ॥

प्रभा ।

प्रतिज्ञातं विग्रेषमाह प्रातरिति । प्रातरामन्त्वितान् युग्मान्
वाह्यान् उभयतः देवपत्रं पितृपत्रं च तथा पात्रवर्द्धवं देवं
प्राङ्मुखान् पित्रं चोढङ्मुखानपर्वेश्य । ऋजुनेवावक्त्रं च
चक्षन कुशान् दद्यात् । पात्रं आऽपृत्वदिने तदन्तर्वा व्राह्मण
निमन्त्वामुक्तम् । अव तु पृत्वदिने निमन्त्वां न भवति । किन्तु
आऽदिने प्रातः । एवं पात्रं पित्रं अयुग्मा व्राह्मणा उक्ताः
अव तु तत्रापि युग्माः । पात्रं पितृपत्रं चानमुक्तम् । अत
तु ऋजुना चक्षन देवतोपर्यन्तव्यर्थः ॥ १ ॥

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।
ममूलाः पिण्डैवत्याः कल्पाषावैश्वर्देविकाः ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कुगान् दद्यादित्युक्तेयाह्गाः कुगाः कर्माङ्गभूतास्तानाह—

दर्शादियज्ञार्था हरिताः पञ्चयज्ञार्थाः पीतवर्णाः, पिण्डैवत-
कर्मार्थाः ममूलाः, विश्वदेवत्याङ्गार्थामिलकोपेताः । कुगा
उत्पाद्या इति गंथः । कल्पाषावैव देविका इति कल्पतरुपाठः ।
तदा च व्यक्त एवायाः । अत च प्रमङ्गाद्यज्ञाद्यर्था अव्युक्ताः ॥ २ ॥

प्रभा ।

कुगान् दद्यादिति प्रमङ्गेन यम्मिन् कर्मणि याह्गाः कुगा-
भवन्ति तदाह हरिता इति । हरिता दर्भा दर्शादियज्ञार्हाः ।
पीतवर्णा दर्भाः पाकयज्ञार्हाः । पिण्डैवत्या दर्भाः ममूला मूल-
महिताः । पिण्डकर्मणि ममूला इत्यर्थः । विश्वदेवार्था दर्भाः
कल्पाषावस्तिलकोपेताः क्षणपाण्डरा इति यावत् । कल्पाषावैव
देविका इति लक्ष्मीधरः पठति । तदाव्यक्त एवायाः । ननु क
इमे पाकयज्ञा नाम । तत्र व्याख्यातार्थी विवदन्ति । कंचिदाहुः ।
पाकाङ्गकयज्ञा इति । पञ्चयज्ञा इत्यर्क । प्रशस्तयज्ञा इत्यन्य ।
अल्पयज्ञा इत्यपरं । देवयज्ञादय इति कंचित् । वयं सु ब्रूमः ।
एकाग्नौ ये यज्ञास्ते पाकयज्ञाः । कस्यात् “पाकयज्ञा-
इत्याचक्षते एकाग्नौ यज्ञान्” इति स्वकारवचनात् ॥ २ ॥

हरिता वै सपिच्छूलाः शुष्काः स्त्रिधाः समाहिताः ।
रत्निमात्राः प्रमाणान् पितृतीर्थं संस्कृताः ॥ ३ ॥

परिगिरुप्रकाशः ।

पितृथीनां वर्णपरिमाणादात्याह

सपिच्छूलाः प्रादेशमात्रादेशुकान्यतराणां पृथमञ्चरोमज्जिताः,
स्थलपत्राः, कोमलाः, समाज्जिताः नेतमतो विजितपर्णाः, कृत
मुर्द्धिहस्तप्रमाणाः, पितृताशेषयोगसंस्कृताः, पितृकर्मण्डपादेया
इति शेषः । रत्निप्रमाणता च पिण्डास्तरणाद्यान्नामव । आमला
श्चर्यात्मगद्यथीनान् गोकर्णप्रमाणता । तथाच वायुपराणम्

‘रत्निप्रमाणा, गम्भा वै पितृतीर्थं संस्कृताः ।

उपसूते तथा लूनाः प्रस्तराश्च कुगा मताः ॥” ॥

प्रह्लादपुराण

“हरिताथ सपिच्छूला, स्त्रिधाः पृष्ठाः समाज्जिताः ।

गोकर्णदात्राम् कुगाः मकुचित्त्राः समूलकाः ॥

पितृताशेषं देयाय द्रवा श्यामाकर्मव च ।

कोगाः कुगावन्वजाय तथाऽन्यं तीक्ष्णरामगाः ॥

सो द्वाय गोदलाश्च यद्दर्भाः परिकाञ्जिताः ॥” ॥

प्रभा ।

हरिता हर्ति । हरिताः हरिदणाः सपिच्छूलाः मञ्चरोमज्जिताः
माया वा । पृष्ठाः स्थलपत्राः । स्त्रिधाः कोमला अकर्कगा इति

• कुगानमा, इति वै पृष्ठक पद ।

पिण्डार्थं ये सूतादर्भास्तर्पणार्थं तथैव च ।

धृतैः कृते च विगमूचे त्यागस्तेषां विधीयते ॥४॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तीक्ष्णरोमशा इति वस्त्रजानां विशेषणम् । तेन, तेषामनाभे शूक-
लगाशारशीर्यबस्त्रजमुतवनलसुगठवर्जं मर्वलगानीति गोभिलोक्तेन
तद्वर्तिरिक्तवस्त्रजानां निषेधो बोडव्यः । गोकर्णपरिमाणञ्च,
प्रादेशतालगोकर्णा इत्यभिधानकोषे प्रतिपादितम् । मुख्यकुण्डा-
भावे दूर्वादोनां अहणम् । तदभावे सर्वलगानीति गोभिलेनोक्त-
त्वात् । अतएव, कुण्डभावे कुण्डस्थानं काणं दूर्वां वा दद्यादिति
विष्णुः ॥ ३ ॥

त्याज्यान् कुण्डानाह —

पिण्डास्तर्पणं ये कुण्डाः, ये च तपेणार्थं, यैश्च धृतैर्विगमूचे कृते, तेषां
त्यागः कर्त्तव्यः । तं कर्मसु न योज्या इत्यर्थः । अन्यःपि ये
त्याज्यास्तान् आह लघुहारीतः —

प्रभा ।

यावत् । ममाहिता निर्देषाः इतम्ततोऽविद्विसपत्रा वा ।
रद्विमात्राः कृतमुष्टिहस्तो रद्विः, तत्परिमाणाः । पिण्डतोर्थेन
तस्मयोगेन संस्कृताः । त इमे दर्भाः पिण्डकर्मणि बोडव्याः ॥ ३ ॥

त्याज्यान् दर्भानाह पिण्डार्थमिति । पिण्डानार्थं ये दर्भाः
सूताः, पिण्डतर्पणार्थं ये गृहीताः । धृतैरित्युपलक्षणं लृतीया ।
यैर्धृतैर्दर्भस्त्रपत्रक्षितेन पुंसा विगमूचे कृते, तेषां मर्वेषां दर्भाणां

परिशिष्टप्रकाशः ।

“चित्तौ पथि च ये दर्भा ये दर्भायज्ञभूमिषु ।
स्तरणामनपिण्डेषु षट्कशान् परिवर्जयेत् ॥
नीवीमध्ये तु ये दर्भा यज्ञसूचे च ये कृताः ।
पवित्रांसान्विजानोयादया कायम्तथा कुगाः” ॥

एतच्च धृतैः कृतं चेत्यस्यापवादकं —

“पिण्डार्थं ये स्तृतादर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
सूत्रोच्छिष्ठं धृता ये च तंषां त्यागो विर्धायते” ॥
इत्येतदतन्तरं लघुहार्तीतन् नीवीमध्ये इत्युक्तव्यत् । त्याज्यश्चति

प्रभा ।

त्यागो विर्धायते । नैव ते कर्मसु विनियोज्या इत्यर्थः । न य
पिण्डार्थं स्तृतानां दर्भाणां पितृतर्पणार्थं गृह्णातानाम् त्याज्यत्वं
तंषु पिण्डानां तेः पितृतर्पणम् न स्यात् । नैष दोषः । तथात्वं
स्तृतानां पिण्डार्थत्वस्य, गृह्णातानां तर्पणार्थत्वस्य चातुरपरमः ।
तस्मात् येषु दर्भेषु पिण्डानां यैष पितृतर्पणं कृतं तंषां कर्मा
न्तर्षु त्याज्यत्वमुच्यते, न तत्त्वकर्मस्वपि त्याज्यत्वमुच्यते । तथा
सति दर्भेषु पिण्डानस्य दर्भः पितृतर्पणस्य चापर्दिगः प्रमसर्गीतं
स्यात् । एतस्मादवगम्यते, एकत्र विनियकानामपि दर्भाणामन्यत्र
विनियोगोऽस्तीति । तथात् गृह्णापरिशिष्टम्—

“दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरम्बयः ।

अग्रात्यामान्यतानि नियोज्यानि पुनः पुनः” ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ग्रिताम् विनियुक्ता अपि विनियोज्याः । तथाच गृह्णपरि-
शिष्टम्—

“दर्भाः कृष्णाजिनं मत्वा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनःपुनः” ॥

इति । यातयामं जीर्णं, तत् यत्र भवति तदयातयामं सर्वोर्यं
कार्यक्षममिति यावत् । अत भर्तीच्युक्तो विगेषः—

“मासे नभस्यमावस्था तस्यां दर्भीच्योमतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनःपुनः” ॥

इति ॥ ४ ॥

प्रभा ।

इति । मर्तीच्चिः

“मासे नभस्यमावस्था तस्यां दर्भचयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः” ॥

इति । एतमाद्वचनात् आवणामावस्थायामाहतानार्मिथ
दर्भाणामयातयामनया पनः पुनर्दिनियोज्यत्वमिति बहुममता
व्यवस्था । कंचित्तु गृह्णपरिशिष्टवचनात् मामान्यत एव दर्भाणा-
मयातयामत्वम् । मर्तीचिवचनन्

“कदाचिवाहर्गद्विहान् प्रससे केशवे कुणान् ।

अभावे तु ममडृत्य परंहनि विवर्जयेत्” ॥

इत्यस्यापवादकमित्याहुः । लघुहार्गीतस्वत्यषामपि केषाच्चि
दर्भाणां परिवर्जनमाह । तदृथया —

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।
पातयेदितरज्जानु पितृन् परिचरन्नपि ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषान्तरमात्र

पात्र्यं वसिष्ठोक्ते देवार्थशाहे देवान् परिचरन् दक्षिणज्जानुपातनं कर्यात् । पितृन् पुनस्तदर्थशाहकरणे परिचरन् वामं जानु पातयेदिति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

“चिन्ता दर्भाः पश्चि दर्भां ये दर्भा यज्ञभृमिषु ।

स्तरगामनपिण्डेषु पड़दर्भान् परिवर्जयेत्” ॥

इति । तथा तस्यव

“पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पिण्डतर्पणम् ।

मूर्च्छाच्छिष्टधृता ये च त्यागस्तपां विधायर्तं ॥

नोर्बोमध्यं च ये दर्भा ब्रह्मस्त्रं च ये धृताः ।

पवित्रांस्तान् विजानीयात् यथा कायस्तथा कुगाः” ॥

इति । यैः कृतं पिण्डतर्पणमित्यभिधानात् येऽवतादितर्पणं कृतं तैः पिण्डतर्पणकरणं त्वदीपः । नोर्बोमध्यं चेति वचनं मूर्च्छाच्छिष्टधृता ये चेत्यस्यापवादकम् । मूर्च्छाच्छिष्टधृता ये चेत्यच मूर्च्छाच्छिष्टप्रनेपे चेति क्वचित् पाठः ॥ ४ ॥

दक्षिणमिति । पात्र्यं दैवं कर्म कुर्वन् दक्षिणं जानु पातयेत् भुर्मा स्थापयेत् । पितृं कर्म कुर्वन् सव्यं जानु पातयेत् ।

निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ।
 मदा परिचर्चक्षत्तग्ना पितृनप्यत्र देवत् ॥ ६ ॥
 पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
 गोचनामभिगमन्त्वा पितृनर्थं प्रदापयेत् ॥ ७ ॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

अत्र वामजानुपातनं क्वचिदपि नास्ति । किं तर्हि, पितृंथ
 देवत् परिचरेत्, मदा यावत्ययोगमित्यर्थः ॥ ६ ॥
 पूर्वमामने कुगटानमुक्तं, तत्पितृनहित्य दातव्यं न ब्राह्मणा-
 नित्याह —

इति — कहजुनैव हि पाणिनेत्युक्तप्रकारंगा, पितृभ्यो दत्तेषु
 प्रभा ।

मदागच्छेन पितृकर्मान्तःपातिनि देवकर्मण्यपि दक्षिणजानु-
 पातमृपदिग्नति ॥ ५ ॥

प्रामङ्गिकमभिधाय प्रकृतमाह निपात इति । अत्रेति परा-
 चोनं पूर्ववाप्यनुष्ठर्ते । अत्राभ्युदयिकश्चाद्यु क्वचिदपि पितृ-
 कर्मण्यपि भव्यजानुपातां न कर्तव्यः । किन्तु अत्र पितृनपि
 भव्या देवत् परिचरत् । पितृकर्मापि दक्षिणजानुपातनात
 कर्तव्यमित्यर्थः । मदेति प्रयोगपरिमात्रसिपर्यम्भमेवं कर्तव्य-
 मित्युपदिग्नति ॥ ६ ॥

ब्राह्मणानुपवेश्य कहजुनैव पाणिना कुशान् दद्यादित्युक्तम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

कुर्गषु, तान् ब्राह्मणानुपर्वत्य गोवनामभिः सम्बोध्य पितृनर्घा
मवेष्यावस्थाजलादि दापयेत् दद्यादित्यर्थः । तेन सम्बोधनाम्बेन
गोवनामनी उच्चार्यं इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

प्रभा ।

कुर्गदानप्रकारमाह पितृभ्य इति । पार्वणे पितृभ्यः स्वधेत्यनेन
अत्र तु नमःपदादिना दत्तेषु कुर्गषु तान् ब्राह्मणानुपर्वत्य गोव-
नामभिः पितृनामन्वात् भंबोध्य अर्थं प्रदापयेत् दद्यात् । स्वार्थं
लिङ्गं । पितृणां बहुत्वात् गोवनामभिरिति बहुवचनम् । पित्रादि-
मंबन्धिपटोऽग्रवमंयज्ञार्थं वा । तदत्र पितृभ्य इति दत्तेषु इति
सुम्पश्चमभिधानात् कुर्गदानमतिकम्यार्थदाने गोवनामभिरामन्व-
णापदेशाच्च पितृभ्य इत्यनेनैव कुशा देया नाव गोवनामभिरा-
मन्वणम् । तथा च व्यामः

“चतुर्थी चासने निल्यं महान्ये च विर्धोयर्तं ।

प्रथमा तपेण प्रोक्ता भंवद्विमपरं जगुः” ॥

इति नित्यमामनदानं चतुर्थीमाह । तदिदं वाक्यं काष्ठोगा
नामप्यादर्जायम् । तेषां हि तपेण प्रथमा इत्यगिर्वात् सम्बद्धियान्वि-
याम् । यत् नारायणोपाध्यायेन व्याख्यातम्, इति कर्जुनैव हि
पाणिना इत्युक्तप्रकारेण पितृभ्यो दत्तेषु कुर्गषु इति । तदमङ्ग-
तम् । इतिगच्छस्यानर्थकत्वापर्तः । पितृभ्य इत्यस्य चाननिप्रयो-
जनतापर्तः । पितृभ्यो हि आदं दोयर्तं । त्यागवाक्यप्रकारोप-

प्रभा ।

देशपरत्वे त्वस्य न किमप्यनर्थकम् । यथाशुतार्थपरित्यागं
मानाभावाच्च । शब्दस्य अवणमातात् योऽर्थोऽवगम्यते स शुल्का
ऽवगम्यते इति हि शास्त्रात्यर्थविदो वदन्ति । स चार्थो न
युज्यते विना कारणमुत्स्फृतम् । श्रुतेर्बलवच्चात् । एतेन, इति
इत्यर्हन गोत्रनामभिगमन्वय इति प्रकांस्यमानप्रकारणं पिण्डभ्या-
दत्तषु कृशिषु इति तत्त्वकृतां व्याख्यानमप्यमङ्गतं वेदितश्चम् ।
इतिशब्दस्य प्रकाश्यमानपरामर्शकत्वस्यादृष्टचरत्वाच्च । तथा
स्नानसूत्रपरिशिष्टम् -

“गोत्रं स्वरात्मं सर्वत्र गोत्रस्याच्चयकर्मणि ।

गोत्रम् तर्पणं प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुच्छति ॥

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरक्तयकालं च कर्त्ता एवं न मुच्छति ॥

गमेवर्व्यादिकं कार्यं गम्भा तर्पणकर्मणि ।

गर्भणाऽक्तयकालं च कर्त्ता एवं न मुच्छति” ॥

इति । तदत्र गमेवर्व्यादिकं कार्यं इत्युपमंहतत्वात्
पूर्ववचनहयोक्त्रस्य सर्वत्र पदस्यापि अर्व्यादिकं कार्यं सर्वत्र-
त्वर्थपर्यवसानादध्येदानात् पूर्वं कुशामनदार्नं गोत्राद्युक्तेभो-
नास्त्रोत्युक्तं भवति । मामान्यस्य विशेषतरपरत्वच्च स्थितमेव ।
तदेवं पिण्डभ्य इति दत्तेषु इत्यस्य यथाशुतार्थपरित्यागनाञ्जिष्ठार्था-
न्तरकल्पमायां न केवलं प्रमाणाभावः, किञ्चु प्रमाणविरोधो-
ऽपात्यवध्यम् ॥ ७ ॥

नाचापमव्यकरणं न पित्रं तीर्थमिष्यते ।

पाचाणां पूरणादीनि दैवनैव हि कारयेत् ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषान्तरमाह—

पार्वणवत् नात्र प्राचीनादीनित्वकरणं न च पित्रं तीर्थं जल-
ग्रादिदानाय मनिभिरिष्यते । किं तर्हि, अर्घ्यपात्राणां जलेन
पूरणं, आदिगच्छात्मैव गत्वादिदानं, बहुवचनाद्वालसर्गादि
यावदेव पित्र्यं कर्म, दैवनैव तीर्थेन कुर्यात् । एवकारः,

“नान्दीमुखानां कुर्वीति प्राज्ञः पिण्डोटकक्रियाम् ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यज्ञं किञ्चित्प्रजापतेः” ॥

इति माकर्णेणपुराणोक्तप्राजापत्यतीर्थव्याख्यात्यर्थः । उपर्वोनित्वम्
प्यत्र कर्तव्यम् । यथा ब्रह्मपुराणम्

“तिनार्थं तत्र विकिरणश्वस्त्वा तथा यवान् ।

मर्वे यज्ञोपवीतो तु न कुर्यात् अपमव्यक्तम्” ॥

कारयेदित्यादिप्रयोजकनिर्देशम् परोपदेशपत्रं अन्यद्वाराऽपि पार्वण

प्रभा ।

नाचति । पार्वणवदपमव्यकरणं पित्रं तीर्थमात्राभ्युदयिंकं
मनिभिर्निष्यते । अर्घ्यपात्राणां जलेन गत्वादिना च पूरणम्,
आदिगच्छादन्वदपि मर्वे पिण्डकल्पे दैवनैव तीर्थेन कुर्यात् ।
अपमव्यकरणनिर्धात् उपर्वोनित्वम् मर्वे कर्णोयमिति पर्यव-
स्थति । तथा च ब्रह्मपुराणम् ।

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् करायाऽग्यपविवकान् ।
कृत्वाऽर्थं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्याच दीयते ॥ ६ ॥

परिगिष्टप्रकाशः ।

वस् त्रुत्तिश्चाच्चं कर्तव्यं नैकोहिष्टवत् स्तयं कर्तव्यतानियम इत्येतदर्थः ।
तथाऽत न वामोपचारः किन्तु दक्षिणोपचारः । यथा ग्रातातपः —

“पूर्वाङ्के देविकं कार्यं आहमभ्युदयार्थकम् ।

मव्येन चोपवीर्तनं ऋजुदर्भेण धोमता” ॥

मव्येन दक्षिणोपचारं ग । अतएव काल्यायनः । “अथाभ्युदयिकं
प्रदक्षिणमुपचारः” । गोभिनश्चाह — “अथाभ्युदयिके आहे युग्मा-
नाशयेत् । प्रदक्षिणमुपचारः” इति ॥ ८ ॥

अर्धादानं पार्वणात् विशेषमाह —

युग्मान् पितॄब्राह्मणान् ज्येष्ठोत्तरकरान् ज्येष्ठस्य प्रथमोपवेशितस्य

प्रभा ।

“तिलार्थं तत्र विकिरेत् प्रशस्तांश्च तथा यवान् ।

मव्यं यज्ञोपवीर्ती तु न कुर्यादपमव्यक्तम्” ॥

इति । उत्तम्भ —

“सदा परिचरेहस्या पितॄनप्यत देववत्” ।

इति । अस्माद्वग्यते नाव वामोपचारः कर्तव्यः किन्तु
दक्षिणोपचार इति । तथा च शाढकत्यः । “आभ्युदयिके आहे
युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः” इति ॥ ८ ॥

अर्धप्रदाने विशेषमाह ज्येष्ठोत्तरकरानिति । ज्येष्ठस्य पंक्ति-

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर उपरि येषां ते तथा, कराये पवित्रायं येषां ते करायाऽय-
पवित्रकाः । तांस्तथाविधान् कुत्वा अर्घपातस्यजलपुष्पादि तद्भस्ते
दातश्चम् । न तु यथा पार्वणे एकस्य पिटब्राह्मणस्य हस्ते, तथा
पितामहस्य, तथाऽपरस्य प्रपितामहस्य दीयते तथाऽचेति ॥ ६ ॥

प्रभा ।

ज्येष्ठस्य उत्तरः उपरि स्थितः करो येषां, ज्येष्ठस्य करोपरि करो-
येषामिति वा । येषां करोपरि ज्येष्ठस्य कर इत्युभयत्रापि
तुल्योऽर्थः । अन्येषां ब्राह्मणां करस्योपर्यं ज्येष्ठस्य करः
स्यापयितव्य इति तात्पर्यम् । करायायपवित्रकान्, कराये
अयपवित्रं पवित्रायं येषां, तथाविधान् कुत्वाऽर्थं दातश्चम् ।
अत्राभ्युदयिके एकेकस्य ब्राह्मणस्य हस्ते न दीयते । पार्वण
कि “एकैकस्यैकैकेन दटाति” इति आइकल्पे पित्रादिप्रत्येक-
ब्राह्मणहस्ते अर्घदानमुक्तम् । अत्र तथा न कर्तव्यम् । किन्तु पिट-
पितामहप्रपितामहब्राह्मणानां करान् मिलितान् कुत्वा तदुपरि
अर्घदानं कर्तव्यमित्ययमत विशेषः । ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मा-
नियुपक्रमात् नैककस्यात् दीयते इत्युपमेष्टाराच्च तथा प्रत्येति ।
अत्यथा ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मानियन्तेन बहनां युग्मानां ज्येष्ठोत्तर-
करत्वलाभात् नैककस्यात् दीयते इत्यन्यकं स्यात् । तस्मादय-
मेष्टात् विशेषः । करायायपवित्रकत्वम् न विशेष इति पार्वण-
उप्यतदविशिष्टम् । यद्यपि पार्वणे करायायपवित्रकत्वं न विहितं,
तथाप्यतेन निङ्गन तत्र नहिंधिरनुमातव्यः । यथाऽहः—

अनन्तगर्भिणं सायं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुवचित् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पवित्रं व्याकरोति—

कुशस्य पत्रदयं अन्तर्गर्भशूलं सायं प्रादेशप्रमाणं मर्वत्र पवित्रं
ज्ञेयं, न तु प्रकृते अर्धप्राचमात्रे ॥ १० ॥

प्रभा ।

“लिङ्गादपि विधिज्ञेयो दर्भेषु विकिरो यथा” ।

ज्ञेष्ठोन्नरकरत्वन्तु तत्र न शक्यमनुमात्रम् । “एकैकस्यैकैकेन
ददाति” इत्यनेन विरोधात् । किञ्च पार्वणे दक्षिणाग्रत्वमपि
पवित्राणां न विहितं, किन्तु तत्र कुशानां दक्षिणाग्राणां दानदर्श-
नात् पवित्राणामपि तथा दानं कन्यनीयमिति भवतां मिदान्तः ।
एव आन्तरङ्गत्वादाभ्युदयिके दृष्टं कराग्रायपवित्रकत्वमेव कन्य-
नाम् । विकृती दर्शनादपि मत्यामाकाङ्क्षायां प्रकृती कन्य-
नाया दृष्टत्वात् । विकृती मत्र षोडशत्विजां गोशतदक्षिणाया
विभागस्थाभिधानात् प्रकृती ज्योतिशोभे अनुकूलपि षोडशत्विजां
द्वादशगतगोदक्षिणाविभागो यथा कन्यते, तथैवात्रापि कन्य-
ग्रितुमुचितमित्यनु किं विस्तरण ॥ ६ ॥

कराग्रायपवित्रकानित्युक्तम् । तत्र किं नाम पवित्रमित्य-
पिक्षायामाह अनन्तर्गर्भिणमिति । अनन्तर्गर्भिणमिति मत्वश्चिय-
एनप्रत्ययः । अत्तवत्तिकुशान्तरकहितमप्रमहितं प्रादेशप्रिमाण

एतदेव हि पिञ्जूल्यालक्षणं समुदाहतम् ।
आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदर्थतावदेव तु ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथ सीमन्तमूर्ड्दमुन्नयति भूरिति दर्भपिञ्जूलोभिरेव प्रथममित्यत्र,
अत्यत च चूडाकरणे, "एकविंशतिर्दर्भपिञ्जूल्य" इति सूत्रोक्तादर्भ-
पिञ्जूल्या अपि एतदेव लक्षणमाचार्यगोक्तम् । तत एव वर्हिषः
प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते इति सूत्रोक्तमाज्योत्पवनार्थं यत्पवित्रं,
तदर्थतावत्संख्यमेव, न तु दिवचननिर्देशात् दिवलहयरूपम् ।
दिवचनं तु कुण्डजातिवचनस्य पवित्रवश्वस्य दलहये प्रयोगात् ॥ ११ ॥

प्रभा ।

कुण्डलहयं सर्वत्र पवित्रं विज्ञेयम् । यत्र कुवचिदित्यनेन व्याख्य-
वर्गतः यत्र यत्र पवित्रवश्वः प्रयुज्यते, तत्र तत्रायमर्थो बोहव्य-
इत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

एतदेव हीति । पिञ्जूल्या अपि एतदेव लक्षणं मुनिभिरुदा-
हतम् । पवित्रपिञ्जूलो^(३)कार्यतत्त्वयोः । एतन्, "अथ सीमन्तमूर्ड्द-
मुन्नयति भूरिति दर्भपिञ्जूलीभिरेव प्रथममित्यादि सीमन्तकरण-
प्रकरणोयगोभिन्नसूत्रे, तथा चूडाकरणे, एकविंशतिर्दर्भपिञ्जूल्य-
इति सूत्रे च यः पिञ्जूलोगश्वः प्रयुक्तस्तत्पार्थः स्वर्णोक्ततः ।
आज्यस्योत्पवनार्थं यत् पवित्रं, तदर्थतप्यरिमाणमेव नातोऽधि-
कम् । एतन्, "ततएव वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते" इति
गोभिन्नसूत्रे पवित्रे इति दिवचननिर्देशःपि न तत्र विशिष्टहि-
दलरूपपवित्रस्य दित्यं प्रत्येतत्प्रयम् । तथात्वे प्रादेशमात्रे इत्यस्या-

एतत्यमाणामेवैके कौशीमेवार्द्धमञ्चरौम् ।

शुष्कां वा श्रीर्गकुमुमां पिञ्जूलौं परिचक्षते ॥ १२ ॥

पित्रमन्त्वानुद्रवणे* आत्मालभे अविक्षणे ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

एके पूज्याः प्रादेशप्रमाणमेव कुशमयीं आर्द्धमञ्चरौं शुष्कां वा
भृष्टपुष्टां पिञ्जूलीमाहः । इयम् "हरितावै सपिञ्जूला" इत्यत्र
याद्या, अन्यत तु पवित्ररूपैर्वति ॥ १२ ॥

पित्रमन्त्वोचारणे, यज्ञादौ विहिते हृदयसर्गे, उविक्षणे तस्यैव
प्रभा ।

नर्थकत्वापस्तः । स्वे तु पवित्रशब्दस्य पवित्रघटकदले नक्षणा
इत्युक्तं भवति । तत्र दलनक्षणा तु, पवित्रे स्थो वैष्णव्यावित्यादि-
मन्त्रे तथा दर्शनात् । पवित्रमित्येकवचनन्तु अच्छिद्रेण पवित्रे-
गेत्यादिमन्त्रे एकवचनप्रयोगादितिभावः । सौतः पवित्रशब्दः
कुशजातिसात्रवचनो वा ॥ ११ ॥

एतत्यमाणामिति । अन्य आचर्याः प्रादेशप्रमाणां कौशीमार्द्ध-
मञ्चरौं शुष्कां वा अृतकुमुमां पिञ्जूलीमाहः । इयम् "हरिता वै
सपिञ्जूला" इत्यत्र याद्या इति नारायणोपाध्यायाः ॥ १२ ॥

पित्रमन्त्रेति । मार्जीरिति च । पित्रमन्त्वानुद्रवणे सम-

* पित्रमन्त्रातुहरणे, इति ज पक्षके पाठः ।

+ आत्मानम्भेऽवमेक्षणे, इति च पुस्तके पाठः ।

माज्जारिमुषिकस्यर्थं आकुष्टे क्रोधसमवे ।
निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्मे कुर्वन्नपः सम्शेत् ॥१४॥

हितीयः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

यज्ञादौ विहिते, अधीवायुमुखगें नोड्हमुहारे, महति हासे न तु
स्मिते । आकुष्टे परुषभाषणे, क्रोधोत्पत्तौ भाषणं विनापि मनसा,
एतेषु निमित्तेषु सर्वत्र कर्मकरणकाले जलं सृगेत् न त्वाचा-
मेत् । अन्यत्रिगदव्याख्यातम् । पित्रामन्त्रानुद्वरणे इत्युपलक्षणम् ।
अतएव योगियाङ्गवत्काः—

“रीढपित्रामुरामन्त्रांस्तथाचैवाभिचारिकान् ।
व्याघ्रत्याक्षयं चामानं अपः स्यृद्धाऽन्यदाचरेत् ॥१३॥१४॥

हितीयः खण्डः ॥ २ ॥

प्रभा ।

चारणे । पित्रामन्त्रानुहरणे इति पाठेऽपि तर्यार्थः । आमानश्चे
हृदयस्यर्थं । आमनोऽमूर्त्तिलात् स्थानिना स्थानं लक्ष्यते । अध-
मेक्षणे चण्डालादिदर्थने । अवेक्षणे इति पाठे अवेक्षणं हृदयस्यैव
आलभ्योऽवेक्षणस्तु हृदयस्य यज्ञादौ यहिहितं तस्मिन्निति परि-
शिष्टप्रकाशः ।

अधीवायुमुखगें नोद्गारे । प्रहासे उच्चर्हास्ये न स्मिते ।
माज्जारिम्य मूषिकस्य च स्यर्थं । आकुष्टे इति भावं निषा ।

प्रभा ।

परमभावणे । क्रीधमश्ववं परुषभावणं विनापि । एषु निमित्तेषु,
मर्च्चिति करणादन्वयेवंविधिषु निमित्तेषु जातेषु कर्म
कुर्व्याणो जलं सृगेत् न त्वाचामेत् । यदाह योगियाऽन्वल्करः—

“रोद्रिपित्रासुरान्मन्त्रांस्तथाचेवाभिचारिकान् ।

व्याहृत्यालभ्य चाक्षान्तमपः सृष्टाऽन्यदाचर्त्त” ॥

इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति हितीयः खण्डः ।

तृतीयः खण्डः ।

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्विः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चाऽयथा क्रिया ॥ १ ॥

स्वगाखाश्रयमुत्पृत्य परगाखाश्रयन्तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्स्य चेष्टितम् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

एकरणं परगाखोक्तकरणं विहितेरप्रकारेण० क्रमान्तरादिना
करणं, त्रिविधैव कर्मणामक्रिया, निष्फलत्वात् ॥ १ ॥

परोक्तेत्यत्र विशेषमाह—

स्वगाखोक्तश्चाद्वादिकमुत्पृज्य पारगाखिकं स्वशाखोक्तविपरीतं यः
कर्तुमिच्छति गास्त्रोद्यज्ञानविपरीतज्ञानवान् । तस्य यत्कृतं
निष्फलम् ॥ २ ॥

प्रभा ।

कुणामनार्थदानादौ आद्विकर्त्तव्यतायां प्रायः मर्बंरवा-
चार्यैरन्योऽन्यथ प्रकार, उपदिष्टः । म च तदीयर्व एकत्वो-
न त्वयैः । अन्यस्य त्वयोक्तकरणमक्रियैर्वत्याह अक्रियेति । कर्म-
करणशीलानां कर्मण्यधिकुर्वाणानां त्रिविधा अक्रिया मुनिभिः
कथिता, अकरणं परोक्तकरणभयथाकरणच्छति । अयथाकरणञ्च
पीडापर्यविपर्यासेनानन्दानम् ॥ १ ॥

स्वगाखाश्रयमिति । यस्तावत् स्वगाखोक्तस्य प्रयोगस्याम्तरा-

यन्नाम्नातं स्वगाखायां परोक्तमविरोधि यत् * ।
विद्विष्टदनुष्ठेयमनिहोत्रादिकर्मवत् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्वगाखायां यत् नोक्तं परगाखोक्तं, यथा क्षट्टोगानां याजुर्वेदिक-
मनिहोत्रम् । यदा स्वगाखोक्तस्याकाङ्क्षापूरकत्वेन स्वरूपतो वा
अविरोधि । यथा मनुनोक्तस्य —

“मेरवनामजिनन्दण्डमुपवीतं कमण्डलम् ।

अप्म् प्राप्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्” ॥

इत्यस्य मन्त्राकाङ्क्षापूरकं गृह्णात्तरे मन्त्राभिधानं तद्विच्छैः
कर्तव्यमेव । पौराणिकादि तु माधारणत्वात् पारक्यमिति तदपि

प्रभा ।

नगा परोक्तमनुतिष्ठति । तस्य तावदमावक्रियेत्युक्तम् । यस्म
पुनर्दुर्बुद्धिः स्वगाखाश्चयं प्रयोगमुक्त्य श्वाजायादिना परगाखा-
श्चयं प्रयोगं चिकीर्षति, तस्य यत् कृतं तत्रिष्फलम् । तस्यति
गैषिकी पष्ठो । तुश्चेन पूर्वम्नादस्य भेदं प्रज्ञापयति ॥ २ ॥

यन्नाम्नातमिति । यत् स्वगाखायां नाम्नातं, तत्परोक्तमपि
विद्विष्टदनुष्ठेयं यदि स्वगाखया न विरुद्धते । तत्र दृष्टान्तः
अनिहोत्रादिकर्मवटिति । अनिहोत्रं किल च्छन्दोगश्चाखायां
नाम्नायते, किन्तु च्छन्दोगैरप्यध्वर्युश्चाखापरिपठितं तदनुष्ठौयते ।

अत्र किञ्चिद्विक्तव्यमस्ति । प्रथमस्त्रोक्ते तावत् परोक्तकरण-

* पारक्यमविरोधि यत् इति, परोक्तमविरोधि च, इति च पाठौ ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्वगार्वोक्तादधिकमनुष्टेयमेव । यथा देवताभ्य इति मन्त्रजपादि ।
यत्तु गृह्णपरिशिष्टोक्तम् ।

“बहूलं वा स्वगृह्णोक्तं यस्य कर्म प्रकार्त्तिम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थं कृतं सर्वः कृताभवत्” ॥

तत्पाधारणानां परोक्तानाम्ब्र नावश्यमनुष्ठानमित्येवंपरम् । न तु स्वगृह्णोक्तमात्रमेवानुष्टेयमिति तस्यार्थः । गृह्णानुक्तानां माधार-
णानां उपदेशानर्थक्वापत्तेः । शास्त्रान्तराधिकरणविरोधात् ॥ ३ ॥

प्रभा ।

मक्रियेत्युक्तम् । द्वितीयश्लोकेन स्वगार्वोक्तं प्रयोगमुपच्च पर
शास्त्रोक्तप्रयोगस्यानुष्ठानं निषिद्धम् । हर्तीयन तु यत् स्वगार्वाद्यां
नाच्यते, अविकडं तत् परोक्तमप्यनुष्टेयमित्युपदिष्टम् । तत्र
स्वगार्वाश्रयमित्यनेन स्वगार्वोक्तप्रयोगप्रत्यागेन परगार्वोक्त
प्रयोगानुष्ठानस्य निन्दितत्वात् परोक्ता चल्यनेन स्वगार्वोक्तप्रयोगा
नुष्ठानकाले परोक्तस्यानुष्ठानमक्रियेत्युच्यते । एवम्ब्र स्वगार्वोक्तस्य
प्रयोगस्यान्तरान्तरा परोक्तानुष्ठानं न कर्त्तव्यमिति तस्यार्थः ।
अन्यथाऽनर्थक्वापत्तेः । तच्चेदं स्वगार्वोक्तप्रयोगस्यान्तरान्तरा
परगार्वोक्तस्यानुष्ठानं श्रीतंपु न शक्यते निषिद्धम् । होत्रादि-
ततत्त्वाखालासु तथां तंघमिकंक्षयमेव कर्मापिदेशात् । होत्रुहात्र
ध्वर्थुप्रभृतिभिष्य विभिन्नगाविभिः कृत्विभिर्यज्ञनिष्ठत्तेः । तथाच
होता वपट् कर्त्तति अधर्थ्युर्जुहोति उहाता चोहायत्तेत्वादिकं
तत्र तत्र विहितम् । तमात् परिशिष्टात् स्वगृह्णोक्तप्रयोगस्या

प्रभा ।

न्तराऽन्तरा परोऽस्यानुष्ठानमक्रियोऽमिति वक्तव्यम् । तथाच याद्भाष्ये नीत्याख्यरघुं गृह्णपरिशिष्टम्—

“प्रयोगशास्त्रं गृह्णादि न समुच्चीयते पर्हः ।

प्रयोगशास्त्रताहनिरनारथविधानतः ॥

बहुल्यं वा स्वगृह्णोत्तं यस्य कर्म प्रकौचित्तम् ।

तस्य तावति गास्त्रार्थं कृते सर्वे कृतो भवेत् ॥

श्रीतेषु सर्वशाखोऽतं सर्वस्यैव यथोचित्तम् ।

स्मार्तं साधारणं तेषु ग्राह्यं श्रीतेषु कर्मसु” ॥

इति । तथा गृह्णामयन्तः—

“आत्मतन्त्रेषु यद्बोत्तं तत् कुर्यात् पारतन्त्रिकम् ।

विशेषाः खलु सामान्या ये चोक्ता वेदवादिभिः ॥

जनो वाऽतिरिक्तो वा यः स्वशास्त्रोऽस्यमाचरेत् ।

तेन सन्तनुयात् यज्ञं न कुर्यात् पारतन्त्रिकम् ॥

यः स्वशाखोऽतमुत्तम्य परशाखोऽस्यमाचरेत् ।

अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽस्मे तमसि मज्जति” ॥

इति । तदिदं तत्रभवतो गोभिलपुत्रस्य वचनश्चयं काल्यायन-
समानार्थम् । तत्र प्रथमवचनं यद्बाह्यात्मित्यनेन, इतीयवचनं
परोऽस्य चेत्यनेन, द्वतीयवचनं स्वशाखाश्यमुत्तम्येत्यनेन समाना
र्थम् । अपि चाहुः—

“प्रयोगः सूक्वकारोऽस्त्रो न समुच्चयमर्हति ।

समुच्चये यत्स्तस्य न निष्पत्तिर्न च क्रमः” ॥

प्रभा ।

इति । न च परोक्तगुणागुप्तसंहारे शास्त्रान्तराधिकरणन्याय-
विरोध इति वाच्यम् । तत्प्रायस्य श्रौतविषयत्वात् । वाचनिके-
र्थं न्यायानवताराच्च । किञ्च नाम्नोऽभिदेऽपि यथामन्त्रवं रूपभेदा
दिभ्यः तस्य तस्य कर्मान्तरत्वमेवेति कुत्रिक्षणं गुणोपसंहारः ।
न हि कर्मान्तरे कर्मान्तरगुणानामुपसंहारः शास्त्रानुमतः ।

अतएव—

“नैकम्पिन् कर्मणि तते कर्मान्यस्यायते यतः” ।

इतनेन वैश्वदेववलिकर्मणोः सामान्ययोः विशेषोक्ताभ्यां ताभ्यां
कर्मान्तरत्वं स्वयमेव वक्षति । यत्र पुराणोक्तं माधारणं, तत्
यद्यपि न पारक्यं, तथापि स्वशास्त्रोक्तप्रयोगे न तस्य गुणोपसंहारः ।
तस्य कर्मान्तरत्वात् कर्मान्तरे च कर्मान्तरगुणानामुपसंहारा
योगात् । पूर्वोक्तगृह्यपरिग्रहे अनारक्षविधानादन्वैर्गृह्यादेः सम-
स्यनिषेधाच्च । किन्तु स्वशास्त्रोक्तप्रयोगानुष्ठानानन्तरं फलभूय-
स्वार्थमिच्छ्या तस्यात्यनुष्ठानं भवेदित्यपि वैश्वदेववलिकर्मणोः
स्वयमेव वक्षति । अनारक्षविधानैः समुच्चयेऽप्येषैव गतिः । तेषा-
मनुष्ठानं फलभूयस्वमननुष्ठानेऽपि गृह्योक्तमात्रस्यानुष्ठानात् फल-
विहिः । तथाचोक्तं, बहुत्यं वा स्वगृह्योक्तमित्यादि । मटन-
पारिज्ञातऽप्युक्तम् । अममर्थश्चेत् स्वगृह्योक्तमात्रमेव कर्त्तव्यं
तावतैव तस्य गाम्यार्थमिहरक्तत्वात्, इति । तस्मात् श्रौतंषु
पारशाखिकं कर्त्तव्यं, गृह्योक्तेषु तत्र कर्त्तव्यम् । अनारक्ष
विहितन्तु गृह्योक्तेऽपि प्रयोगं कर्त्तव्यं, परमेषामकरणेऽपि

प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदिमोहात्कथञ्चन ।
यतस्तदन्यथाभूतं ततएव समापयेत् ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

देवादयथा क्रियायां यत्कर्त्तव्यं, तदाह —

प्रवृत्तं प्रारब्धं यत्कर्म, करणे सत्येवान्यथा क्रमान्यत्वेन कुर्यात् ।
तत्र यस्मात्पदार्थादारभ्य यत्कर्मान्यथाजातं ततएवारभ्य पुनर्यथोक्त-
प्रकारेण कुर्यात् । यथा गच्छोक्तसर्गगम्यदानयोः क्रमान्यत्वेनानुष्ठाने-
न्यथा करणकाले ज्ञातयोस्तत आरभ्य पुनरनुष्ठानम् ॥ ४ ॥

प्रभा ।

गृह्णोक्तमातकरणात् फलमिदिः, अनारभ्यविहितानां करणे त
फलातिग्रयः । मामान्यत् प्रयोगः स्वशास्त्रोक्तप्रयोगात् परत-
इच्छया कर्त्तव्यः । ततापि फलभूमा बोदव्यः ॥ ३ ॥

प्रारब्धस्य कर्मणो देवादन्यथाकरणे यत् कर्त्तव्यं, तदभिधीयते
प्रवृत्तमिति । प्रारब्धं कर्म मोहात् कथञ्चन यदान्यथा कुर्यात्,
तदा, समांसे यदि जार्णायादिति परतः करणादसमांसे कर्मणि
प्रयोगमध्ये तस्यान्यथा करणस्य ज्ञाने यस्मात् पदार्थादारभ्य तत्
कर्मान्यथा भूतं, तस्मादेव पदार्थादारभ्य तत् कर्म समापयेत्
न तुपक्रमादारभ्य । अन्यथाकरणमताकरणं पौर्वपर्यविपर्ययेण
करणम् । यथा आदे कुशामनदानार्दीनां कस्यचिदकरणे
क्रमविपर्यासेन वा करणे प्रधाननिष्ठ्यतः पूर्वं ज्ञाते यस्मात्
पदार्थादारभ्यान्यथा करणं उत्तं, तस्मात् पदार्थादारभ्य

प्रभा ।

पुनस्त् करणीयम् । यथा वा षोडशशाङ्कानां कस्याप्यकरणे
मपिण्डीकरणात् पूर्वं तज्ज्ञाने यत् शाङ्कं न कृतं तस्मादारभ्य
पुनः करणीयम् । मासमाध्यदर्शपौर्णमासवत् महस्समवल्लभमत्रा-
दिवच्च संवल्लभमाध्यं षोडशशाङ्कमर्यकं कर्म् । तच्चतदाद्यशाङ्क-
नोपक्रम्यते सपिण्डीकरणेन च समाप्तं । दर्शपौर्णमासादि-
वदेवान्कदिनमस्याद्यः प्रयोगोऽपि तस्येकं एव ।

यच्च तत्त्वक्षङ्खितकं, क्रमरूपाङ्गानुरोधिन प्रधानीभूतशाङ्का-
लगणामाहत्तेरयुक्तत्वात् यत् पतितं नदेव कर्त्तव्यमिति । तच्च
न्यम् । अनन्यगतिर्वचनात् । वाचनिकं चार्थं त्वायानवतारात् ।
तथाचोक्तम् । किमिव हि वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्याति-
भार इति । यच्चापरमुक्तम् । प्रहृत्तमन्यथा कुर्यादिति वचनं
प्रयोगमध्य एव सुकरत्वन बोधमिति । तदपि प्रमाणविगेषा-
भावात् सुकरत्वम्य चाकिञ्चित्करत्वात् कल्पनामावम् । न च
नावताऽपि निस्तारः । षोडशशाङ्कानामेककर्म्मत्वात् संवल्ल-
भस्याद्यस्य तत्प्रयोगस्याप्येकत्वात् । फलजनकापूर्वेक्यात् कर्म्मणो-
ऽप्यैक्यमिति । तु लक्ष्यकदाणां षोडशशाङ्कानामेकतमामिदौ प्रधाना-
पूर्वामिहेदर्शपूर्ववदिति च तैरवोक्तम् । शरत्काले महापूजे
त्यक्तवचनं शुर्तरेकप्रयोगमाध्यलेनेककर्म्मतापत्रक्रियाकलापजन्यम्य
वाक्यार्थभूतनियोगस्यैक्यादर्शवद् प्रत्येकं तस्मकर्म्मणां सङ्कल्पः
कलिकापूर्वजनकत्वादेन्द्रदध्यादियागवदिति चोक्तं दुर्गोक्तव
प्रकरणं । तस्मात् तत्पर्तपि षोडशशाङ्कमेकमेव कर्म्मं प्रयोगमय

ए मात्रे यदि जानीयान्मयैतद्यथाकृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नाहत्तिः सर्वकर्मणः ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अन्यथा कृतयोस्तु प्रयोगमध्येऽज्ञाने यत्कर्तव्यं तदाह —

समाप्ते अन्यथा कृतेऽन्यथाकरणज्ञाने मति यत्पदार्थान्यथाकरणं
जातं तसेव यथोक्तकमेण पुनः कुर्यात् । न तत आरभ्य सर्वे
कर्मकाण्डम् । एतच्च पुनरनुष्ठानमविलम्बे सुकरत्वे च कर्तव्यम् ॥
यत तु विलम्बोद्देशकरत्वं च तत्र विष्णुस्मरणमेव न त्वाहत्तिः ।
यथा कृतोक्तर्गस्याद्यस्य ब्राह्मण्डभर्जिने पुनरज्ञानरोत्पादनोक्तर्गं ।
अन्यथा ब्राह्मणोपरोधमहत्वबाधापत्तिरिति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

तर्थक इति मपिण्डीकरणात् पूर्वं कस्याप्यकरणम्भरणे
तदादिशासनां पुनः करणं न गच्छन्ति वार्यितुमित्यास्तां
विभ्वसतः ॥ ४ ॥

समाप्ते इति । कर्मणः समाप्तानल्लरमन्यथा करणज्ञाने
यदन्यथा कृतं तावश्चात्मेव करणीयं, न तु तदारभ्य सर्वे कर्मा-
वर्तनीयम् । असमाप्ते कर्मण्यन्यथा करणम्भरणे तु कृतस्याप्या-
हत्तिरनेनाऽपि दर्शिता । अन्यथा करणज्ञात्वाकरणमेव न तु
क्रमविपर्यासेन करणमपि । प्रधानस्य निष्पत्त्वे क्रमविपर्यास-

* इटव्यम्.— इति क ग पुस्तकबो पाठः ।

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्ण च तत्क्रिया ॥६॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इदानीं देवादक्रियायां यत्कर्तव्यं तदाह-

प्रधानस्य कर्मणो गम्यादिदानादेयत्राकरण उत्सर्गश्च तदङ्गभूतः
कृतस्तत्र पुनरज्ञाननुष्ठानसहितं तत्कर्मं कर्तव्यम् । अङ्गमात्रस्य
तूत्सर्गस्याकरणे प्रधानस्य कृतस्य नावृत्तिर्णप्यङ्गानुष्ठानम् ।
किन्तु तत्समाधानार्थम् ॥

“अज्ञानात् यदि वा मोङ्गात्प्रचर्चवताध्वरं पु यत् ।

स्मरणादेव तहिषणोः सम्मूर्णं स्यादिति श्रुतिः” ॥

इति योगियाज्ञवल्क्योत्तमनुष्टेयम् । एवं समाप्तं प्रयोगं अन्यथा-

ग्रामा ।

स्याकिञ्चिल्लक्ष्यत्वात् । पुनः कृर्यादिति पुनःशब्दो दशाहान्ते
पुनः क्रियेत्यादिवत् लिखणीनी ।

“या नार्थकृतमामन्ता प्रस्त्रियत कटाचन ।

अङ्गं निधाय तं वालं पुनः मंस्कारमर्हति” ॥

इत्यादिवत् प्रतिप्रमवावद्योतको वा ॥ ५ ॥

तावस्मात्वकरणपि विशेषमाह प्रधानस्यति । यत्राङ्गमात्रं
कृतं प्रधानम् न कृतं तृत्राङ्गमहितं प्रधानं पुनः करणोयम् ।
यत्र तु प्रधानमात्रं कृतं न लिङ्गं, तत्राङ्गानुरोधेन साङ्गस्य
प्रधानस्य नावृत्तिर्ण वा तावस्मात्वस्याङ्गस्य करणम् । एतद्वचनार्थ-

मधुमधिति यस्तत्र चिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
गायत्रानन्तरं सोऽत्र मधुमन्तविवर्जितः ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

करणज्ञानेऽप्येतदेव समाधानमिति । अन्येतु तटङ्गस्य माङ्गप्रधान-
प्रयोगाङ्गस्य उपर्वोतिल्वादेशकरणे न माङ्गप्रधानस्य कृतस्यावृत्तिः
नाप्युपर्वोतिल्वादेः करणं, किन्तु विशुम्भरणमेव प्रायश्चित्त-
मित्याहुः ॥ ६ ॥

वभिष्ठोक्तादपरान् बह्न विगिधानात्—

वभिष्ठोक्तपार्वणं भाङ्गुमिच्छतां आश्चत्वेन मम्बन्धि गायत्राः
पश्चाङ्गवोयो मधुमधितिचिर्जपो मधुवार्तिति मन्त्रमहितः, सोऽत्र
तमन्त्रं विना पठनीयः । एवम्ब भोजनकाले मन्त्रः पठनीय एव
पूर्वकाले निषेधात् ॥ ७ ॥

प्रभा ।

पर्यालोचनया पूर्ववर्त्तनं अन्यथाकरणमकरणपर्यवसितमित्यव-
गम्यते । किन्तु तत्र कर्मणः मम्पर्णत्वार्थं विशुम्भरणं कर्त्तव्यम् ।

“अज्ञानाद् यदि वा मोहात् प्रच्यवताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विषयोः संपूर्णे स्थादिति श्रुतिः” ॥

इति योगियाङ्गवत्करोक्तः ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकमभिधाय वशिष्ठोक्तपार्वणादाभ्युदयिके विशेषान-
वाह मधुमधितोति । अशितुमिच्छतामिति संबन्धनक्षणा षष्ठी ।
तत्र वशिष्ठोक्तपार्वणे भोक्तुमिच्छतां ब्राह्मणानां आव्यतया

न चाश्वत्मु जपेदत्र कदाचित्पितृसंहिताम् ।
अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

भुज्ञानेषु, यदा उ विग्रहतः इल्लादिपितृसंहिताजपो यस्तत्र
विहितः, सोऽत्र न कर्त्तव्यः । किन्तु तत्स्थानेऽन्य एव सोम-
सामादिजपोमङ्गल्यः कार्य इति । तथाच कात्यायनः
पितृमन्त्रवज्ञे जप इति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

गायत्रानन्तरं मधुवार्तेति ऋक्तयजपानन्तरं मध्विति विर्जपा
यो विहितः, सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः कार्यः । अधुमध्वित्यत्र
प्रथमं मधुपदं मधुद्रव्यपरम् । तथाच मधुद्रव्यप्रकाशकस्य मधु-
शङ्खस्य तत्र यस्त्रिष्ठप इति बदन्ति । वलतत्र प्रथमं
मधुपदं मधुवार्त्यादिऋक्तद्यपरम् । “तन्मृत्कानामादियहणान
विधिरनादेश” इति सूत्रकारवचनात् । दिर्तोयं मधुपदस्त्र
स्वरूपपरम् । आदक्ये मधु च विर्जस्त्रा इत्येकस्येव मधु-
शङ्खस्य विर्जपाभिधानात् । तथाच मधुवार्तेति ऋक्तयजप
इदानीं न कर्त्तव्यः । अग्निभिर्ऋतामिर्ति करणात् भोजन
पूर्वकालं एव मधुमन्त्रजपोनिषिध्यते । भोजनकालादां तु म
कर्त्तव्य एव ॥ ९ ॥

न चाश्वत्विति । भुज्ञानेषु ब्राह्मणेषु पितृमंहिताजपां

यस्तत्र प्रकारोऽन्नस्य तिलवट्यवत्तथा ।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र लूपेषु विपरीतकः ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पार्वणे उच्छिष्टमन्निधौ लूपेनन्तरं यदविकरणं तिलयुक्तं, तदत्र
विपरीतं लूपेः पूर्वमित्यर्थः । तथा, स प्रकारोऽत्र यववद्यवयुक्तं
यथा स्यात् तथा कार्यः ॥ ८ ॥

प्रभा ।

यस्तत्र विहितः, सोऽत्र कदाचिदपि न कर्त्तव्यः । किन्तु
तस्मादन्य एद मङ्गल्यः सोमसामादिजपः कर्त्तव्यः । पितृमंहिता
च “यदा उ विश्यति: सनादयेऽन्नवमी मदन्तश्चमिविपृष्ठमकांत-
ममुद्रः कनिकत्तोति द्वे एपा पित्राणा नाम मंहिता” इति
सामविधानब्राह्मणोक्ता बाह्यव्या । सोमसामानि च च्छन्दस्या-
र्चिके समान्नातासु हृषा पवस्त्र धारया इत्यादिकासु बङ्गीषु ऋत्यु-
गोयमानानि बङ्गन्येव रथयगाने पठितानि ॥ ८ ॥

यस्तत्रेति । पार्वणे लूपेषु ब्राह्मणेषु उच्छिष्टसन्निधौ तिल-
वत् यथा भवति तथा योऽन्नप्रकरो विहितः, सोऽत्र विपरीतकः
यववट्यथा भवति तथा कर्त्तव्यः । वैपरीत्यश्चात् देवतीर्थप्राग्य-
कुशादियोगात् अलूपेषु ब्राह्मणेषु करणादा । अन्नप्रकरोऽत्र
विकिरणमन्निदधापिण्डानमिति यदुच्यते ॥ ८ ॥

सम्पद्मितिवृप्ताः स्थप्रश्नस्याने विधीयते ।

सुसम्पद्मितिप्रोक्ते शेषमन्नविवेदयेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पार्वणे वृप्ताः स्थेति यः प्रश्नः, तत्स्याने सम्पद्मिति वक्तव्यम् ।
प्रश्नानल्लरं सुसम्पद्मिति ब्राह्मणैः प्राक्ते शेषमन्नमध्यस्तीति
ब्राह्मणभ्यो निवेदयेत् । तथाच कात्यायनः सम्पद्मिति
वृप्तिप्रश्नः ॥ १० ॥

प्रभा ।

‘सम्पद्मितीति । पार्वणे वृप्ताः स्थ इति योऽयं प्रश्नस्तस्य
स्याने अत्र सम्पद्मिति प्रश्नो विधीयते क्रियते । कर्तव्य इति
यावत् । ब्राह्मणैः सुसम्पद्मित्युत्तरं कथिते शेषमन्नं तान्
ज्ञापयेत् । कथं ज्ञापयेत् ? उच्यते । अवर्गषैः किं क्रियतामिति
प्रष्टव्यम् । तैय इष्टैः महोपभृत्यतामिति वक्तव्यम् । तथाच
कन्दोगापरस्त्रवम् । “शेषमन्ननुज्ञाप्यावर्गषैः किं क्रियता-
मिष्टैः महोपभृत्यतामिति” इति । इति अनेन प्रकारणान्
ज्ञाप्यत्यर्थैः । यत् शेषमन्नं क्व देयमिति पृच्छत् । इष्टभ्यो-
दीयतामिति प्रतिवचनम् ।

“स तानाह पुनः शेषं क्व देयञ्चात्रामित्यपि ।

इष्टभ्यो दीयतामितदिति मंप्रवदन्ति तं” ॥

इति ब्रह्मपुराणादिति तत्त्वकड्डिरूपम् । तदयुक्तम् । ब्रह्मपुराण
वचनस्यादिवराहकृतश्चादप्रयागविषयत्वात् । कन्दोगानां स्व-

प्रागयेष्व इर्भेषु आद्यमामन्त्रा पूर्ववत् ।
अपः क्षिपेन्द्रूलदेशं वनेनिक्षेति निस्तिलाः ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आद्यं पितरं अर्चादान इव सम्बोधनात्तनामगोचाभ्यां निर्दिश्य
पूर्वायेषु म्तरणकुर्गेषु मूलदेशं अवनेनिक्षेति तिलरहिता अपः
क्षिपेत् । अत च प्रागयता निस्तिलता च वसिष्ठोक्ताहिशेषः ॥ ११ ॥

प्रभा ।

शाश्वाभिदेऽन्यश्रोपदेशात् । न हि तत्परित्यागं नादिवराहकृत-
शाहप्रयागविषयं ब्रह्मपुराणवाक्यमाटत्तुमचितम् । शेषभोजन-
स्त्रेवं यजमानस्य न स्यात्, ब्रह्मपुराणं शेषस्थैर्भ्यो दानोक्तः ।
तथाच गृह्णादिविरोधः । शेषमन्तमस्तोति ब्राह्मणभ्यो निवेदये-
दिति नारायणापाद्यायव्यानमर्पि प्रमाणशून्यम् ॥ १० ॥

पितरा गृह्णायष्टाः । तत्र पिण्डिदानेन पितृगामुपभोगो-
भवतोति पिण्डिदानं वक्त्रमुपकर्मते प्रागर्यष्वति । अथशब्दो
विशिष्टानन्तर्यज्ञापनार्थः । ब्राह्मणप्रत्युत्तरपिण्डपितृयज्ञातिदेश-
प्राप्तरखवाकरणाद्यनन्तरमित्यर्थः । आद्यं पितरं अर्चाप्रदानोक्तवत्
संबोधनात्तगोचादिभिरामन्त्रा अवनेनिक्षेत्युक्ता पिण्डप्रदानार्थ-
मास्तृतेषु प्रज्ञायेषु कुर्गेषु मूलदेशं तिलरहितमुदकं क्षिपेत् ।
निस्तिला इत्युक्तः अपां सयवत्वमवगम्यते । यर्वस्तिलार्थं इति
वचनात् ॥ ११ ॥

द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रेणयोः ।
 मातामहप्रभृतौस्तु एतेषामेव वासतः ॥ १२ ॥
 मर्वम्भादन्नमजूल्य व्यञ्जनैरपसिच्य च ।
 मंयोज्य यवकर्क्खृदधिमिः प्राङ्मुखस्ततः ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

द्वितीयं पितामहम् । तृतीयं प्रपितामहम् । आदावदामन्त्रा
 स्तरणकुशानां मध्याग्रयोर्मूलवटपो विनिर्जित् । एतेषामेव
 तयाणां वासतोदक्षिणास्यां दिग्गे, यथा दक्षिणोपचारोभवति
 तथो, आस्तीर्णकुशेषु प्रागग्रेषु मातामहार्दीनां सूलमध्याग्रेशषु
 पृथ्वेवटपो विनिर्जित् ॥ १२ ॥

तदनन्तरञ्च

मर्वम्भात्प्रक्तनादन्नादत्र गृहोत्वा व्यञ्जनैर्मिश्रित्वा यववटरदधिमिः

प्रभा ।

हितीयञ्चति । हितीयं पितामहं तृतीयं प्रपितामहं पृथ्वेव
 दामन्त्रा अवननिक्षयञ्चार्थं यशाक्रमं आस्ततकुशानां मध्यर्देशं
 श्रग्रदेशं च निस्तिला अपः क्षिपदित्यनुष्यत्यतः । एतेषामेव पिता
 र्दीनां तयाणां वासतो दक्षिणास्या दिग्गोत्थर्थः । पिण्डप्रदानार्थं
 मावाहितानां पित्रार्दीनां प्रत्यङ्गुखत्वस्तीचित्यात् । एवम्ब सति
 प्रदक्षिणमुपचारः सम्पद्यते । मातामहप्रभृतान् मातामहप्रमाता-
 महवृदप्रमातामहान् पृथ्वेवदामन्त्रात्यादि पृथ्वीक्षमनुवर्त्तते ॥ १३ ॥

पिण्डानप्रकारमाह सर्वस्यादिति इत्याम् । मर्वम्भात्

अवनेजनवत्यिगडान् इत्वा विल्वप्रमाणकान् ।
तत्पात्रकालननाथ पुनरवनेजयेत् ॥ १४ ॥
तृतीयः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

संयोज्य प्राञ्छुखो विल्वमात्रान् षट् पिण्डान् कृत्वाऽवनेजनवहत्वा
पिण्डप्रकालनजलेन पुनरवनेजयेत् । अत खोक्तप्राञ्छुख
त्वेनाखलायनोक्तम् आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणाः समूलाः दर्भाः
प्राञ्छुखेभ्यः उदञ्चुखादद्यादिति उदञ्चुखत्वं बाध्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

प्रभा ।

आङ्गोदकादित्यर्थः । शेषमत्र निवेदयेदित्यनेन तर्थवावगतः ।
सत्र्यत्वमाधिकारिकमिति सिहान्तात् ।

“मर्वस्मात् प्रकृतादकात् पिण्डान् मधुतिनान्वितान्” ।
इति पार्वणे दर्शनात् । प्रकृतादकादक्षमुहृत्य पावान्तरं कृत्वा
व्यञ्जनैरुपसिद्ध मिश्रयित्वा यत्कर्कन्धूदधिभिः संयोज्य प्राञ्छुखो
विल्वपरिमितान् पिण्डान् अवनेजनवत् इत्वा पिण्डप्रकालन-
जलेन पुनरवनेजयेत् । कर्कन्धूर्वदरम् । प्रसिद्धमन्तः । अवने-
जनवदित्यनेन मूलमध्यायदेशेषु पिण्डानमुक्तम् । अवनेजये-
दित्यकोशवाप्यवनेनिष्ठेतिप्रयोगः ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

चतुर्थः खण्डः ।

उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ।

भवेदधश्चाचरणादधोऽधः शाङ्ककर्मणि ॥ १ ॥

तस्माच्छाङ्गेषु सर्वेषु वृद्धिमत्स्वतरेषु च ।

मूलमध्यागदेशेषु ईषत्मतांश्च निर्वपेत् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

• मूलादिकमेण पिण्डानं स्तौति —

पिण्डानां मूलादिकमेण उपर्युपरि दानेन दाता उपर्युपरि भवति
जहृगतिभागी भवतीति सुनिः । विपरीतदानेन लब्धोर्गतिः
शाङ्ककर्मसु भवति ॥ १ ॥

तस्माद्विश्चाङ्गेष्वन्येषु च पार्वणादिषु मूलादिकमेण ईषत्मतांश्च
पिण्डान्निर्वपेदिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

मूलादिकमेण पिण्डानस्य फलवाटमन्वयव्यनिरकाभ्यामाह
उत्तरोत्तरं गति । शाङ्ककर्मणि मूलादिकमेणोपर्युपरि प्रदेशं
पिण्डानां दानेन दाताऽप्युदीर्दिगतिभवति । अशादिकमेणाधो-
ऽधःप्रदेशं पिण्डानां दानेन दाताऽप्यधोधोगतिभवति ॥ १ ॥

मूलादिकमेण पिण्डानमुपमंहरति तस्मादिति । यस्मादेव,
तस्मात् वृद्धिमत्सु इतरेषु पार्वणेषु च मर्बेषु शाङ्गेषु पिण्डानार्थ-

गन्धादीन्निःक्षिपेत्तुषां तत आचामयेहिजान् ।
 अन्यत्रार्थेष एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ॥ ३ ॥
 दक्षिणाप्लवणे देशे दक्षिणाभिसुखस्य च ।
 दक्षिणार्थेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पिण्डिष्वमन्वकं गन्धपुष्पादीनर्पयित्वा ब्राह्मणाचमनं कारयेत् ।
 एष एव पिण्डानविधिः अन्यत्रापि पार्वणादौ यवदेवतीर्थोपवीत-
 दक्षिणोपचारशूल्यः स्यात् ॥ ३ ॥

न कंवलं यवादिरहितः

दक्षिणाप्लवे, न ब्राह्मणप्राचीनप्लवे दक्षिणामुखस्य दातुर्न
 प्राप्तुखस्य । दक्षिणार्थेषु दर्भेषु न प्रागर्थेषु । एष पिण्डानविधिः
 पार्वणादौ सुनिभिः स्मृत इति ॥ ४ ॥

प्रभा ।

मास्तृतक्षणानां मूलमव्यायप्रदेशेषु अल्पलग्नान् पिण्डान् दद्यात् ।
 हृषिराशस्यमानं मङ्गलकर्म्म ॥ २ ॥

गन्धादीनिति । पिण्डिष्वमन्वकं गन्धादीन् निःक्षिपेत् । ततः
 श्राव्यमोक्तब्राह्मणानाचामयेत् । लेपघर्वणप्रक्षालनादिभिर्मुखहस्त-
 शोधनं कारयेत् । अन्यत्र पार्वणे, पि यवादिरहित एष एव
 विधिः स्यात् । यवादीत्यादिपदात् देवतीर्थोपवीतिवप्राप्तुखल-
 दक्षिणजानुपातदक्षिणोपचारपरियहः ॥ ३ ॥

दक्षिणाप्लवने इति । दक्षिणनिम्ने देशे दक्षिणाभिसुखस्य

अथायभूमिमासिञ्चत्सुसंप्रोक्षितमस्त्विति ।

शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥५॥

सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।

अच्चतञ्चारिष्टञ्चास्तु अच्चतान् प्रतिपादयत् ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचमनानन्तरं ब्राह्मणायभूमिं सुसंप्रोक्षितमस्त्विति प्रोक्षयेत् ।

शिवा आप इत्यादिना युग्मानेव नैकं उटकेन हस्ते आसिञ्चत् ॥५॥

सौमनस्येति हस्ते पुष्पदानं कुर्यात् । अनन्तरमन्तमित्या
दिना यवान् दद्यात् ॥ ६ ॥

ग्रभा ।

कर्तुः दक्षिणायेषु कुर्णेषु एव पिण्डानविधिः अन्यत पाञ्चणार्दी
मृतां मुनिभिः ॥ ४ ॥

अर्थति । ब्राह्मणानामाचमनानन्तरं तेषामयभूमिं सुसं-
प्रोक्षितमस्त्वित्यनन्तमिञ्चत् । उटकेन्ति वच्यमाणमनुपज्यते ।
गिवा आप इत्यनेन युग्मानेव ब्राह्मणान् न त्वंकंकं, उटकेना-
मिञ्चत् । हस्ते इति गेषः ॥ ५ ॥

सौमनस्यमिति । सौमनस्यमित्यादिना ब्राह्मणहस्ते पुष्प
दानं कुर्यात् । तदनन्तरमन्तमिञ्चत्यादिना ब्राह्मणहस्ते यवान्
दद्यात् । अच्चता यवाः । अच्चताम् यवाः प्रोक्ता इत्युक्तः ।
दापयेदिति स्वार्थं लिच् । खयमगक्तावन्दाराः पि हृदियाह
कर्त्तव्यमिति प्रज्ञापनाभिप्रायेण वा ॥ ६ ॥

अन्नयोदकदानम् अर्धदानविद्यते ।

षष्ठैव नित्यं तत्कार्यं न चतुर्था कदाचन ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अर्धाजलदानवत् ज्येष्ठोत्तरकरयुग्मब्राह्मणकरे प्रत्येकं
कुर्यादित्यर्थः । किन्तु तत्रामगोत्रान्तोच्चारितषष्ठ्यैव कुर्यात् न
कदाचिदपि चतुर्थेति । पश्यैव नित्यमिति गोत्रनामान्ते संबुद्धि-
स्थाने षष्ठीं विधत्ते । न चतुर्था कदाचनेति तस्मै ते स्वर्धति
चतुर्थीनिषेधकभित्यपुनरुक्तिः । अत गोभिर्लोयः—

“गोत्रं स्वरान्तं मर्वत गोत्रस्याच्चयकर्मणि ।

गोत्रसु तर्पणे प्रोक्तः कर्ता एवं न मुह्यति ।

मर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरक्षयदानं तु अन्नयां लृप्तिमिच्छता” ॥

तथा —

“गर्मदर्थादिके कार्यं गर्मा तर्पणकर्मणि ।

गर्मणोऽन्नयदानं त पिण्डां इत्तमन्नयम्” ॥ ७ ॥

प्रभा ।

अन्नयेति । अन्नयोदकदानं पुनरार्धदानविद्यते । अर्ध-
दानविद्यर्थन ज्येष्ठोत्तरकरत्वमात्रस्यातिदेशः पर्यवस्थति ।
अताप्यसु इत्यनुष्ठयते, तेनान्नयमसु इति प्रयोगः । अतएवैतद-
नस्तरं, प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते इत्यादिकमाङ्गस्येनोपपत्यते ।
तदन्नयोदकदानं नित्यं षष्ठैव कार्यभित्यनेन गोत्रसंबन्धनान्तां

प्रभा ।

पष्ठमतामभिधत्ते । तेनार्चगदानवदित्यतिदेशेन गोत्रसंबन्धनान्वां
मंबोधनविभक्त्यताऽत न भवति । उपदेशेनातिदेशबाधात् । शर-
मयवर्हिषा कुशमयवर्हिर्बाधवत् । तथाच स्नानसूत्रपरिशिष्टम्—

“गोत्रं स्वरामं मर्वत गोत्रस्याक्षयकर्मणि ।

गोत्रसु तर्पणे प्रोक्तः कर्ता एवं न मुच्छति ॥

मर्वतैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरक्षयकाले तु अक्षयां दृष्टिमिच्छता ॥

शर्मन्वर्धादिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽक्षयकाले तु पितृणां दत्तदक्षयम्” ॥

इति । तस्मै विदित्वाऽतिश्लुमेति नान्यः पन्था विद्यते अनाय
इति महेश्वरस्यास्वक एव नापरः इति चैवमादिवत् षष्ठ्यर्वत्येव-
कारव्यवच्छेदं दर्शयति न चतुर्था कटाचनेति । सोऽयं
विहितप्रतिषेधः । विहितं केषाच्चित् चतुर्था अक्षयोदकदानम् ।
तथाच स्मरन्ति—

“नान्दीमुखेभ्यस्याक्षयं पितृभ्य इदमस्त्वति” ।

इति । तदनेन निषिद्धते । तथाचोक्तम् । “विहितप्रतिषेधोवा”
इति । यत्तु नारायणोपाध्यायैकक्षम् । षष्ठ्यव नित्यमित्यर्नन
गोत्रनामान्ते सम्बुद्धिस्थाने षष्ठीं विधत्ते, न चतुर्थी कटाचनेति
तस्मै ते स्वधति चतुर्थीनिषेधकमित्यपुनरक्षिणिति । तदमङ्गतम् ।
ते इति युग्मदः सम्बोध्यमानार्थवाचित्वात् षष्ठ्यानिदंशं तस्या-
असमवेतार्थतया प्रसक्तयभावेन निषेधानुपपत्तेः । न इप्रमक्तं

प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वस्त्रिव हिजोक्तमैः ।
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपाचकृत् ॥८॥
परिशिष्टप्रकाशः ।

अनल्लरच्च—

सुसंप्रोक्तिमस्त्रिवत्याद्यासु पञ्चसु प्रार्थनासु ब्राह्मणैरस्तु सम्बिन्दिता ।

प्रभा ।

निषिधते । नित्यानुवादसु स्यात् । यच्च तस्यकृतां मतम् । अक्षयोदकदाने न चतुर्था कदाचनत्यनेन ये चात्र त्वेति मन्त्रस्य निर्विधेन अक्षयोदकदानेतरत्र मर्वत् ये चात्र त्वेति मन्त्रः पठनीय-इति ज्ञाप्यते । अन्यथा अक्षयोदकदाने तमन्त्रस्य प्रसक्त्यभावे निषेधो न मश्वति । तत्तत्स्याने विशिष्य गोभिलस्य तमन्त्रोपदेशसु प्रदर्शकं इति । तदयुक्तम् । अक्षयोदकदाने तमन्त्रस्याप्रसक्तेदर्शितत्वात् । न चतुर्थ्यत्वस्य विहितप्रतिषेधरूपत्वस्योक्त्वाच्च । तस्माद्वायं ये चात्र त्वेति मन्त्रस्य निषेधः । किन्तु कषाच्चिदभिमतायायतुर्था एवेति कथमनेन मर्वत् ये चात्र त्वेति मन्त्रो ज्ञाप्यते इति शक्यते वक्तुम् । येन गोभिलस्य विशिष्योपदेशः प्रदर्शकः स्यात् । अर्घादाने ये चात्र त्वेति मन्त्रोपदेशात् अक्षयोदकदाने अर्घादानवटित्यतिदेशाच्च प्रसक्तस्य तमन्त्रस्य निषेधोऽप्युपपद्यतएवेति कथमनेनानुपदिष्टस्यलेऽपि तमन्त्रो-ज्ञाप्यते इति न खल्वधिगच्छामि । विस्तरेण चैतत् याङ्कक्षयभावे विवेचितमस्माभिरित्युपारम्यते ॥ ७ ॥

प्रार्थनास्त्रिति । सुसंप्रोक्तिमस्त्रिवत्यादिकासु पञ्चसु प्रार्थनासु

परिशिष्टप्रकाशः ।

त्वादि उत्तरे प्रोक्ते स्वधावाचनस्यानेऽव्यपाचीयपवित्राच्छादि-
तान् पिण्डान् नाम्दीमुखेभ्यः पिण्डभ्यः प्रीयन्तामित्यज्ञा
मिच्छेत् । अनन्तरं न्युज्जीक्तं पात्रमुत्तानं कृत्वा युग्मानवेत्यादि-
वक्ष्यमाणं कुर्यात् । गोभिनभाष्यक्तता तु, सुसंप्रोक्षितमस्ति-
त्वादि स्वधावाचनात्मं कृत्वा कृतोत्तानपात्रः तत्पवित्राणि
पिण्डानामुपरि दत्ता पिण्डानूर्जं वहन्तीरिति मिच्छेदिति
व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

प्रभा ।

यंथायथमस्तु मन्त्रिति ब्राह्मणैः प्रत्युत्तरं कृते पवित्रव्यवहितान्
पिण्डान् न्युञ्जपात्रमुत्तानं कृत्वा मिच्छेत् । यत्तु पिण्डमेचनानन्तरं
न्युञ्जपात्रमुत्तानं कृत्वा वक्ष्यमाणं कुर्यादिति नारायणोपाध्यायेन
व्याख्यातम् । तदसमीर्चीनम् । यथाश्रुतार्थपरित्यागं माना-
भावात् । मीमांसाभाष्यकारंणापि गच्छस्य श्रवणमातात् योऽर्थो-
ऽवगम्यते म श्रुत्याऽवगम्यते इत्युक्तम् । न च श्रुतिः परित्यक्तुं यक्षा ।
गृह्णभाष्ये भट्टनारायणनापि उत्तानपात्रकृदिति परिपेचनकर्तृ-
विशेषणतयैव व्याख्यातम् । यक्षोक्तं तत्त्वकारणं उत्तानपात्र-
कृदिति यथाश्रुतदर्शनात् परिपेचनकर्तृविशेषणतया भट्टन
यद्वाख्यातं तदोभिलश्चाद्यमूलानवनोकर्नन । सथाच परिपेचन-
सूत्रानन्तरं गोभिलः । उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाग्निदक्षिणां
दद्यादिति ।

तत्र बूमः । आहकल्पे तावत् तत्त्वकारोऽपाठो न हृष्यते ।

प्रभा ।

तत् खल्वेवं पश्यते । स्वधानिनयनीये धारां दद्यादूर्जं
वहन्तीरित्युत्तानं पात्रं क्षत्वा विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति दैवे
वाचयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्
इति । व्याख्यातस्वानयैवानुपूर्बगा अन्योऽयं भाष्यकङ्गिः । तत्र
तावत् उत्तानं पात्रं क्षत्वा इति मध्यपठितस्य विशेषाभावात्
पूर्बसूत्रप्रतीकत्वमपि गव्यते वकुं परसूत्रप्रतीकत्वमपि । प्रयोग-
स्थोभयथा दर्शनात् । तथाहि अभ्युदिते शूर्ये देवदत्तः प्रातराशं
भुड्के चक्रमणं क्षत्वा मध्यन्दिने स्वात्वा वाससौ परिधायापूरपान्
भजयति इत्यत्र यदि अभ्युदिते सूर्ये देवदत्तः प्रथमं चक्रमणं
करोति ततः प्रातराशं भुड्के तदा चक्रमणं क्षत्वेति पूर्बस्यैव
वाक्यस्य प्रतीकं विपर्यये च परस्य । प्रयञ्जते चैवं मुनयः
अवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहमिलाटौ । तदेवमुभयथा
प्रयोगदर्शनादुत्तानं पात्रं क्षत्वेत्यस्य परसूत्रप्रतीकतायां न
प्रमाणम् । अवभवतः कात्यायनस्य तचनान्तु पूर्बसूत्रप्रतीकत्वमेव
तस्य निर्णतव्यम् भवति । यथाश्रुतार्थपरित्यागस्वानुचित इत्युक्त-
मादावेव । स खल्वस्थानां कर्मणां विधिं सम्यग् दर्शयिष्ये
इति प्रतिज्ञातवान् । तदलं मान्यानामुपरि कटाक्षपार्तेन ।
पवित्रास्तर्हितानित्यभिधानात् पिण्डानामन्तर्धानार्थं पवित्र-
सुत्पादयितव्यम् । यस्त्वद्योयिपवित्रेत्यर्थानवर्णनम् । तदसङ्गतम् ।
विनियुक्तविनियोगे मानाभावात् । अन्यथा पिण्डानार्थं रखा-
करणमपि तेनैव पवित्रेण स्यात् ॥ ८ ॥

युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।
कृत्वा धुर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुवर्जन्तः ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

युग्मानेव नैकं दक्षिणाटानेन स्वस्तिवाच्य, धुर्यस्य पंक्तिमूर्द्धन्यस्य
ब्राह्मणस्यानङ्गुष्ठपाणिग्रहणं कृत्वा प्रणम्य ततोऽनुगच्छेत् । अत च
दक्षिणा द्राक्षामलकाढि । तथा ब्रह्मपुराणम्

“द्राक्षामलकमूलानि यवांशाथ निर्वदयेत् ।
तान्येव दक्षिणार्थन् दद्यादिप्रेषु सर्वदा” ॥

मूलमार्द्दकाढि निर्वदयेत् आदिष्विति । द्वड्डो च गोभिन्नीयै-
मालृशाङ्कं न कर्तव्यम् । न योषिङ्गः पृथग्दद्यादिति वैच्यमाण-
वचनाहोभिलेनानुकृत्वाच्च । अन्येभु कर्तव्यमव । तथाच ग्राता-
तपः ॥

“मालृशाङ्कं तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानां च द्वड्डो आडवयं सृतम् ॥
तिष्वयंतेषु युग्मामल भोजयेद्वाह्न्यग्नान् शुचिः ।
प्रदक्षिणां तु मव्येन प्रदद्यादेवपूर्वकम्” ॥

प्रभा ।

युग्मानेवति । युग्मानेव नैकं दक्षिणाटानेन स्वस्तिवाच्य
धुर्यस्य पंक्तिमूर्द्धन्यस्य ब्राह्मणस्यानङ्गुष्ठपाणिग्रहणं कृत्वा प्रणम्य

एष शाङ्कविधिः कृतस्तु उक्तः संकेपतो मया ।
यं विदन्ति न मुद्घन्ति शाङ्कर्मसु ते क्वचित् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इति । अनेन च मालशाङ्कस्यापि सदैवत्वाभिधानात् वृद्धौ
मालशाङ्कमदैवमिति ग्रन्थशिदुक्तम्, तत्त्वस्तम् । यत्तु मार्कण्डेय-
पुराणम्—

“वैश्वदेवविहीनं तु केचिदिच्छन्ति मानवाः” ।

इति । तत्काशिविशेषव्यवस्थितम् । अतएव लघुहारीतः—

“मालशाङ्कं तु यग्मैः स्यात् सदैवं प्राङ्मुखैः पृथक्” ।

इति ॥ ६ ॥

उपमंज्जरति—

एषः प्रकृतः शाङ्कविधिः अल्पग्रन्थेन मया कृतस्तु उक्तः । ये इमं
शाङ्कविधिं जानन्ति शाङ्कक्रियाविषयेषु न भास्यन्ति ॥ १० ॥

प्रभा ।

ताननुगच्छेत् । शाङ्ककर्ता दक्षिणां दद्यात् ब्राह्मणाश्च स्वस्तीति
ब्रूयुरिति स्वस्तिवाच्येत्यस्यार्थः ॥ ६ ॥

एष इति । एषोऽनन्तरोक्तः कृतस्तु एव शाङ्कविधिरत्येन
ग्रन्थेन मया कथितः । ये खल्विमं शाङ्कविधिं जानन्ति ते शाङ्क-
र्मसु क्वचिदपि न मोहं प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

इदं शास्त्रं गृह्णत्वं परिसंख्यानमेवच ।
वसिष्ठोक्तं यो वेद स शाङ्कं वेद नेतरः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

श्रोतृप्रोक्ताहार्थं स्वयन्यं स्तौति —

इदममदुक्तं शास्त्रं, गृह्णं गोभिनोक्तं, परिसंख्यानाख्यत्वं यत्वं
स्वनामप्रमिदं, वसिष्ठोक्तं कान्दोग्यगृह्णनामकं, यो जानाति म
शाङ्कं जानोति नाऽन्य इति ॥ ११ ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

प्रभा ।

इदमिति । इदं मदुक्तं शास्त्रं, गोभिनोक्तं गृह्णं, परिसंख्यानं
स्वनामप्रमिदं श्राव्यावाहनादिप्रतिपादकं, वसिष्ठोक्तं श्राव-
कत्यत्वं यो जानाति म शाङ्कं जानाति नेतरो नोक्तयत्यचतुष्कान-
भिज्ञः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

पञ्चमः खण्डः ।

असकृद् यानि कर्माणि क्रियेन् कर्मकारिभिः ।
प्रतियोगं नैव स्युर्मातरः श्रावसेवच ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातृपूजा शाङ्कं चेत्युक्तम् । तत्र केषु
चिकर्मसु विशेषमाह—

यानि कर्माणि कर्मकर्त्ता पुनः पुनः प्रतिदिनं प्रतिमासं
प्रतिवर्षम् च क्रियन्ते । आवश्यायाहायश्चादीनि वैश्वदेववलि-
कर्मदर्शपौर्णमासादीनि च । तेषु प्रथमप्रयोगं एव शाङ्कं मातृ
पूजा च न हितीयादिप्रयोगस्वपि ॥ १ ॥

प्रभा ।

सर्वेषु कर्मादिषु मातृपूजा शाङ्कोक्तम् । तत्र विशेषमाह
असकृदिति । यानि कर्माणि वैश्वदेववलिकर्मचन्द्रदर्शनश्चवणा-
कर्मादीनि कर्मकर्त्ता प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवर्षस्तु पुनः पुनः
क्रियन्ते, तेषु प्रथमप्रयोगं एव मातृपूजा श्रावस्त्रं कर्त्तव्यं न
प्रतिप्रयोगम् । सन्देशपतितयोर्वर्मोर्धारापातनायुष्मन्त्रजपयोर-
प्येव व्यवस्था । दर्शपौर्णमासो तु प्रतिमासकर्त्तव्यस्य कर्मणो-
न युक्तसुदाहरणम् । तयोः पृथक् श्रावभावस्य वस्थमाण्त्रात् ।
वैश्वदेववलिकर्मणो त्वन्मनेरपि स्तः ॥ १ ॥

आधाने होमयोश्वैव वैश्वदेवे तथैवत् ।

बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैवत् ॥ २ ॥

नवयज्ञे च यज्ञज्ञावदन्त्येवं मनीषिणः ।

एकसेव भवेच्छाइमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

असकृत् क्रियमाणमध्ये होमादिनवयज्ञान्तेषु विशेषमाह—
आधाने अग्न्याधाने, मायंप्रातहोमादिनवयज्ञान्तेषु कर्मसु, न
कुवनं प्रतियोगं प्रतिकर्मापि शाङ् न कर्तव्यम् । किं त्वाधानादौ
कृतं शाङे सर्वत्रेव कृतं भवेत् । एवं चार्येषु आवश्यादिषु प्रति-
कर्म शाङमिल्युक्तं भवति । नवयज्ञ आययर्णष्टिः । शेषं सुगमम् ।
एवं ज्योतिष्ठामपश्यागादिकमपि ये प्रत्यच्छं कुञ्जेति, तेरपि
प्रथमप्रथोग एव प्रतिकर्मादौ शाङ् कर्तव्यम् । असकृदिति
वचनात् ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रभा ।

असकृत् क्रियमाणेषु प्रतिप्रयोगं शाङ् नार्माति विशेषमन्त्रा
कुवचित् प्रतिकर्मापि शाङ् नार्माति विशेषान्तरमाह आधाने
इति हाभ्याम् । अग्न्याधानमायंप्रातहोमवेष्वदेवबलिकर्मदर्श
पौर्णमासनवयज्ञेषु विषये यज्ञज्ञा मनीषिण एवं वटन्ति । किं
वटन्ति? तदुच्चर्त । एतेषु कर्मस्कर्मिव शाङ् भवेत् न पृथक्
पृथक् प्रतिकर्मादौ । एवज्ञाग्न्याधानादौ शाङ् कृतं मायंप्रात-
होमादौ सर्वत्रेव शाङ् कृतं भवेदित्युक्तं भवति ॥ २ ॥ ३ ॥

नाष्टकामु भवेच्छाङ्गं न शाङ्गे श्राङ्गमिष्यते ।
न सोष्यन्तीजातकर्मप्रीषितागतकर्मसु ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर्मादिविलेतस्यापवादमाह—

अष्टकाकर्मसु त्रिषु शाङ्गं न भवेत्पार्वणादिशाङ्गे च । आमव-
प्रसवायाः सुखप्रसवार्थं विहिते सोष्यन्तीहोमे च या तिरसीत्यादि-
मन्त्रके सूत्रोक्ते । ब्रीहियवौ पेषयेत्त्यैवावृता यथा शुद्धां दक्षिणस्य
पाणिरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गल्याभिसंगृह्ण कुमारस्य जिह्वां
निर्माण्ये इयमाङ्गेदमिति सूत्रोक्तजातकर्मणि । विप्रोष्य ज्येष्ठस्य
पुत्रस्य उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्ण जपेत् । अङ्गादङ्गात्म-
भवमोति । पशूनां त्वा हिङ्गारेणाभिज्ञामोत्यभिज्ञाय यथार्थम् ।
एवमेवापरेषाम् । यथाज्येष्ठं यथोपनश्चं वा स्त्रियास्तूपणीं
मूर्द्धेन्यभिज्ञाणमिति सूत्रोक्तप्रीषितागतपिण्डकर्त्तव्यकर्मसु शाङ्गं
नेष्यते मनिभिः ॥ ४ ॥

प्रभा ।

विशेषान्तरमाह नाष्टकास्त्रिति । गृह्णोक्तेषु त्रिष्वष्टकायार्गषु,
शाङ्गेऽन्वष्टक्यपिण्डपिण्डयज्ञान्वाहार्थादौ गृह्णोक्ते, आमवप्रसवायाः
सुखप्रसवार्थं गृह्णविहिते सोष्यन्तीहोमे, जातकर्मणि, प्रीषिता-
गतकर्मणि च प्रवामादागतस्य पितृः पुत्रादिमूर्द्धाभिज्ञाणरूपे
गृह्णोक्तं एव, शाङ्गं न भवेत् । सर्वाख्येवान्वाहार्थवस्त्रीति
गृह्णस्वेष्ट तंषु प्राप्तं शाङ्गं प्रतिषिध्यते ॥ ४ ॥

विवाहादिः कर्मगणोय उत्तो-
गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।
विवाहादावेकमेवाद कुर्यात्
शाङ्कं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥ ५ ॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

विवाह आदिर्यस्य । दक्षिण पाणिना उपस्थमभिस्थित् विष्णो-
र्योनिं कल्पयत्विल्येतयर्चां गर्भं धिहि मिनिवालोति च इति
सूक्तान्तं गर्भाधानं चान्ते यस्य कर्मगणस्य, चतुर्थोहोमसमग्रनीय-
चक्षुहोमगृहप्रवेश्यानारोहणचतुष्पथामन्त्वणात्तम्भङ्गमाधानार्थहो-
मादिरुपस्य श्रुतवन्तः स्म । अत्र कर्मणा विवाहादौ एकमेव
शाङ्कं कुर्यात् न प्रतिकर्मादौ । एकनैव लृतन शाङ्कन सर्वाण्ये-
तानि शाङ्कवन्ति भवन्तीति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

विवाहादिरिति । विवाह आदिर्यस्य कर्मगणस्य, यस्य
कर्मगणस्यान्ते गर्भाधानं श्रुतवन्तोवयं, अस्मिन् विवाहादिकर्म-
णा विवाहस्यादौ एकमेव शाङ्कं कुर्यात् प्रतिकर्मादौ शाङ्कं न
स्यात् । तथाच ममग्रनीयचक्षुहोमयानारोहणात्तम्भङ्गमाधा-
नार्थहोमचतुष्पथामन्त्वणादिषु चतुर्थोहोमान्तेषु विवाहादा-
वेकमेव शाङ्कं कर्तव्यं न प्रतिकर्मादौ । गर्भाधानं तु कर्तव्यमेव ।
सस्य गणाङ्कहिर्भूतत्वात् । यस्य चेति चक्षुवर्णो गर्भाधानस्य गणान्त-

प्रभा ।

भूतत्वं व्यवच्छनत्ति । शुश्रुम यस्य चान्ते इति वचनभङ्गापि तस्य
गणाद्विभूतत्वमवगम्यते । गणस्यान्ते गर्भाधानं शृयते न त्वेतत्
गणान्तर्गतमित्यभिप्रायः । ज्ञेयस्यान्ते पर्क्षत इतिवत् । यज्ञ
अन्तश्चदोऽत्र गणस्यावयवार्थः दग्धान्तः पट इतिवत् । ममीपार्थत्वे
उपमन्त्रं स्यात् । ततश्च विशेषणोपलक्षणमन्त्रहेहं विशेषणत्वेन
यहणं न्यायमिति तत्त्वकङ्गिकत्वम् । तत्त्विन्यम् । वैयधिकरण्येन
निर्देशात् । काममन्ते भवेयातामिति, तस्यान्ते सावित्रशरुर्विति
चेवमादिवदन्तश्चस्यावमानार्थताऽवगतेः । न हि काम्य-
मामान्यं वैश्वदेवबलिकमङ्गणो नित्यविशेषोक्तवैश्वदेवबलिकमङ्गणो-
रवयवो, किन्तु तयोरवमाने भवतः । एवं सावित्रशरुने
व्रतान्तर्गतः किन्तु व्रतावमाने क्रियते । तथावापि गर्भाधानं न
गणान्तर्गतं किन्तु गणावमाने शृयते । स्मृत्यर्थमन्त्रहं स्मृत्यन्तर-
मंवादादेवार्थनिर्णयस्य तेषामन्तेषां चानुमतत्वाच्च । स्मृत्यन्तरं च
दर्भाधाने आडमुक्तम्—

“निषेककाले सोमे च सीमन्तोवयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने चेव श्रावं कर्माङ्गिमेवच” ॥

इत्येवमादौ । यदप्युक्तम्, एतद्वचनं कृन्दोर्गतरपरमिति । तदपि
चिन्त्यम् । प्रमाणाभावात् । इतरंतराश्चयप्रमङ्गाच्च । मिहे
स्त्रैतद्वचनस्य कृन्दोर्गतरपरत्वे अन्तश्चदोऽवयवार्थं भवेत् तस्मिंश्च
सत्येतद्वचनस्य कृन्दोर्गतरपरत्वमिति ॥ ५ ॥

प्रदोषे शाङ्कं कं स्याद्गोनिष्कालप्रवेशयोः ।

न शाङ्कं युज्यते कर्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

गा: प्रकाल्यमाना अनुमन्त्रयेत् इमा मे विश्वतो वीर्यं इति प्रत्यागता इमा मधुमर्तीर्मङ्गमिति गोनिःमारणप्रवेशनयोः सूत्रोक्तयोः प्रवेशादौ प्रदोषे शाङ्कं तन्वेणैकं भवेत् । न च निष्कालनेऽपि पृथ्रिगति । पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राञ्छातुः प्रलेहनात् जिह्वया ललाटमुङ्गिष्ठा निगिरित् गवां श्वेष्मार्मोति, पुष्टिकाम एव मूंप्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निसुपममाधाय विलयनं जुहुयात् मं गङ्गामं गङ्गाणेति, पुष्टिकाम एव सम्प्रजातास्त्रीदुख्वरणसिना व समिथ्रुनयोर्नक्तं करातोति पुष्टिकर्मतये सूत्रोक्ते प्रथमे पुष्टिकर्मणि शाङ्कं कर्तुं न युक्तम् । अपरपुष्टिकर्महये शाङ्कं कर्तव्यं भवतीति ॥ ६ ॥

प्रभा ।

प्रदोषे इति । गा: प्रकाल्यमाना अनुमन्त्रयेत्तमा मे विश्वतो वीर्यं इति, प्रत्यागता इमा मधुमर्तीर्मङ्गमिति इति गोभिलेन गवां निष्कालनप्रवेशावृत्ती । तयोः प्रदोषे प्रवर्गं एकं शाङ्कं कार्यं न निष्कालनेऽपि । पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राञ्छातुः प्रलेहनाजिह्वया ललाटमुङ्गिष्ठा निगिरित् गवां श्वेष्मार्मोति, पुर्णा काम एव सम्प्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निसुपममाधाय विलयनं जुहुयात् मं गङ्गामं गङ्गाणेति । पुष्टिकामएव मूंप्रजातास्त्रीदुख्वरणा

हलाभियोगादिषु तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
प्रतिप्रयोगमन्येषामादावेकं तु कारयेत् ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथातोहलाभियोगः । पुरुषे नक्षत्र स्थालीपाकं श्रपयिला
इताभ्यो देवताभ्यो जुहयात् । इन्द्राय मरुङ्गः पञ्जन्यायाशन्वै
भगाय मीतामाशामरडामनघां च यज्ञत । एता एव देवताः
मीतायज्ञखलयज्ञप्रवपणप्रलवनपर्ययर्णविति सूक्तोक्तसु हलाभि-
योगादिषु षट्सु एकैककर्मादौ पृथक् पृथक्, एकैककर्मणः प्रति-
प्रयोगं च शाङ्कं कुर्यात् । अन्येषां नवयज्ञश्यावणीकर्मादोनामादा-
वेकं कारयेत् । न तु प्रतिप्रयोगम् । हलाभियोगो हलस्याभि-
मूख्येन योजनं क्षारश्च इत्यर्थः । मीतायज्ञः पक्षेषु धान्येषु
क्षुष्टक्षेत्रमध्ये । खलयज्ञः खले । प्रवपणं बोजवपनम् । प्रलवनं
धान्यक्षेदनम् । पर्ययणं धान्यानां खलाहृहानयनम् ॥ ७ ॥

प्रभा ।

मिना वलमिथुनयोन्नक्षणं करोति पुंस एवाग्नेय स्त्रियाभुवनमसि
माहस्वमिति । इति गोभिनेन गवां पुष्टिकर्मवयमुक्तम् । तत्र
प्रथमं यदिदं पुष्टिकर्म प्रथमजातस्य वलस्य प्राडमातुः प्रलेहनात्
जिह्या ललाटमुक्तिह्य निगरणरूपं, तत्र शाङ्कं कर्तुं न युज्यते ।
शाङ्ककरणोपयुक्तकालामभवादिति भावः ॥ ६ ॥

हलाभियोगादिविति । अथातो हलाभियोगः पुरुषे नक्षत्रे
स्थालीपाकं श्रपयित्वाभ्यो देवताभ्यो जुहयादिन्द्राय मरुङ्गः

ब्रह्मत्पत्तचुद्रपशुखस्थर्थं परिविश्यतोः ।

सूर्यन्दोः कर्मणी ये तु तयोः आङ्गं न विद्यते ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्म इवेति पञ्चर्च इति प्रकृते, द्वितीयया आदित्ये परिविश्य-
मानेऽन्तततगुलान् जुहयात् ब्रह्मत्पत्तस्वस्थयनकामः । द्वितीयया
चन्द्रमसि तिलतगुलान् चुद्रपशुखस्थयनकाम इति सूत्राभ्यां
परिविश्यति सूर्यं हस्तव्यादिब्रह्मदाहनस्वस्थयनार्थं, चन्द्रे परिविश्यति
अजमिषादित्पशुस्वस्थयनार्थं होमाख्यकर्मदयमुक्तम् । तयोः
आडवास्तीति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

यज्ञन्यायाशन्वै भगाय मीतामागामरङ्गामनघात्य यज्ञत एता एव
देवताः मीतायज्ञखलयज्ञप्रवपणप्रलवनपर्ययणेषु इति गोभिनो-
क्तेषु हलाभियोगादिषु षट्सु कर्मसु पृथक् पृथक् प्रतिकर्मादौ
आङ्गं कुर्यात् । न केवलं पृथक् पृथक्, किन्तु तंषां हलाभि-
योगादीनां षष्ठां प्रतिप्रयोगस्त्र आङ्गं कुर्यात् । अन्येषान्त-
श्वणाकर्मादीनां प्रतिप्रयोगं न आङ्गं किन्तु प्रथमप्रयोगं एकं
आङ्गं कुर्यादित्युक्तस्यवानुवादः गिष्णाणामव्यामोहार्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मत्पत्तेति । पतं वाहनमित्यनर्थात्तरम् । ब्रह्मत् पतं हस्त-
श्वादि । चुद्रपशुरजाव्यादिः । अयमर्थः । ब्रह्म इवंति पञ्चर्चः
इत्यधिकत्य द्वितीययाऽदित्ये परिविश्यमानेऽन्तततगुलान् जुह-
याद्ब्रह्मत्पत्तस्वस्थयनकामः द्वितीयया चन्द्रमसि तिलतगुलान्

न दशागत्यिके नैव विषवद्दृष्टकर्मणि ।

क्रिमिदृष्टचिकित्सायां नैव शेषेषु विद्यते ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अपरमपवादमाह—

प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां यत्योन् बभीतोपेत्य वमनवतः स्वाहा-
कारान्ताभिरित्यनेन सूचेण वर्मनि तस्करादिभयेष्वदं वा एक-
द्वद्वयमित्यादिक्रक्रवयेण प्रकृतेन स्वाहान्तेन दशासु यत्यित्य-
बन्धनमुक्तम् । तथा, मार्भर्षोर्मा मरिथमीति विषवता दृष्टमङ्ग-
रभ्युक्तन् जपेत् । हतस्ते अविणा क्रिमिरिति क्रिमिमन्तं देग-
मभ्युक्तन् जपेदिति सूत्राभ्यां विषचिकित्सा चोक्ता । तदेतेषु
कमेषु, एतदनन्तरोक्तेषु अर्हगीयत्विंगादीनां पाद्यार्घविष्टरमधु-
पकंदानादिषु, न आडमस्तोति ॥ ६ ॥

प्रभा ।

ज्ञुद्रपशुस्त्ययनकाम इति सूत्राभ्यां गोभिलेन परिविश्यमानयोः
सूर्याचन्द्रमसोर्यथाक्रमं छुहत्यवज्ञुद्रपशुस्त्ययनार्थं ये कर्मणो
विहिते, तयोः आङ्ग नाम्ति । पविवेश्य,

“वातेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः ।

मालाभा व्योम्नि दृश्यन्ते परिवेशः स उच्चर्त” ॥

इत्युक्तलक्षणः ॥ ८ ॥

न दशागत्यिके इति । प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां यत्योन्
बभीत उपेत्य वमनवतः स्वाहाकारान्ताभिः महायानाम् स्त्ययनं

गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छाङ्गमादौ न पृथगादिषु ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

गणशः समुदायेन क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजा सर्वदा
मकृदेव । यथा, यजनीयेऽहनि नित्य नवयज्ञवासुशमनगोयज्ञाश्व-
यज्ञेषु समुदायेन क्रियमाणेषु आहमपि तंषु गणादौ एकमेव, न
कर्मसंख्यानुसारं आङ्गान्यपि तावत्संख्यानीति ॥ १० ॥

प्रभा ।

भवनीति गोभिलोके वस्त्रदग्नानां यन्त्रिबन्धनं, तथा मा भैषीनं
मरिष्मीति विषवता दष्टमद्विरभ्युच्चन् जपित् इति गोभिलोके
विषवता दष्टस्य कर्मणि, तथा हस्तस्ते अविणा क्रिमिरिति
क्रिमिमन्तं देशमद्विरभ्युच्चन् जपित् पशूनांच्चिकीर्षदपराह्नं र्मोता-
लोष्टमाहूत्य वैहायमं निदध्यात् तस्य पूर्वाह्ने पांशुभिः परि-
किरन् जपेदिति तेनवोक्तायां क्रिमिदष्टस्य चिकित्सायां, एवं
तदनन्तरं तेनवोक्तेषु अहरणीयाय पाद्यार्थप्रदानादिषु आवं
नास्ति ॥ ८ ॥

गणश इति । गणशब्दः मंघवचनः । एकदिने क्रियमाणे-
ष्वनेकेषु कर्मसु, यथा यजनीयटिने नवयज्ञवासुयज्ञगोयज्ञाश्व-
यज्ञेषु क्रियमाणेषु, अन्येष्वयेवंविधेषु, गणस्यादौ मातृपूजनं
आहश्च मकृदेव भवति न तु गणान्तर्गतानां कर्माणां प्रत्येकमादौ
पृथक् पृथक् मातृपूजनं आहश्च कर्तव्यम् ॥ १० ॥

यत्र यत्र भवेच्छादं तत्र तत्र च मातरः ।

प्रासङ्गिकमिदं प्रोक्तमतः प्रकृतमुच्यते ॥ ११ ॥

पञ्चमः खण्डः ।

परिगिष्ठप्रकाशः ।

पूज्या इति गेषः । कर्मादिविष्यनेव वैदिककर्मादौ यहूदिआइं तत्र पूजोपक्रमे मालपूजोक्ता, इटानीं पुत्रजन्ममुखदर्शनाद्यन्तेऽपि यच्छादं तत्रापि मालपूजेति यत्र यत्र इत्यनेनोक्तमित्यपुनरुक्तिः । प्रामङ्गिकमिदं प्रोक्तमतःप्रकृतमुच्यते, इति । इदं आइं मालपूजनं च सूचे यत्रकृतमाधानं तत्रमङ्गमिदमुक्तमतः परं प्रकृतमाधानमुच्यते इति ॥ ११ ॥

प्रभा ।

यत्र यत्रेति । यत्र यत्र आइं भवति तत्र तत्र च मातरः पूजनीयाः । तदर्थन् यत्राष्टकादौ आइं न भवति तत्र मालपूजापि न कर्त्तव्यत्युक्तं भवति । वसोधारगापातनायुथमन्वजपयोरपि तत्राकरणं पूर्वमेव व्यवस्थापितमस्माभिः । मालपूजादिकं, शाइविधिः, तत्र विशेषः, कर्मविशेषे शाइदिनिषेधस्यत्येतत् सर्वे सर्वाख्येवान्वाहार्यवन्तीति गोभिलसूत्रस्यष्टीकरणप्रसङ्गेनोक्तम् । अतः परं प्रकृतमम्ब्याधानमुच्यते ॥ ११ ॥

इति पञ्चमः खण्डः ।

पष्ठः खण्डः ।

आधानकाला ये प्रोक्तास्तथा याश्चानियोनयः ।
तदाश्रयोऽग्निमादध्यादग्निमानयजो यदि ॥ १ ॥
दागधिगमनाधाने यः कुर्यादयजायिमः ।
परिवेत्ता स विज्ञयः परिवित्तस्तु पूर्वजः ॥ २ ॥

परिगिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्याक्त्यां समिधमभ्याधास्थन् । जायाया-
वा॑ पाणि॒ं जिष्टक्तन्॑ इत्यादिना येऽग्न्याधानकाला उक्ताः॑, याय
वेश्यकुलादम्बरौषाहृत्यादिनाऽग्नियोनय उक्तास्तदनुरुद्धार्याधानं
कुर्यात् । यद्यश्चजोऽग्निमानिति ॥ १ ॥

अनग्नी तु ज्येष्ठऽग्न्याधार्न दोषमात्र
ज्यष्ठभातुरयकालवर्ती यो विवाहाग्न्याधार्नं कुर्यात् स परिवेत्ता
विज्ञयो ज्येष्ठश परिवित्तिरिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

आधानकाला इति । गोभिलेन, ब्रह्मचारी वेदमधीत्याक्त्यां
समिधमभ्याधास्थवित्यादिना ये आधानकाला उक्ताः, वेश्यकुला-
हाम्बरौषाहृत्यादग्निमाहृत्यादध्यादिना च या अग्नियोनय उक्ताः,
तदाश्रयः सत्रग्न्याधानं कुर्यात् यद्यश्चजोऽग्निमान् भवति । तदन-
नायजस्यानग्निमत्त्वं तु जनाग्न्याधार्नं न कार्यमित्युक्तं भवति ॥ १ ॥

अग्नजस्यानग्निमत्त्वं तु जनाग्न्याधार्नं क्तं किं स्यात् ?

परिवित्तिपरिवेत्तारौ* नरकं गच्छतो ध्रुवम् ।

अचीर्णप्रायश्चित्तौ तौषं पादोनफलभागिनौ ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तथाच को दोष इत्याह—

तौ पूर्वार्द्धेत्तौ अकृतप्रायश्चित्तौ इतरोपपातकफलस्य पादो-
नफलस्य भागिनौ ।

“परिवित्तिताऽनुजेन परिवेदनमेव च” ।

इति मनुना उग्रपातकगणे हयमिदं पठितमिति ॥ ३ ॥

प्रभा ।

तदाह दाराधिगमनेति । दाराधिगमनं विवाहः । आधान-
मग्न्याधानंम् । अग्नेन विवाहं अग्न्याधानं चाकृते योऽनुजः
विवाहमग्न्याधानं च कराति, स परिवेत्ता अग्नेन परिवित्त-
विज्ञेयः ॥ २ ॥

असु तावत्, कस्तव दोष इत्याह परिवित्तोति । पूर्वार्द्ध-
मतिरोहितार्थम् । तयोर्नरकगमनस्य ध्रुवत्वमुपपादयाह अपि
य/ चीर्णप्रायश्चित्ताविति । कृतप्राहश्चित्तावपि तौ पादोनं नरकफलं
भजेते इति तयोर्नकृगमनं ध्रुवमित्यर्थः । न च प्रायश्चित्ते कृते
तेनैव पापनाशात् कथं पादोनफलभागितति वाच्यम् । अनन्य
गतर्वचनात् । तदुक्तम् । किमिव हि वचनं न कुर्यान्नास्ति

* परिवित्तिः परिवेत्ता च, इति पाठान्तरम् ।

† अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ, इति क ग पुस्तके पाठः ।

देशान्तरस्यक्लीवैकृषणानसहोदरान् ।
 विश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥ ४ ॥
 जड़मूकाभ्यवधिरकुञ्जवामनकुण्ठकान् ।
 अतिबृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तानुपस्थ च ॥ ५ ॥
 धनबृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणास्तथा ।
 कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

याद्गे ज्येष्ठे परिवेदनदोषो नास्ति तमाह —

क्लीङ्कः घड़विधः । तथाच देवलः —

“घण्डको वातजः घण्डः पण्डः क्लीवो नपुंसकम् ।
 कीलकयेति पड़धाऽयं क्लीवमेदो विभाषितः ॥”

प्रभा ।

वचनस्यातितार इति । केचित्तु अचीर्णप्रायश्चित्ताविति पठिला
 अक्षमप्रायश्चित्तौ तौ इतरोपपातकाप्रेत्या पाठोननरकफलस्य
 मागिनी ।

“परिविन्तिताऽनुजिन परिवेदनमेव च” ।

इति मनुना उपपातके तदुभयोः पाठात्तदपेक्षयैव पाठोनत्वस्य
 उर्णयितुमुचितत्वादित्याहः । अपि चीर्णप्रायश्चित्ताविति पाठस्यैव
 मन्त्रव मूलपुस्तकंषु दृष्टत्वात् स एव पाठो व्याख्यातो
 इस्माभिः ॥ ३ ॥

याद्गेषु अग्नेवक्तव्याधार्णेषु चानुजस्य

परिशिष्टप्रकाशः ।

तं पां स्त्रीतुल्यवाक् चेष्टः स्त्रीधर्मा षण्डको भवेत् ।
 पुमान् क्लवा स्वलिङ्गानि पश्चाद्विन्द्यात्तथैव च ॥
 स्त्री च पुंभावमास्थाय पुरुषाचारवद्गुणा ।
 वातजो नाम षण्डः स्यात् स्त्रीषु षण्डो वापि नामतः ॥
 अमलिङ्गोऽथ षण्डः स्यात्पर्यगुणम् स्वानमिहनः ।
 अस्मिधाशी पुमान् क्लोवो नष्टरिता न पुंसकम् ॥
 सर्कोलक इति प्रोक्तोयः क्लैव्यादात्मनः स्त्रियम् ।
 अन्येन मह मंयोज्य पश्चात्तामिव संवर्ते” ॥

पुमान् क्लवेत्यादिर्यमर्थः । यः पुमान् लिङ्गान्तराणि क्लवा
 स्वलिङ्गं भिन्न्यात्, स वातजोनाम षण्डः इति संबन्धः । अर्तन
 दात्तिणात्यप्रमिदं विडप्रजननत्वमुक्तम् । तथा, या स्त्री एहीत-
 पुरुषचिह्ना स्वान्तरमभिगच्छति, सोऽपि वातजोनाम षण्डः ।
 तथा स एव स्त्रीषु पर्यगुणानापि । तथा, अमलिङ्गोऽपि वातजः षण्डः
 स्यादिति संबन्धः । एर्तन त्रिप्रकारो वातजः षण्ड इत्युक्तम् ।
 स्वानमिहनोनिर्विकारलिङ्गः । अस्मिधाशी मुखिभगः । यस्त्वात्मनः
 स्त्रियं परणोपभुज्यमानां मोक्षादस्तामिव संवर्तं, स काँलक इति ।

प्रभा ।

विवाहाग्न्याधानकरणं न परिवेटनदोषस्तानाह देगात्तरस्येति
 त्रिभिः । देगात्तरस्यादान् ज्येष्ठान्, परिवित्तन् न दुष्टतीत्य-
 ग्रिमेण संबन्धः । देगात्तरमाह द्वडमनुः -

परिशिष्टप्रकाशः ।

एकवृषणान् एकस्यामेव स्त्रियां रतिसत्तान् । असहोदरा-
वैमात्रेयाः । एकमात्रजाता अपि भिवपिण्डकाः न महोदराः ।
अतएव भीमस्य हिंडिम्बापरिणयने न परिवेदनदोष इति मनु
द्रुत्तिकारः । शूद्रतुल्योदास्यादिवृत्तिः । अतएव,—

“गोरक्षकान् वार्षिजकान् तथा कारुकुर्णीलवान् ।

प्रेष्यान् वार्दुपिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्” ॥

इति मनुः । कुण्ठः काणः । सर्वक्रियासु आनन्द इत्यपरे ।
अधार्याः शास्त्रनिषिद्धभार्यामस्वन्धाः नैष्ठिकवृद्धचारिवानप्रस्थ-
मित्रवः । नृपस्य च सक्तानिति मस्वन्धः । कामतः कारिणी
यथिष्ठावरणग्नीलाः । कुलान्धटन्ति,—इति कुलटाः परकुलाटन
ग्नीला इति यावत् । उत्तमपौरानितिपाठं पीरः प्रेष्यादिभावेन
पुरवामी । केगानिति पाठं केरो विष्पमग्नीलः । ग्रंथं सगमम् ।
एतान् परिविन्दन् एतेषु अकृतदाराग्निमंयोर्गेषु दाराग्निमंयोर्गं
कुर्वन् । न दोषभाक् भवतीति ॥ ६ ॥

प्रभा ।

“महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।

वाचो यत्र विभिद्यन्ते तदेशान्तरमुच्चते ॥

देशनामनटीभटाच्चिकटोपि भवन्तु यत् ।

तन्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

दशरात्रेण वा वात्तर्तु यत्र न शृणते इथवा” ।

प्रभा ।

लीवमाह कात्यायनः—

“न मूर्तं फेनिलं यस्य विष्टा चासु निमज्जति ।

मेदं चोमादशुक्राभ्यां होनं लीवः स उच्यते” ॥

तत्र देवलेन घड़विधा नारदेन च चतुर्दशविधाः लीवमेदाभिहिताः, अन्यगौरवभयाद्वह प्रदणिताः । एकत्रष्ण एकारणः पर्णविशेष इति रहाकरः । रोगप्रशुद्धवृष्टल इति चतुर्वर्गचिन्तामणिः । एकस्यामेव स्त्रियां रतिशक्ति इति परिशिष्टप्रकाशः । अमहोदराः महोदरभिन्नाः । एकमात्रजाता अपि भिन्नपितृका न महोदराः । अतएव भीमस्य हिंडिम्बाविवाहे न परिवेदनदोष इति मनवृत्तिः । विश्वातिमक्तो विश्वायामतिगयेन सत्ताः । पतितो महापातकादिना । शूद्रतुत्यमाह चतुर्वर्गचिन्तामणौ देवलः—

“अनुपासितमस्या ये नित्यमस्त्रात्मोजनाः ।

नष्टशीचाः पतन्त्येत शूद्रतुत्याश धर्मितः” ॥

अतिरोगी अप्रतिममधियरोगयुक्तः । जड़ी विकलान्तःकरणः हिताहितावधारणात्म इति मिताच्चरा । जडोऽन्तः कार्येष्वप्रवृत्त इति मावदाचार्यीः । अप्राज्ञार्थेऽपि फलतो न विशेषः । मूर्को वर्णीचारणासमर्थः । अव्यवधिरी प्रसिद्धौ । कुञ्जः पृष्ठभागे मांसादिविशेषपणात्यन्तविकृतदेहः । वामनोऽक्षः । खोड़कोभग्नचरणहय इति हेमाद्रिः । कुण्डकानिति पाठे कुण्डी-

प्रभा ।

कर्मस्यः । कुण्ठोऽकर्मणमूर्खयोरिति मेदिन्युक्तेः । काण इति परिशिष्टप्रकाशः । सर्वक्रियालय इति शूलपाणिरघुनन्दनी । कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः इति, मूढाल्पापटुनिर्भाग्या इति चामरोक्तेः । क्रियास्वपटुरिति वाऽर्थः । अभार्याः शास्त्रनिर्घिन-भार्यासंबन्धाः नैषिकब्रह्मचारिवाणप्रस्थसंन्दामाश्रमिणः । नृप-स्येति शैविकी षष्ठी । चकारेण मत्तानित्यवगम्यते । धन-हृदिप्रसक्ताः धनवृद्धौ प्रकर्षण मत्ताः । कामतोऽकारिणः स्वेच्छयैव नित्यं विवाहमकुर्वाणा इति हेमाद्रिः । स्वेच्छयैव विवाहान्निहत्ता इति माधवाचार्यः । नारायणोपाध्यायशूल-पाणिरघुनन्दनैषु कामतः कारिण इति पठितम् । कामतः कारिणो यथेष्टाचरणशीला इति नारायणोपाध्यायाः । श्रीत-स्मार्तनिरपेक्षस्वच्छन्दव्यवहारिण इति शूलपाणिरघुनन्दनी । कुहकः परवच्छनाय वृथोदयोगपर इति हेमाद्रिः । आचार-माधवीयेऽपि तथैव पाठः । नारायणोपाध्यायेन तु कुलट इति पठितं परकुलाटनगील इति व्याख्यातज्ज्ञ । स च दत्तक इति रघुनन्दनः । चोरानित्यत पौरानिति पाठे प्रथादिभावेन पुरनिवासी पुरप्रस्थोदित्यर्थः । केरान् इति पाठे केरो विषम-गीलः । स्यष्टमन्यत् । परिविन्दन्नित्यत परंलक्षणार्थत्वात् सर्वत्र द्वितीया । तथाच एतान् लक्षीकृत्य विद्वन् एतेषु अग्रजेषु अकृत-दारान्निहोत्रमयोर्गंषु दारान्निहोत्रमयोर्गं कुर्वन् न दोषमाग-भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

धनवार्दुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा ।

प्रोषितम् प्रतीक्षेत वर्षतयमपि त्वरन् ॥ ७ ॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

वार्दुषिकादयत्वारोऽयजाः समावर्त्तनानन्तरं दारामि
परियहे त्वरया युक्तेनापि वर्षतयं प्रतीक्षणीयाः । ततश्च
यत्पूर्खश्चाके एतान् परिविद्व दुष्टतीत्युक्तं, तद्वर्षतयादूर्ध्वमिति
बोद्धयम् ॥ ७ ॥

प्रभा ।

तत्रापि क्वचिदिशेषमाह धनवार्दुषिकमिति । धनवार्दुषिकं
राजसेवकं क्षणिमक्तं देशान्तरगतज्ञायजं दारामिहोत्रमयोर्ग
त्वरावानपि कनिष्ठो वर्षतयं प्रतीक्षेत । एतान् परिविद्वन् न
दुष्टतीति यदुक्तं तद्वर्षतयादूर्ध्वमित्यनेन विशेषितम् । धनस्य
वार्दुषिको धनवार्दुषिकः । संबन्धलक्षणा षष्ठी । वार्दुषिकय- -

“समर्थं धनमुहूत्य महार्थं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्दुषिको नाम ब्रह्मदादिषु गर्हितः” ॥

इति स्मृत्या व्याख्यातः ।

“यस्तु निन्देत् परं जीवन् प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्दुषिको नाम सर्वकर्मसु गर्हितः” ॥

इति विष्णुतत्त्वार्दुषिकान्तरव्यवच्छेटार्थं धनवार्दुषिकमित्युक्तम् ।

वर्षतयमपि त्वरत्रिति कुर्वता त्वराया अभावे अधिककालप्रतो-

क्षणं सूचितम् । तत्र स्मृत्यस्त्रादवगत्यम् ॥ ७ ॥

प्रोषितं यशशृगवानमद्वादिति॒ समाचरेत् ।

आगते च पुनस्तम्भिन् पादं तच्छुद्धयं चरेत् ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रोषिते विग्रेषमाह । प्रोषितमशृगवानम् । प्रलयव्यव्ययेना-
शूयमाणमित्यर्थः । यद्यद्वादूर्द्धमिति समाचरेत् परिविन्देत्,
तदाऽऽगते तस्मिन् तच्छुद्धयं परिवेदनप्रायथित्तस्य पादं
कुर्यात् । अद्वादूर्द्धन्त्वनागमने दोषाभावएव । त्राद्वप्रतीक्षा तु
शूयमाणविषया । तत्रागतेषि दोषाभाव इति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

प्रोषिते विग्रेषान्तरमाह प्रोषितमिति । अशृगवानं प्रलय-
व्यव्ययेनाशूयमाणमित्यर्थः । अशृगवान इति रक्षाकरमम्भतः
पाठः । प्रोषितस्याग्रजस्य वात्तर्त्तिवाभावे यद्यद्वादूर्द्धं कनीयान्
दारान्विहोत्रसंयोगं करोति, तदा समागते ज्येष्ठे तत्पापशुद्धयं
परिवेदनप्रायथित्तस्य पादं कुर्यात् । अनागमने त्वदोष एव ।
एव च प्रोषितस्य त्राद्वप्रतीक्षणं शूयमाणविषयमिति पर्यवस्थति ।
अत्र च यद्यद्वादूर्द्धं समाचरेदित्यनुवादलिङ्गः इधिरनुमातव्यः ।
चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा जुहोति इति, यद्युभयं चिर्कार्यं द्वात्रञ्चैव
ब्रह्मत्वञ्चैवति चैवमादिवत् । यथाहः—

“लिङ्गादपि विधिज्ञेयो दर्भं पु विकिरो यथा” ।

दृश्यते च, यदि ब्राह्मणो यज्ञत वार्हस्यत्वं मध्ये निधायाहुतिमा-

॑ भद्रादूर्द्धः इति पाठान्तरम् ।

लक्षणे प्रागतायासु प्रमाणं हादशाङ्कुलम् ।
तन्मूलसक्ता योदीची तस्या एवं नवोत्तरम् ॥६॥

परिगिरुप्रकाशः ।

‘प्रागुदक् प्रवणं देगं समं वा परिसमुद्घोपलिप्य मध्यतः प्राचीं लेखामुक्तिख्य उदीचीं च मंहतां पश्चात्प्राचीस्तिस्तु उक्तिख्याभ्युक्ते । लक्षणावृदेषा सर्ववेति ^(गो २।२।२०) सूत्रं लक्षणमुक्तं, तेषेषापरिमाणात्तराभिधानेन स्थैरीकरोति । या प्रथमा प्रागया लेखा तस्याः परिमाणं हादशाङ्कुलं, तन्मूललग्ना योत्तरायात् तस्या नवाङ्कुलाधिकं हादशाङ्कुलमिव प्रमाणम् । एकविंशत्याङ्कुलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रभा ।

हुतिं हुत्वाऽभिधारयेत् यदि राजन्यं एन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवम्— इति भयदिकाटपि वाक्यात् क्रतोर्विधानम् ॥ ८ ॥

‘प्रागुदक्प्रवणं देगं समं वा परिसमुद्घोपलिप्य मध्यतः प्राचीं रेखामुक्तिख्योदीचीं च मंहतां पश्चात् मध्यं प्राचीस्तिस्तु उक्तिख्याभ्युक्तं लक्षणावृदेषा सर्ववेत्यनेनाधानप्रसङ्गेन गोभिलेन लक्षणमुक्तम् । तत् स्थैरीकरोति लक्षणं इति हाभ्याम् । लक्षणे येयं प्रथमा प्रागता रेखा तस्याः प्रमाणं हादशाङ्कुलम् । तन्मूललग्ना या उदग्नाना रेखा तस्या नवोत्तरं नवाङ्कुलाधिकं एवं हादशाङ्कुलं प्रमाणं, एकविंशत्याङ्कुलमित्यर्थः ॥ ८ ॥

उदगतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः ।

सप्तसप्ताङ्गुलांस्थित्वा कुर्गनैव समुद्धिखेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उक्तयोरवशिष्टा यास्तिस्तः उक्तास्ता उदीचां रेखायां संलग्नाः
सप्तसप्ताङ्गुलाल्तराः प्रादेशप्रमाणाः कुर्गनैव समुद्धिखेदिति ।
कुर्गनेति सर्वाभिः संबध्यते ॥ १० ॥

प्रभा ।

उदगताया इति । शेषा अवशिष्टास्तिस्तो रेखा उदगतायाः
संलग्नाः प्रादेशपरिमाणाः सप्तसप्ताङ्गुलाल्तरालाः कुर्गनैव समु-
द्धिखेत् । कुर्गनैवत्यादि सर्वाभिः रेखाभिः संबध्यन्ते । सर्वासां
रेखानामुल्लेखनं कुर्गनव कार्यमित्यर्थः । अयन्तावटेकः प्रकारः ।
प्रकाराल्तरमुक्तं गोभिलपुच्छं गृह्णामन्त्रहं । तद्यथा ---

“लक्षणं तत् प्रवच्यामि प्रमाणं दैवतस्य यत्” ।

इत्यभिधायानतिदूरं,

“प्राक्कृता पार्थिवी ज्ञेया आग्नेयी चाप्युदक् सृता ।

प्राजापत्या च एत्त्री च मौमी च प्राक्कृता सृता” ॥

इति ।

“पार्थिवी चैव मौमी च रेखे हैं हाटशाङ्गुले ।

एकविंशतिराम्बयी प्रादेशिन्य उभं सृतं ॥

यडङ्गुलाल्तराः कार्या आग्नेयीसंहितालु ताः ।

पार्थिवायाम रेखायास्तिस्तस्ता उत्तरोत्तराः” ॥

मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।

मानक्रियजमानः स्याद्विषमेष निश्चयः ॥ ११ ॥

पुण्यमेवादधीतामिं स हि सञ्जैः प्रगस्यते ।

अनर्जुकत्वं यत्स्य काम्यैस्तत् नीयते शमम् ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मानपरिभाषामाह--

निगदव्याख्यातम् । तत्याङ्गुलादिमानं यजमानाङ्गुलेनेनि
मिडम् ॥ ११ ॥

वैश्यकुलादा अम्बरोषादत्यादिसूत्रेणाग्नियोनयो बहव उक्ताः ।

प्रभा ।

इति । अन्ते च,—

“एष लेखविधिः प्रोक्तो गृह्णाकर्मसु मर्वसु ।

सूक्ष्मास्ताञ्जज्वः कार्या रेखास्ताः सुममाञ्जिताः ॥

एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा गृह्णाकर्माणि कारयेत्” ॥

इति च । तदनयोः प्रकारयोर्विकल्पः । इयोरेव स्वगास्त्रोक्त-
त्वात् ॥ १० ॥

अङ्गुलिमानादिकं कस्य ग्रहीतव्यमित्यर्पन्नायां मानपरि-
भाषामाह मानक्रियायामिति । मानमेव क्रिया मानक्रिया ।
सा यत्रोक्ता मानकर्त्ता तु नोक्तः, तत्र यजमानो मानकर्त्ता
स्यादित्येष विदुषां निर्णयः ॥ ११ ॥

पुण्यमेवंति । गोभिलेन वैश्यकुलादयो बहवोऽग्नियोनय-

परिशिष्टप्रकाशः ।

तथा, अपि वाऽरणिं मथित्वाऽभ्यादध्यात् । पुण्यस्वेवानर्दुको भवतीति सूत्रेणारणेयः पुण्य इत्युक्तम् । ततस्तमेवादध्यात् । हि यमास्त आरणेयः सर्वैः प्रशस्यते । पुण्यातिशयर्हतुत्वात् । अन्वाहितंगत्वा * निर्वाणे पुनराधानयोनिः स्वाधीनत्वाच्च । यैव हि प्रथमाधानं योनिः सैव पुनराधानेऽपि । वैश्यकुलादीनां तर्गानित्वे न स्वाधीनत्वेति न प्रागस्यं तिथाम् । तथा गृह्णान्तरम् । पूर्ववानुगतंगत्वा योनिः । स्वयं च वक्ष्यति,—

“पूर्वव योनिः पूर्वावृत् पुनराधानकर्मणि” ।

इति । नन्वमावपि कृदिमाधनव्र भवति, अनर्दुको भवती त्युक्तः । वैश्यकुलाद्याहृतम् कृदिमाधनम् । अतः स एष प्रगस्तो नेतरः । तथाच गृह्णान्तरम् । व्राज्यग्नकुलाहृहृवर्चमकामो ऽग्निमाहत्यादधीत राजन्यादीजोवीर्यकामो वैश्यात्युत्पश्यकामो ऽस्वरोषाहृनधान्यकामस्वारण्यं पुण्यकोपकाम इति । तत्राह । अनर्दुकत्वं यत्स्यागणेयस्य तत्काम्यैः कर्मभिर्ब्रह्मवर्चमादिमाधनैस्तदाधारैः ॥ ग्रालिं नौयते कर्मदारा कृदिमाधनत्वात् । अत्र चाधानं लक्षणपूर्वकं समन्वयकमनिस्थापनम् । न त्वरणि निर्मयनम् । वैश्यकुलाद्याहृते तदमभवात् । आऽपूर्वस्य दधार्तशारोपणवाचित्वात् ॥ १२ ॥

* अनुगतंगत्वे इति क प्रस्तके पाठः ।

† आरणेयार्मनिङ्गोमैः, इति ख ग पुस्तकयोः प्राप्त ।

यस्य दत्ता भवेत्कन्या वाचा सत्येन केनचित् ।
सोऽन्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नान्यथा ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्मचारी विदमधीत्यान्यां समिधमभ्याधास्यन् इत्येन
सूक्तेण सायं प्रातर्विहितमस्मिदाधानेन ब्रह्मचारिणा अन्या पश्यमा-
मस्मिहङ्गाचर्यसमाप्तिसमये यस्मिन्नग्नावाधातव्या तमादध्यादित्य-
तम् । तत्र विशेषमाह,—

प्रभा ।

उक्ताः । अपि वाऽन्यं मयित्वाऽभ्यादध्यात् पुण्यस्वेवानर्दुकोभवती-
त्यारण्यस्य पुण्यत्वमुक्तम् । तत्रोच्यते । पुण्यस्वाभिनमादधोत ।
यस्मात् स सर्वे: प्रशस्यते । पुण्यातिशयहेतुत्वात् । तथाच गृह्णा-
त्वात् । आरण्यमुरुपुण्यकोषकाम इति । देवाच्च पुनराधाने
कर्त्तव्यं पृष्ठेवाभिनयोनिरिति प्रशस्ता । अन्यासान्तु वैश्यकुला-
दीनामग्नियोनीनां पराधीनत्वादप्राशस्यम् । यत्तु अनर्दुक-
इत्येनारण्यस्य ऋद्धिजनकत्वं नास्तोत्युक्तम्, तत्र तत्र उत्तेः
काम्यहेत्तमैः शम नीयते । एतदुक्तं भवति । सत्यमारण्यस्याधान-
मृहिं न जनयति, किञ्च्चाहिते आरण्येऽग्नो ऋद्धिकामनया
क्षतैर्हेत्तमैः ऋद्धिरपि तदाधातुर्भवत्येवेति ॥ १२ ॥

ब्रह्मचारी विदमधीत्यान्यां समिधमभ्याधास्यन्नित्यादिना

अनूढैव तु सा कन्या पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

न तथा व्रतलोपोऽस्य तेनैवान्यां समुद्दहेत् ॥ १४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यस्य केनचिक्कन्यादावा मत्येन वाचा कन्या दक्षा भवेत्,
म एवास्थमिदाधानं करिष्यत्रादधीत नान्यथेति ॥ १३ ॥

सा यदाकृतपाणिग्रहणैव विनाशं याति, तथा सत्यस्य
गृहीताम्बेराहितामिताव्रतस्य वाग्दक्षाया अदाहे न लोपः ।
किं तर्हि तेनैवामिना अन्यां समुद्दहेत् ॥ १४ ॥

प्रभा ।

ब्रह्मचर्यपरिमासिममयेऽस्थमिदाधानार्थमन्याधानं गोभिले-
नोक्तम् । तत्र विशेषमाह यस्येति । यस्यति संबन्धलक्षणा घट्ठो ।
केनचित् कन्यादावा यम्मै कन्या मत्येन वाचा दक्षा भवेत्, म
एष अन्यां समिधमाधास्यत्रमितादधीत । नान्यथा न तथा
विधवागदानाभावे । तथात्वे समावर्त्तनात् परं भट्टिति कन्याया-
श्लाभे कञ्जित् कालमनाश्रमो स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

अनूढैवेति । यदाकृतविवाहैव सा कन्या मियर्त, तथा
मत्यस्याहिताम्बेर्वतलोपो न भवति । तेनैवामिना अन्यां कन्या
मुद्दहेत् । एतनाहितेनामिना वाग्दक्षाया दाहो न कर्तव्य इत्युक्तं
भवति । तथा करणे आहितामिताव्रतमस्य लुप्येत । तेनैवान्यां
समुद्दहेदिति चातुरपत्रं स्यात् ॥ १४ ॥

अथ चन्द्रं लभतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम् ।
तमग्निमात्मसात् कृत्वा न्निप्रं स्यादुत्तराश्रमी ॥ १५ ॥

षष्ठः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

यदि चान्यां कन्यां प्रार्थयन्नपि न प्राप्नोति । अनेन ब्राह्मा देवादिविवाहव्यतिरक्तेण याज्ञापूर्वकाप्रशस्तविवाहेनापि गार्हस्याय यतनीयमिलुक्तम् । तदाऽऽहिताग्निः प्राजापत्येष्टि कृत्वा तमग्निमात्मन्यारोप्य शीघ्रं चतुर्थाश्रमी स्यादिति ॥ १५ ॥

प्रभा ।

अथ चेदिति । यदि प्रार्थयमानोऽप्यन्यां कन्यां न लभते ; तदा तमाहितमग्निमात्मसात् कृत्वा प्राजापत्येष्टिविधिना आत्मनि समारोप्याविलम्बेन चतुर्थाश्रमी भवेत् । याचमानोऽपीत्यनेन ब्राह्मादिप्रशस्तविवाहासम्भवे याज्ञापूर्वकाप्रशस्तविवाहेनापि गृहस्याश्रमप्रवेशाय यतितव्यमिलुक्तम् ॥ १५ ॥

इति षष्ठः खण्डः ।

मप्तमः खण्डः ।

— — — — —

अश्वत्थो यः गमीगर्भः प्रशस्तोवीममङ्गवः ।
तस्य या प्राङ्मुखौ शाखा योदीचौ योङ्गाऽपि वा ॥१॥
अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मयी चोत्तरारणिः ।
मारवद्वारवं चात्मोविलीः च प्रशस्यते ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आरणीयस्य मर्थनेतिकर्त्तव्यतामाह —

मध्यभूमौ यः गमीगर्भः श्वत्थोजातः, तस्य या प्रायथा
उत्तराया ऊङ्गा वा शाखा, तन्मयी अरणिकर्त्तरारणिय
शास्त्रोक्ता । मारयुक्तविदिरादिरामवं मर्थनदण्डरूपं चात्रं
चात्रोङ्गयन्त्वार्थकाष्ठरूपा ओविली च प्रशस्ता भवतीति ॥१॥२॥

प्रभा ।

आरणीयस्य मर्थनप्रकारं वक्तुं प्रथमं मर्थनयन्त्रप्रटकमरण्या-
दिकमाह अश्वत्थोय इति द्वाभ्याम् । गमीगर्भस्य लक्षणं वक्ष्यते ।
पवित्रभूमौ जातो यः गमीगर्भः श्वत्थः, तस्य प्राङ्मुखौ उदक-
गता ऊङ्गता वा या शाखा, अधरारणिकर्त्तरारणिय तन्मयी

* औरिली, इति पाठान्तरम् । एवं परतः ।

संसक्तमूलो यः शम्या शमीगर्भः स उच्यते ।
 अलाभे त्वशमीगर्भादाहरेदविलम्बितः ॥ ३ ॥
 चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठा दैर्घ्यं षडपि पार्थवम् ।
 चत्वार उच्छ्रयोमानमरण्योः परिकीर्तिंतम् ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

शमीगर्भं व्याकरीति । शम्या मह मूलं यस्य मम्यक् लग्न-
 मेकीभूतं, म शमीगर्भौभिर्धीर्यते । तदलाभे अश्वस्यान्तरादपि
 विलम्बरहितोऽरण्याहरणं कुर्यात् ॥ ३ ॥

अरण्याद्यपरिमाणमाह—

षडङ्गुष्ठाः पार्थवं पृथुलं प्रस्तार इति यावत् । उच्चाय
 प्रभा ।

मुनिभिः कथिता । चात्रमोविली च मारयुक्तखदिरादिकाष-
 निर्मितं मुनिभिः प्रशस्यते । चात्रं नाम मन्यनदण्डं, चात्रोर्धभाग-
 नियन्त्वणार्थः काष्ठविशेष ओविली ॥ १ ॥ २ ॥

इटानीं शमीगर्भस्य लक्षणमाह संसक्तमूल इति । यस्याश्व-
 ल्यस्य मूलं शम्या सह संसक्तं सम्यग् लग्नं, साऽश्वत्यः शमीगर्भः
 कथयते । शमीगर्भस्याश्वस्यान्ताभे पुनरशमोगर्भादप्यरण्यमाहरेत् ।
 गुणलोपे च मुख्यस्येति व्यायादित्यभिप्रायः । शमीगर्भस्यान्तेष्वलया
 कालविलम्बो न कर्तव्य इति वक्तुमविलम्बित इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

अरण्यादीनां परिमाणमाह चतुर्विंशतिरिति हाभ्याम् ।
 चतुर्विंशतिसंख्याका अङ्गुष्ठा अङ्गुष्ठाङ्गुला अरण्योदैर्घ्यं दीर्घता-

अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याच्चावं स्यात् द्वादशाङ्गुलम् ।

ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्यनयन्वकम् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उच्चता चत्वारोऽगुणाः । अरण्योरितप्रमाणं कात्स्वेन कथितम् ।

शेषं सुगमम् ॥ ४ ॥

चाच्रगर्भस्यो मन्यनार्थः काष्ठविशेषः प्रमन्यः, मोऽष्टाङ्गुलः
स्यात् । एतदरण्यादिचतुष्टयं मन्यनार्थं यन्वकं यन्व इत्यर्थः ।
शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ ५ ॥

प्रभा ।

परिमाणमित्यर्थः । षड्ङुलास्त्योः पार्थवं पृथुत्वं, तत्परिमाणमिति
यावत् । चत्वारोऽङ्गुला अरण्योरुक्त्य उच्चतापरिमाणमित्यतत् ।
तदेवमरण्योः परिमाणं मर्बतीभाविन कथितम् ॥ ४ ॥

अष्टाङ्गुल इति । चात्रमध्यस्यो मन्यनार्थः काष्ठविशेषः प्रमन्य-
इत्युच्चर्त । स खल्वष्टाङ्गुलपरिमाणः स्यात् । चाच्रमोविनो च
द्वादशाङ्गुलपरिमाणं स्यात् । एतत् सर्वं मिलितं यथाविन्यस्तं
मन्यनयन्वं इति कथर्त । मन्यनयन्वकमिति स्वार्थं कन् ।
गाभिलपुत्रणार्थवमेव मन्यनयन्वमुक्तम् । केवलमरण्योर्धोर्धतायां
अन्यदपि परिमाणहयमुक्तम् । तथाच गृह्णामयः ।

“आश्वस्योन्तु शर्मीगर्भामरणीं कुर्वीति मोक्षराम् ।

ऊर्ध्वोर्ध्वा रक्षिद्वोर्ध्वा चतुर्विंश्टाङ्गुलां तथा” ॥

इति । खादिरं बभ्राति पालार्गं बभ्राति रोहितकं बभ्रातीति
वदमोषां विकल्पो चादव्यः ॥ ५ ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यतोपदिष्यते ।
 तत्र तत्र बृहत्पर्वयन्यभिर्मिनुयात्मदा ॥ ६ ॥
 गोवालैः शणसंमिश्रैमिवृहृत्तमनंशुकम् ।
 व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात्प्रमथस्तिन पावकः ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यत्र यत्र अङ्गुष्ठमानमेतावदङ्गुलिमानमेतत्कर्त्तव्यमुच्यते, तत्र
 मर्वदाङ्गुष्ठस्य यद्वन्यस्थानं मध्यस्थितं तेन मानं मर्वदा
 कुर्यात् ॥ ६ ॥

शणसंमिश्रगोवालैमिवगुणं वर्तुलं अंशुकरज्जितं विस्तृतस्व
 हस्तद्वयःतिर्यगन्तरमानं नेत्रं रज्जुर्भवेत् । तेन नेत्रेणाग्नि
 मन्यनीयः ॥ ७ ॥

प्रभा ।

अङ्गुष्ठति । बृहत्पर्वयन्यभिः मध्यरंगवाभिः । निगदब्याख्यात-
 मन्यत् ॥ ६ ॥

मन्यनसाधनं नेत्रमाह गोवालैरिति । शणसंमिश्रगोवालै-
 नेत्रं स्यादिति संबन्धः । नेत्रं रज्जुः । नेत्रं विशिनष्टि तिवृदित्या-
 दिना । त्रिवृत् विगुणं, वृत्तं वर्तुलं, अनंशुकं अंशुरहितम् ।
 अंशवस्तस्तुनां कुद्रा अवयवाः । व्यामप्रमाणं विस्तृतसहस्त-
 बाहुद्वयतिर्यगन्तरानं व्याम इत्युच्यते । तत्परिमाणम् । तेन
 नेत्रेण प्रकषेणाग्निमन्यनीयः ॥ ७ ॥

। सहस्रबाहुद्वय, इति स्तु पुस्तके पाठः ।

मूर्दाक्षिकगीवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी ।
 अङ्गुष्ठमात्राण्येतानि द्वाङ्गुलं वक्त्र उच्यते ॥ ८ ॥
 अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं त्राङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम् ।
 एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया हौ वस्तिहौ तु गुह्यकम् ॥ ९ ॥
 ऊरु जड़े च पादौ च चतुर्म्बोकं यथाक्रमम् ।
 अरण्यवयवाह्नीते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः ॥ १० ॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

अरण्यज्ञं तन्मानञ्चाह —

कन्धरा ग्रीवा, वक्त्रोग्रीवाहृदययोर्मध्यम् । एतच्च मूलादारभ्य
 मानम् । बुक्तदार्वादोनां तथैव मानस्य आत्मगिकत्वात् । ग्रंथं
 निगम्यात्मम् ॥ ८ ॥

वस्तिनीभरधोभागः । गुह्यमुपस्थ इति यावत् । ग्रंथं भगमम् ॥ ९ ॥
 ऊरुजङ्घापादं यथाक्रमं चतुरङ्गुष्ठत्राङ्गुष्ठेकाङ्गुष्ठम् । एतेऽरण्य

प्रभा ।

अरण्यवयवं तत्परिमाणञ्चाह मूर्दाचांति त्रिभिः । वक्त्रं
 मूखम् । कन्धरा ग्रीवा । ग्रीवाहृदययोर्मध्यं वक्त्रः । सगममन्यत् ।
 एतच्च मूलादारभ्य मानं, बुक्तदार्वादोनां तथैव मानस्यात्मगिक
 त्वादिति नारायणोपाध्यायाः ॥ ८ ॥

अङ्गुष्ठमात्रमिति । हौ अङ्गुष्ठा । एवमुत्तरवतः वस्तिनीभ-
 रधोभागः । म्यष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

ऊरु जड़े चेति । ऊरु जड़े पादो चर्वतानि यथाक्रमं

यतद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिसु सोच्यते ।
तस्यां योजायते वक्षिः स कल्याणकृदच्यते ॥१॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

वयवायश्चव्यवहारिभिः कात्यर्थनोक्ता इति चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठानां
विभागः । हिंशब्दोऽवधारणे ॥ १० ॥

यत्पूर्वं द्वाङ्गुष्ठं गुह्यमित्यभिहितं तदेवानामुत्पत्तिस्थानम् ।
अतस्यां योनौ योऽग्निर्जायर्तं सोऽभ्युदयकारी उच्चरते । तस्मात्तत्र
मन्यनं कार्यम् । एतदर्थमेव चाङ्गविभागकथनम् ॥ ११ ॥

प्रभा ।

चतुरङ्गुष्ठत्राङ्गुष्ठैकाङ्गुष्ठपरिमितानि भवन्ति । मोऽयं चतुर्विंश
त्यङ्गुष्ठानां विभागः । एते अग्न्यवयवा याज्ञिकैः सर्वतोभावेन
निश्चयेन कथिताः ॥ १० ॥

मन्यनस्थानमाह यत्तदिति । यत्तदिति सर्वनामहयेन
प्रसिद्धिमवद्योतयति । यद्गुह्यमिति कथितं, सा देवस्थानेर्या
निरुत्पत्तिस्थानमुच्चरते । सेति विधेयप्राधान्यविवक्षया स्वीकृतेन
निर्देशः । तस्यां मन्यनेन योऽग्निरुत्पद्यते, स कल्याणकृदभ्युदय
कारोति मुनिभिः कर्यते । गोभिलपुत्रस्वाह—

“मूलादष्टाङ्गुलमुखूच्य त्रीणि त्रीणि च पार्श्वयोः ।

देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथो हुताशनः ॥

मूलादष्टाङ्गुलं त्यङ्गा अयात्तु द्वादशाङ्गुलम् ।

देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथो हुताशनः” ॥

अन्यत्र मर्यते यत् तद्रोगभयमाप्नुयात् ॥ १ ॥

प्रथमे मर्यने ह्रीष नियमोनोन्तरेषु च ॥ २ ॥

उत्तरारणिनिष्ठ्वः प्रमर्यः सर्वदा भवेत् ।

योनिसङ्करदोषेण युज्यते ह्यन्यमर्यकृत् ॥ ३ ॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

यत्युनरन्यत्र मर्यते तस्माहेतो रोगभयं प्राप्नोति । अयं दोषः
प्रथमाम्याधानमर्यने हितीयादिषु पुनर्नेति ॥ २ ॥

प्रमर्योयः पूर्वमुक्तः स उत्तरारणः काष्ठशक्लमुडृत्य रम्भ-
पूरणार्थं निष्ठादितः । सर्वदा हितीयाधानादिष्वपि भवेत् ।
अन्यथाले दोषमाह । हि यस्मादन्यतः प्रमर्यकारी योनिसङ्कर-
दोषेण पापेन संबध्यते ॥ ३ ॥

प्रभा ।

इति । तत्र प्रथमवचनेन गृह्णस्य देवयोनिले भङ्गाम्लरणोक्तम् ।
हितीयवचनेन तु तत्पर्यरिति विशेषः । माऽयं विकल्पः ॥ १ ॥

अन्यत्रेति । यदिति मर्यनक्रियाविशेषणम् । यत् पुनर्देव-
योनिरन्यत्र मर्यते, तस्माहेतो रोगभयं प्राप्नोति मर्यनकर्त्ता ।
अयस्त्र नियमः प्रथमाधाने यस्मर्यने क्रियते तत्रव, न पुनराधाने
कर्त्तव्ये हितीयादिमर्यनेषु ॥ २ ॥

इदानीं प्रमर्यनिर्माणं विशेषप्रमाह उत्तरारणोति । उत्तरा-

च्छेषु ये तु मन्त्रनि ते रोगभयमाप्नुय । इति पाठालरम ।

आद्रा सशुषिगा चैव घुणाङ्गी स्फुटिता तथा ।
न हिता यजमानानामरणिर्व्वित्तरारणिः ॥ १४ ॥

सप्तमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

सशुषिरा मरम्भा । घुणाङ्गी घुणादिना विशीर्णावयवा । शं
निगदव्याख्यातम् ॥ १४ ॥

सप्तमः खण्डः ।

प्रभा ।

रणेः सकाशात् काष्ठगकलमुहूर्त्य तेन प्रमन्यो निष्ठद्वी भवेत् ।
मर्त्यदा हितीयादाधानेष्वपि । अन्येन काष्ठेन प्रमन्यकरणे दोष-
माह योनीति । मन्यः प्रमन्यः । यस्मादन्येन काष्ठेन प्रमन्यकर्त्ता
योनिसङ्करदोषेण युच्यते, तस्मात् सर्वदैवोत्तरारणिनिष्ठद्वी
प्रमन्यो भवेत् इति पूर्वार्द्धेतिः ये हेतुवचनमुत्तरार्द्धम् ॥ १३ ॥

अरण्योविशेषमाह आद्रेति । सशुषिरा सच्छिद्रा । घुणः
कीटविशेषः । स अन्ते यस्याः सा घुणाङ्गी । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

इति सप्तमः खण्डः ।

अष्टमः गुणङ्गः ।

—००—

परिधायाहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि ।
विभृयात्वाऽमुखोयन्त्रमावृता वक्ष्यमाणया ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

नववस्त्रं परिधाय उत्तरीयं च कृत्वा पूर्वाभिमुखोयन्त्रं चात्रो-
विन्यादि वक्ष्यमाणपरिपाद्या निश्चीडयेत् । यथाविधीत्यनेन,—

“परिधानाइहिः कक्षा निबद्धा श्लासुरी भर्वत् ।

धर्मे कर्मणि विद्विर्वर्जनीया प्रयत्नतः” ॥

इति योगियाच्चवस्त्रोक्तपरिधानविधिः ।

“मव्यादंसात्परिभष्टः कटिदेशे धृताम्बरः ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्यात् दैवे पित्रे च वर्जयेत्” ॥

इति शातातपोक्तोत्तरीयधारणविधिय विहित इति ॥ १ ॥

प्रभा ।

इदानीं मन्थनप्रकारमाह परिधायेति । अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं
वमिति यावत् । वासः परिधाय प्रावृत्य च उत्तरीयमपि
परिधाय । यथाविधीत्युभयत्र संबध्यते । ततश्च परिधानं उत्तरीय-
त्रये च—

“परिधानाइहिः कक्षा निबद्धा श्लासुरी भर्वत् ।

धर्मे कर्मणि विद्विर्वर्जनीया प्रयत्नतः” ॥

चात्रवुभे प्रथम्यायं गाढं कृत्वा विचक्षणः ।
 कृत्वोत्तराग्रामरणं तदुभ्युपरि न्यसेत् ॥ २ ॥
 चात्रोर्ड्दीप्तिलकायस्यामोविलीमुदगयगाम् ।
 विष्टम्य धारयद्यन्वं निष्कम्पं प्रयतः शुचिः ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

चात्ररन्ते प्रमन्यायं रन्ध्रपूरणेन निश्चलं कृत्वा प्रमथनाभिज्ञ-
 उत्तराग्रामरणं कृत्वा तच्चात्रमूर्द्धस्थितमरण्युपरि न्यसेत् ॥ २ ॥
 चात्रोर्द्दीप्तिलोहशङ्कुशिरसि ओविलीमुत्तराग्रामारोप्य गाढं
 पीड़यित्वा ओविलीनिःपीड़नेन निश्चलं कृत्वा एकचित्तः कृताच-
 मनादिर्षारयेत् ॥ ३ ॥

प्रभा ।

इति ।

“सव्यादंसात् परिभ्रष्टः कटिदेशे धृताम्बरः ।
 एकवस्तुं तु तं विद्यात् दैवे पित्रे च वर्जयेत्” ॥
 इति चैवमादिस्मृत्युसरणोत्तो विधिरनुसरणीय इत्युक्तं भवति ।
 एवम्भूतो भूत्वा प्राणम् अवः सत् वच्यमाणया परिपाशा मन्यमयम्बं
 धारयेत् ॥ १ ॥

चात्रवुभे इति । विचक्षणो मन्यनप्रकाराभिज्ञः चात्रस्य मूले
 प्रमन्यस्यायं रन्ध्रपूरणेन निश्चलं कृत्वा अरण्यमुत्तरायां कृत्वा
 दण्डवत् ऊर्जस्थितं चात्रं अरण्यकपरि स्थापयेत् ॥ २ ॥

चात्रोर्द्दीप्तिः । चात्रस्योर्द्दीप्तिः कौलकं लोहशङ्कुः तदगस्थिता-

चिरुद्देष्याऽथ नेत्रेण चात्रं पलाहतांशुका ।
 पूर्वे मन्येदरण्यन्ते प्राच्यमनेः स्याद्यथा च्युतिः ॥ ४ ॥
 नैकयाऽपि विना कार्यमाधानं भार्यया दिजैः ।
 अकृतं तद्विजानीयात्मवा नान्वारभन्ति यत् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूर्वोक्तगोबालरज्ज्वा चात्रं वारतयमुपर्युपरिकमेण विषयित्वा
 नववस्त्रा पद्मो प्राच्यान्दिश्यरण्यन्ते मन्त्रत् । यथा प्रार्देश अमन-
 निःमरणं भवेत् ॥ ४ ॥

मवाः पद्मो यदाधानं नेत्राकपेणनानुकूलाः सत्यो न निष्ठा
 दद्यन्ति तदकृतं ज्ञातव्यं विगुणत्वात् । शिखं निगदच्याख्यातम् ॥ ६ ॥

प्रभा ।

मुटग्रासोविलीं कृत्वा विश्वाश्रित्वा गादं पीड़यित्वा वा यन्त्रं
 निकम्पं मम्याद्य शर्चिः कृताचमनादिः प्रयतः प्रयत्वान् तद्रत-
 चित्त इति यावत् । यन्त्रं धारयेत् ॥ ३ ॥

चिरुद्देष्यति । अश्वानल्लं नेत्रेण पूर्वोक्तलक्षणं चात्रं
 उपर्युपरिकमेण वारतयं विषयित्वा अहतवमना पद्मो पूर्वे
 शरण्यन्ते मन्त्रत् । अर्णिपूर्वान्ते मन्यनस्य प्रयोजनमाह
 प्राचीति । अमनेश्वुतिर्निःसरणं प्राची प्राक्प्रदेशगता यथा भवेत्
 नश्च मन्त्रेत् । प्राची इति ममम्यन्तपाठोपि तत्रवार्थः ॥ ४ ॥

नैकयार्पीति । यजमानस्य यावत्यो भार्याः भन्ति तामा-

वर्णज्यैष्टेन बह्वीभिः सवर्णाभिष्व जन्मतः ।
 कार्यमनिच्युतेगमिः साध्वीभिर्मन्यनं पृथक् ॥६॥
 नात्र शूद्रां नियुज्ञीत न द्रोहदेषकारिणीम् ।
 नाशासनम्यां नान्येन पुंसा च सह सङ्क्षिप्ताम् ॥७॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रथमं ब्राह्मण्या, तदनु चत्रियया इर्वं यथा वर्णज्यैष्टम्
 अमवर्णाभिः, सवर्णाभिष्व जन्मज्यैष्टकमेणाभिनिःसरणं यावत्
 भवति तावस्तीभिः पृथग्मन्यनं कार्यम् ॥ ६ ॥

अताधाने शूद्रां भार्यां न नियुज्ञीत । अशूद्रापि प्राण
 प्रभा ।

मेकयाऽपि भार्यया विना आधानं न कार्यं, सर्वाभिरेव कार्य-
 मित्यर्थः । सर्वा यजमानभार्या अन्वारम्भं न कुर्वन्ति चेत्,
 तदाधानं क्षतमन्यकतं विजानीयात् । तस्मादेकयापि भार्यया
 विना आधानं न कार्यमित्यर्थः । अन्वारम्भो नाम नेत्राकर्षणे
 मन्यनानुकूल्यम् ॥ ५ ॥

तत्र विशेषमाह वर्णज्यैष्टेनति । सवर्णासवर्णबहुस्त्रीमत्त्वे
 वर्णज्यैष्टेन ताभिर्मन्यनं कार्यम् । प्रथमं ब्राह्मण्या तदनु चत्रियया
 तदनु वैश्ययेत्यर्थः । सवर्णबहुस्त्रीमत्त्वे जन्मज्यैष्टकमेण मन्यनं
 कार्यम् । उक्तकमेणाभिः साध्वीभिः स्त्रीभिरग्निनिःसरणपर्यन्तं
 पृथग्मन्यनं कार्यम् ॥ ६ ॥

नात्रेति । अताग्निमन्यने विवाहितामपि शूद्रां न नियुज्ञीत ।

ततः शक्ततमा पश्चादासामन्यतमाऽपि या ।
 उपेतानां चान्यतमा मन्येदग्निं निकामतः ॥ ८ ॥
 जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च ।
 आधाय समिधञ्चैव ब्रह्माणमुपवेश्येत् ॥ ९ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विरोधकारिणी हेषकारिणी आज्ञाविघातिनी नियोगधर्मंगापि
 पुरुषान्तरसङ्गता नाधाने नियोज्या । इतरा तु पतितैवेति ॥ ७ ॥
 ततः मर्वीभिर्मर्थने कृतं पश्चादासामेव मन्यनकर्त्तर्णां या
 अत्यन्तबलवती उपनीतानां च त्रैवर्णिकानामन्यतमापि, अग्ने-
 मर्थनं यथेष्ट अग्निनिष्पत्तिं यावत्कुर्यात् ॥ ८ ॥

जातस्याग्नेन्तक्षणं रेखोऽप्तेवतादिरुपं कृत्वा तत्र स्थानेऽग्निं
 प्रवेश्य समिधं प्रक्षिप्य ब्रह्मोपवेगं कुर्यात् ॥ ९ ॥

प्रभा ।

तथा द्रोहकारिणीं हेषकारिणीं आज्ञामम्यादनमकुर्वतीं अन्येन
 पुंसा सङ्गताच्च न नियुज्ञीत । द्रोहो जिघांसा, हेषः प्रमितः ॥ ७ ॥
 तत इति । उत्क्रक्षेण मर्वीभिर्मर्थने कृतं पश्चात् आसामन्य-
 तमा उपेतानामुपनीतानां त्रैवर्णिकानामन्यतमा या गतातमा
 अतिशयेन बलवती असवर्णा मर्वी वा मा यथेष्टमग्निं मन्यत् ।
 अग्निनिःसरणपर्यन्तं मन्यनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

जातस्येति । जातस्येति संबन्धतक्षणा पष्ठी । अग्नौ जात-

ततः पूर्णाहुतिं हुत्वा ॥ सर्वतन्त्रसमन्विताम् ।
गान्दद्याद्यज्ञवास्त्वन्ते ब्रह्मणे वाससी तथा ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्मोपवेशनानन्तरं सर्वाधानेतिकर्त्तव्यतायुक्तां पूर्णाहुतिं कृत्वा
दर्भजुटिकाहोमान्ते ब्रह्मणे गां वासोदयञ्च दद्यादिति ॥ १० ॥

प्रभा ।

निःसृतं सतीत्यर्थः । रेखोल्लेखनादिरूपं गृह्णोक्तं लक्षणमंज्ञकं
कर्म कृत्वा तमग्निं तत्र प्रणीय ममिध्य प्रज्वाल्य ममिधञ्चाधाय
ब्रह्मोपवेशनं कारयेत् । ममिदाधानानन्तरं ब्रह्मोपवेशनमित्या-
धान एवायं क्रमः । तत्रैवाभिधानात् । अन्यत तु कर्मक्रमो
गृह्णासंयहं गोभिलपुच्छणोक्तः । यथा -

“लेखनाभ्युक्तं कृत्वा निहितउन्नो ममिद्दत् ।

ततो भूमियहं कृत्वा कुर्यात् परिममूहनम् ॥

ब्रह्माणमुपमङ्गल्या चक्षयपणमारभत्” ॥

इति ॥ ८ ॥

तत इति । तन्मितिकर्त्तव्यता । ततो ब्रह्मोपवेशनानन्तरं
मत्त्वाभिधानेतिकर्त्तव्यतार्भिः सहितां पूर्णाहुतिं हुत्वा गृह्णोक्त-
यञ्चवासुनामककर्मणोऽन्ते ब्रह्मणे गां वाससी च दद्यात् ॥ १० ॥

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रश्च सुवः स्मृतः ।
 पाणिरवेतरस्मिंस्तु सुचा चाच न ह्यते ॥ ११ ॥
 खादिरोवाऽथ पाणीवा द्विवितस्तः सुवः स्मृतः ।
 सुग्राहमाचा विज्ञया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः ॥ १२ ॥

परिशिष्टाकाशः ।

कृताधानस्य नामाविधहोमप्रमत्तौ प्रथमं तत्परिभाषामाह—
 द्रवद्रश्चाहतौ आहुत्याधारपात्रानुपदेशे सुनिभिः सुवः स्मृतः ।
 द्रवेतराहतौ पात्रान्तरानुपदेशे पाणिनैव होतश्चम् । उभयर्त्वान्-
 पदेश जुह्वा होमो न कार्यं इति । जुह्लरिति समाख्यावनात्
 जुह्वा अपि वैकल्पिकहोमसाधनत्वशङ्कानिरामार्थं सुचा चाच न
 ह्यर्ते इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

गोभिनोक्तं सुवं सुचम्ब म्यष्टीकर्त्तिः । खदिरमयः पलाश-
 प्रभा ।

कृताधानस्य यजमानस्य नित्यनैमित्तिकानानाविधा होमा-
 विहिताः । तत्र परिभाषां तावदाह होमपात्रमिति । होम-
 साधनपात्रस्यानादेशे द्रवद्रश्च हविषि सुवोहोमपात्रं स्मृतो-
 सुनिभिः । द्रवद्रश्चेतरस्मिंस्तु हविषि पाणिरवे होमपात्रम् । अत्र
 पात्रानादेशे सुचा न ह्यर्ते । सुचा न ह्यर्ते इति वृत्तनात्
 याज्ञिकमस्यादायागतोऽयमर्थः इत्युक्तं भवति । सुक् जुह्लरित्य-
 नर्थान्तरम् ॥ १२ ॥

सुवं सुचम्ब लक्ष्यति खदिर इति । पर्णः पलाशः ।

सुवाये ग्राणवत् खातं द्वाङ्गुष्ठं परिमण्डलम् ।
जुह्नाः शराववत् खातं सनिर्वाहं षड़गुलम् ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मयो वा वितस्तिहयमानः स्त्रुः स्मृतः । जुह्नर्वाहुप्रमाणा
बोद्धव्या । प्रगृह्णतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रयहो दण्डः । स सुव
सुचोर्वर्तुलोबोद्धव्यः ॥ १२ ॥

सुवाये नासारन्धवन्धस्थितमर्यादम् अङ्गुष्ठहयमितं वर्तुलं
द्विनं ज्ञेयम् । जुह्नास्तु खातं शरावाकृति निःशेषहवनमाधनतया
निर्वाहपदवाच्यप्रणालीमहितं षड़गुलं जानीयात् ॥ १३ ॥

प्रभा ।

वितस्तिहादगाङ्गुलम् । वितस्तिहयपरिमितः खादिरः पालाशो-
वा स्त्रुः स्मृतः । जुह्नर्वाहुप्रमाणा वेदितव्या । तयोः सुवसुचोः
प्रगृह्णते अस्मिन्निति प्रयहो धारणदण्डः हृसो वर्तुलः
विज्ञेयः ॥ १२ ॥

सुवाये इति । सुवस्याये यत् खातं, तत् ग्राणवत् अङ्गुष्ठहय-
परिमितं परिमण्डलं वर्तुलं कर्त्तव्यम् । ग्राणवटित्यर्नन यथा
नासारन्धहयं मध्यस्थितमर्यादं, तथा सुवायस्थितं खातमपि
मध्यस्थितमर्यादं कर्त्तव्यमित्युपदिशति । जुह्नाः खातं षड़गुल
परिमितं शराववत् कर्त्तव्यम् । तस्मु सनिर्वाहं प्रणालीमहितम् ।
मा हि निःशेषहवनमाधनतया निर्वाहपदेनोच्यते ॥ १३ ॥

तेषां प्राक्शः कुशैः कार्यैः सम्भार्जीजुह्वता ।
 प्रतापनच्च लिप्तानां प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ॥ १४ ॥
 प्राच्चं प्राच्चमुदगनेरुदगयं समीपतः ।
 तत्तथाऽसादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते ॥ १५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तेषां व्यक्तिभेदाङ्गहनां पूर्वाभिमुखं मार्जनं कुशैः कार्यम् ।
 वृत्तादितेपततान्तु तेषामुष्णेन जलेन प्रक्षालनपूर्वमग्नौ प्रता-
 पनं कार्यम् । सम्भार्ग इति वा पाठः ॥ १४ ॥

स्त्रवस्त्रुगादिद्रव्यमपयोगस्त्रिधिक्कमेण स्वसमीपदेशेष्विकस्त्रात्-
 पूर्वमेकं ततः पूर्वमपरमित्येवं क्रमेणाग्नेरुत्तरतः उत्तरायं
 स्थापयेत् ॥ १५ ॥

प्रभा ।

तेषामिति । व्यक्तिभेदाङ्गहवचनसन्धिषामपि यज्ञपात्राणां
 संयहार्यं वा । जुह्वता होतुमिच्छता तेषां प्राक्शः पूर्वाभि-
 मुखं कुशैः सम्भार्गः सम्यक् प्रक्षेपं मार्जनं कार्यम् ।
 सम्भार्ज इति पाठे त्वार्षः प्रयोगः । आज्ञादिलिप्तानां
 तेषामग्नौ प्रतापनच्च कार्यम् । किं कल्पा ? उण्णेन जलेन
 प्रक्षाल्य ॥ १४ ॥

प्राच्चं प्राच्चमिति । अग्नेरुत्तरस्यां दिग्गि स्वस्त्रिधी विनि-
 योगक्कमेण पूर्वपूर्वक्कमेण चोत्तरायं द्रव्यमासादयेत् । यस्य
 प्रथमं विनियोगः तत् प्रथममासादयेत्, यस्य तदनु विनियोगः

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।
मन्त्रस्य देवतायास्त्रं प्रजापतिरितिस्थितिः ॥ १६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

होमिषु होतव्यानुपदेशे आज्यं द्रव्यं होतव्यं विधीयते । आज्यं गव्यमिति पाठान्तरम् । मन्त्रदेवतयोश्चानुपदेशे प्रजापतिरितवता मन्त्रोऽपि प्रजापतिः, प्रजापतये स्वाहेत्यर्थः । अन्ये तु, समस्तां व्याहृतिं प्राजापत्यं मन्त्रमाहुः । तत्र च मन्त्रे प्रजापतिशब्द-प्रयाणागात् मन्त्रमर्यो देवर्तित्यक्तम् । तथा योगियाज्ञवल्क्यः ।

“यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उहिष्टा या तु देवता ।
तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते” ॥ १६ ॥

प्रभा ।

तत् ततः परमित्येवं रीत्या एकस्मात् पूर्वमपरं ततोऽपि पूर्व-
मपरमित्येवं क्रमणामादयेदित्युक्तं भवति । पुरोडाशकपालेन
तुषानुपवपतोत्यन्तं यथा भविष्यता पुरोडाशेन कपालस्य निर्देश-
स्तथाऽत्रापि भविष्यताऽग्निनोक्तरस्या दिशो निर्देशो बोद्धव्यः ।
कुतः ?

“भूमेः समूहनं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य च ।

द्रव्याण्युक्तरतः स्थाप्य वृषीं कुर्यादुदड्मुखोम्” ॥

इति गृह्णासंग्रहे भूमिलेपनानन्तरमेव द्रव्यमादनाभि-
धानात् ॥ १५ ॥

आज्यमिति । होमिषु हविषोऽनादेशे आज्यं होमसाधन-

नाङ्गुष्ठादधिका याह्वा समित् स्थूलतया क्वचित् ।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकौटा न पाटिता ॥ १७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

समिधमाधायानुपर्युच्छिद्भूतोक्तां समिधं परिमाणादिनियमेन
व्यक्तोकरोति । अङ्गुष्ठाधिकस्थूला क्वचिदपि कर्मणि समित्र
ग्रहीतव्या । तदूना तु स्थौल्यन् याह्वैव । गंपं सुगमम् ॥ १७ ॥

प्रभा ।

द्रव्यमाचार्यैः क्रियते । मन्त्रस्य देवतायाशानादेंगं प्रजापतिरिति
शुभिराह । यद्यपि धातुस्वरूपं यथं शितपोविधिं शास्त्रिकाः
स्मरन्ति, तथापि इतिकर्तव्यताविधर्यर्जतः पूर्ववत्त्वमिति इत्तर्ते
र्नागद्विमिति चैवमादिपारमग्निप्रयोगदर्गनाद् भावेष्वि तस्य
विधिर्मन्तव्यः । अतएव न्यायाचार्यरपि, --

“स्वर्गोपवर्गं योर्माग्निभासनन्ति भर्तोपिणः ।

यदुपास्तिममावत् परमात्मा निरुप्यते” ॥

इति प्रथुक्तम् ॥ १६ ॥

समिधमाधायानुपर्युच्छ इति गोभिलस्त्रोक्तां समिधं व्यक्तो-
करोति नाङ्गुष्ठादिति हास्याम् । होमिष इति विज्ञानता इति
त्र पदद्वयमन्तर्बोक्तस्यस्त्राव्यन्वर्ति । स्मृतिया अङ्गुष्ठादधिका
त्वा विनिमूका काट्यर्याहिता विषाडिता सर्वत लघुचिर्णपि
होमिष विज्ञानता न ग्रहीतव्या । अङ्गुष्ठास्थूला त, न
निविडा ॥ १७ ॥

प्रादेशाद्वाधिका नोना न तथा स्थादिशाखिका ।
 न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता ॥ १८ ॥
 प्रादेशद्वयमिभास्य प्रमाणं परिकीर्तिम् ।
 एवंविधाः स्युरिवेह समिधः सर्वकर्मसु ॥ १९ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

दैर्घ्यं गा समिक्तादेशादधिका न्यूना वा, तथा विविधगाखा-
 युक्ता, सपत्रा, घुणादिक्षुभूतयाऽतिजीर्णा, होमविषये विजानता
 न याह्वा । अन्ये तु विशाखा विनिर्गतशाखा, तत्प्रभवा
 विशिखिकेत्याहुः ॥ १८ ॥

अथेषानुपकल्पयते खादिरान् पालाशान् वा इति सूत्रोक्ता
 निधान् स्यष्टीकरोति । पूर्वाङ्मि निगदव्याख्यातम् । यद्यपि सूत्रे

प्रभा ।

प्रादेशादिति । दैर्घ्यं प्रादेशपरिमाणादधिका न्यूना च,
 विविधगाखायुक्ता, पत्रसहिता, घुणादिक्षुभूतया निर्वीर्या च,
 समित् विजानता होमेषु न याह्वा । गृह्णामयहः--

“अकृशा चैव न स्यना अगाखा चापलालिनी ।

सर्त्तोरा नाधिका न्यूनाः समिधः सर्वकामदाः” ॥

इति ॥ १८ ॥

अथेषानुपकल्पयते खादिरान् पालाशान् वा इति गोभिल-
 सूत्रोक्तानिधान् स्यष्टयति प्रादेशद्वयमिति इत्याम् । प्रादेशद्वय-

समिधोऽष्टादशेभ्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।

दर्शं च पौर्णमासे च क्रियाख्यन्यासु विंशतिम् ॥२०॥

समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता ।

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिङ्गवेत् ॥ २१ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अर्थधानिति दर्शपौर्णमासौ प्रकृत्योक्तम्, तथापीह गृह्णोत्तेषु
मर्वकर्मसु प्रादेश्यमानाः इधाख्याः समिधोभवेयुः । समिध इति
सज्जालिङ्गादेव इधानामप्यग्निसमिन्धनार्थलमित्युक्ते भवति ॥१८॥

इधाममिधां सज्जामाह । निगदव्याख्यातम् ॥ २० ॥

ब्रह्मचारिणो यत्र मायं प्रातः समिदोमस्ततः प्रभृति मर्वेषु

प्रभा ।

मिञ्चस्य प्रमाणं कथितं पूर्वाचार्याः । यद्यपि गोभिलेन दर्श-
पौर्णमासोपक्रमे इधा उक्ताः, तथापि एवंविधाः समिध इधाः
इह गृह्णोत्तेषु मर्वकर्मसु भवेयुरेव ॥ १९ ॥

समिध इति । दर्शपौर्णमासयोः इधस्य समिधः अष्टादश-
मंख्यां, अन्यासु क्रियासु विश्वितमंख्यां मनीषिणः कथयन्ति ।
इधस्येति सम्बन्धनक्षणा वा पष्ठो । तदा च अष्टादशविंशति-
शब्दो मंख्येयवचनी तत्र च समिध इति मामानाधिकरण्येना-
न्वेति ॥ २० ॥

समिदादिषु इति । ब्रह्मचारिणो यत्र मायंप्रातः समिदा-
धानमुक्तं, तदिह समित्यदेन गृह्णते । समिदादिषु मर्वेषु होमेषु

इधोऽप्यधार्मेवानेहिविराहुतिषु मृतः ।

यत्र चास्य निवृत्तिः स्यात् स्पष्टीकरवाण्यहम् ॥ २२ ॥

अङ्गहोमसमित्तन्त्रमोष्यन्त्याख्येषु कर्मसु ।

येषांच्छ्रैतटुपर्युक्तं तेषु तत्त्वदण्डेषु च ॥ २३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

होमेषु देवतामन्त्राभ्यां रक्षिताऽग्निसमित्यनार्था प्रादेशमात्रा
या समिदुक्ता, मा होमात्पूर्वे पथाच्च भद्रत् ॥ २१ ॥

चरुपुरोडांगादिरूपहिविराहुतिषु इधोऽप्यग्निसमित्यनार्थं एव
प्रादेशहयमात्रममित्युनिभिः मृता । यतोऽयमपि समित्यनार्थे
इतोन देवतोऽर्घन त्वजर्नाय इति अत्रापि मन्त्रदेवतयोरभावः ।
अतोमन्त्रस्य देवतायां तिवचनानवकाशः ॥ २२ ॥

अङ्गहोमाः सोमन्तोद्यनचृडाकरणादौ विहितास्तप्य अन्यस्य

प्रभा ।

होमात् पूर्वं पथाच्च अग्निसमित्यनार्थं मन्त्रदेवताभ्यां रक्षिता
पूर्वोक्ता समिद् भद्रत् । अग्नो प्रज्ञेष्वा इत्यर्थः ॥ २१ ॥

इधोऽप्याति । हिविराहुतिषु अविगेपात् चर्वाज्यादिहोमेषु
पूर्वोक्तनक्षण इधोऽपि अग्नेरभावं समित्यनार्थमेव मृतः दृव्वा-
चार्थः । अग्नेरधात्रमवैति करणात् अत्रापि मन्त्रो देवता च
नास्तीत्युक्तं भवति । येषु होमेषु इप्यस्य निवृत्तिभवत्तदहं
स्पष्टीकरोमि ॥ २२ ॥

यत्र यत्वेष्ठो न कर्त्तव्यः नदेव स्पष्टीकरोति अङ्गहोमेति

अक्षभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्मणि ।
सीमाहुतिषु सर्वाभ्यु नैतेष्विधीं विधीयते ॥२४॥

अष्टमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

मीमन्त्रोव्रयनादेः प्रधानवात् । तथा हिविधा ज्ञोमास्तन्त्रहोमाः
ज्ञिप्रहोमाय याज्ञिकप्रमिदाः । तत्र ज्ञिप्रहोमाः ज्ञिप्रहोमाः
इति व्युत्पत्त्या मायंप्रातहर्त्तमादयः । तन्त्रहोमाय परिममुहन-
वहिःस्तरणाद्यज्ञविस्तारयुक्ताः । तत्र ये ममिदविकास्तन्त्रहोमाः,
यथ सुखप्रवार्थं मोर्यन्तीहोमः, येषां च वैश्वदेवमायंप्रातहर्त्तमा-
र्दीनामितदिधास्यं द्रव्यं पशादथेषानुपकल्पयत इत्यनेन सूत्रणोऽस्तं,
तंषु तत्त्वदर्शेषु च ज्ञिप्रहोमेषु इधस्य निर्वृत्तिर्भवेदिति ॥ २३ ॥

जडाया यानेन वरण नयनं गृह्णात्तम । तत्राक्षभङ्गानडुद्
विमाक्ष यानविपर्याप्तिन्वासु चापत्तु यमवाग्निं लग्निं तमवोप-
समाधाय व्याहृतिभिरुत्ता अन्यद् द्रव्यमाहत्य यज्ञर्त्तचिदिभिर्य-
इत्याज्यगेषणाभ्यज्ञदिति स्त्रेणाक्षभङ्गादियानविपदि तत्त्वमाधा-
नार्थं योहामोविहितः, यथ पौर्णमास्यां गतावविदामिनि झटे

प्रभा ।

हाभ्याम् । ये किन मीमन्त्रोव्रयनचृडाकरणादिकर्माङ्गभृताः
होमाः, ये ममिदविकास्तन्त्रहर्त्तमाः, यथ आमव्रप्रमवाया बध्वाः
सुखप्रमवार्थं मोर्यन्तीहोमः, येषाभ्यु वैश्वदेवमायंप्रातहर्त्तमार्दीना-
मुपरि परम्पात् एतदिधास्यं द्रव्यं, अर्थमानुपकल्पयत, इति

परिशिष्टप्रकाशः ।

नाभिमात्रमवगाह्य अक्षतण्डुलान् कृत्यस्त्वास्येन जुहयात्
 स्वाहेत्युदके इत्यनेन सूत्रेण मुखेन यवमिश्वतण्डुलानां हत्य-
 इत्येत्यादिपञ्चचत्त्वय प्रथमया कृत्या भूमिकामस्य जलहोम उक्तः ।
 यात्र सोमरमाहृतयस्ताम्बिधविधिर्विभिन्नं भवति । अक्षो रथावयव-
 विशेषः । अव इध्यविधिनित्तिरित्यभिदधता पर्युदासोऽयमित्य-
 लक्ष्म । न तु निषेधविधिः । येनाक्षभङ्गादिविषये विहित-
 निषेधत्वादिध्यविकल्पः स्यादित्यापाद्यम् । जलहोमादीत्यादि-
 पदेन पदवर्त्मक्षित्याधारहोमानां यहणम् । तथा च श्रुतिः । पदे
 जुहोति वर्त्मनि जुहोत्तोति । स्मृतिः,—

“लौकिके वैटिके वापि हुतोच्छिष्टे जले चित्तौ ।

वैश्वदेवय कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये” ॥

इति ॥ २४ ॥

अष्टमः खण्डः ।

प्रभा ।

सूत्रण गोभिलेनोक्तं, तेषु तत्त्वादेषु अन्यत्रपि त्रिपञ्चोमेषु ।
 हिविधाः किल होमा यात्तिकप्रसिद्धाः, तत्त्वहोमाः त्रिप-
 ञ्चामाश । ये किल होमाः परिसमूहनवर्हिरास्तरणाद्याङ्गविस्तार-
 युक्तास्ते तत्त्वस्येतिकर्त्तव्यताकलापस्य योगात् तत्त्वहोमा इत्य-
 अन्ते । ये च तथाविधाङ्गविस्तारयुक्ता न भवन्ति, तद्भै सायंप्रात-

प्रभा ।

हर्मादयः क्षिप्रं ह्रयन्ते इति व्युत्पत्त्या क्षिप्रहोमाः कथन्ते ।
 तथा, अच्चभङ्गे नदविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यासु चापत्तु यमेवामिन्
 हरन्ति तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभिर्हृत्वाऽन्यद्वयमाहत्य य ऋते
 चिदभिश्रिय इत्याज्यगेवणाभ्यज्ञेत् इति गोभिलस्त्रिण अच्च-
 भङ्गनदविमोक्षादिविपदि तत्समाधानार्थं योहोमो विहितः, यस्तु
 पौर्णमास्यां रात्राविदासिनि ऋदे नाभिमात्रमवगात्ताच्छत-
 तण्णलान् ऋगन्तेष्वास्येन जुहयात् स्वाहेत्युदके इति गोभिल-
 स्त्रिण जनहोम उत्तः, आदिपदात् यस्तु पदवर्त्महोमः, तथा,
 याः सोमरमाहतयः, मर्व्वंष्टेत्पु होमेषु याज्ञिकैरिधोन क्रियते ।
 क्षत्याहृतिविति पाठे अभिवाराहृतिश्चित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति अष्टमः खण्डः ।

नवमः खण्डः ।

सूर्योऽस्तशैलमप्राप्ने षट्विंशद्दिग्रथाङ्गुलैः ।
प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाञ्च इर्शने ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पुराऽस्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिति मायमाहृतिं जुहयात् ।
पुरोदयात्प्रातः प्रादुष्कृत्योदितं नुदितं वा प्रातराहृतिं जुहयादिति
सूक्ते अग्नेः प्रादुष्करणमुक्तम् । तत्र प्रादुष्करणकालस्य उत्तरोऽवधि-
रस्तमयोदयरूपो व्यक्तेऽव । पूर्ववृत्तस्थष्टुं स्यष्टयति ।

भासान्दर्गने सूर्यरश्मिनोहिति प्राग्निमार्गं इत्यर्थः । शेषं
सुगमम् ॥ १ ॥

प्रभा ।

पुराऽस्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिति मायमाहृतिं जुहयात्
पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितं नुदितं वा प्रातराहृतिं जुहयात्
इति गोभिनसूत्रेणार्णः प्रादुष्करणकालः मायं प्रातर्हीमकाल-
शोक्तः । तत्र प्रादुष्करणकालयोरुत्तरोऽवधिरस्तमयरूपं उदय-
रूपसं स्थष्टु एव । तयोः पूर्वमवधिमस्थष्टुं स्यष्टयति सूर्यं इति ।
सूर्यं षट्विंशद्दिग्रथाङ्गुलं रस्ताचलमप्राप्ने मति मायमग्नीनां प्रादु-
ष्करणम् । भासां सूर्यरश्मीनां दर्शने मति प्रातरग्नीनां प्रादु-
ष्करणकालः । सोऽयं पूर्वोऽवधिः । अग्नीनामिति बहुवचनात्
चिताग्निप्रादुष्करणकालोऽप्यर्थमवेति बोद्ध्यम् ॥ १ ॥

प्रभा ।

सा चोपास्या देवता ब्रह्मेव । तथाच तैत्तिरीयाः समामनति ।
 “उद्यन्तमस्तु यन्तमादित्यमभिघायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विदान्
 मकलं भद्रमशुते असावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य-
 एवं वेद” इति । प्राणायामादिकं कुर्वन् आदित्यमभिघायन्
 इत्यर्थः । मन्त्राः क्रोशति इति वद्वादित्यशब्देनादित्यमण्डन-
 मध्यवर्त्तीं परमात्मा भष्टते । स्थानेन स्थानिनो लक्षणात् ।
 गायत्रयर्थानुगमाच्च । स्मरन्ति च, —

“आदित्ये ब्रह्म इत्येषा निष्ठा शूपनिषत्यपि ।
 छान्दोग्ये बृहदारण्ये तैत्तिर्गये तत्त्वैवच” ॥

इति ।

“प्रणवव्याहृतिभ्याच्च गायत्रा वितर्येन च ।
 उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः” ॥

इति चेवमादि । तथा, —

“न भिद्वा प्रतिपद्येन गायत्रीं ब्रह्मणा मह ।
 मोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना यन कंनचित्” ॥

इति । “अङ्गारो भगवान् विष्णुः” इत्यादिवद्वाच्यवाच्यकार्यो-
 रभदादित्यभिप्रायः । गायत्रीप्रतिपाद्यः भूर्यमण्डलान्तर्गतः
 परमेश्वरोऽहमस्मीति, प्रत्यगात्मपरमात्मनोरभद्रवद्दीपासीत-
 त्यर्थः ॥ १ ॥

सर्वे पाणीं कुणान् कृत्वा कृर्यादाचमनक्रियाम् ।
 झस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुणादीर्घाश्च वर्हिषः ॥२॥
 दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मणि ।
 सत्यः सोपयहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥३॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मन्ध्याप्रवृत्तः प्रथमं वामहस्ते कुणान् कृत्वा आचमनानुष्ठानं
 कृर्यात् । यतो झस्वाः कुणाः पार्वणपञ्चयज्ञादिकर्मानुष्ठानाहीः,
 दीर्घाश्च स्तरणार्थे वर्हिषो भवन्ति, दर्भा एव अनल्लगभिणमित्यादि-
 लक्षणं पवित्रमित्युक्तम् । अतस्तदवस्थापनानां मर्वकर्मसूपयोगात्
 मन्ध्यादिकर्मस्वपि वासः करो बहुतरकुणमहितः, दक्षिणश्च पाणिः
 पवित्रकुणमहितः कार्यं इति । अन्ये तु यतः कुणविशेषाणां
 तत्त्वकर्मसु विनियोगो न मन्ध्यादिकर्मसु । अतः सन्ध्यादिकर्म-
 स्ववस्थाविशेषशून्याः कुणाः पवित्रमित्युक्तमिति व्याचक्षते ॥२॥३॥

प्रभा ।

मन्ध्योपामनविधिमाह सत्ये पाणाविति । वामहस्ते कुणान्
 गृहीत्वा आचमनं कृर्यात् । प्रसङ्गात् कुणान् विशिनष्टि झस्वा-
 इति मादेन । झस्वाः कुणाः प्रचरणीयाः पार्वणपञ्चयज्ञादि-
 कर्मानुष्ठानयोग्याः, दीर्घाः कुणा वर्हिषः स्तरणार्था इत्यर्थः ।
 यतस्तत्त्वकर्मस्ववस्थाविशेषविशेषिताः कुणा विहिताः, अतः
 सन्ध्यादिकर्मस्ववस्थाविशेषपरहिताः कुणाः पवित्रमित्युक्तं पूर्वा-
 चार्थः । नात्र पवित्रपदेन अनल्लगभिणं सायमिति परिभाषितं

रक्षान्ते वारिणात्मानं परिच्छिय समन्ततः ।
शिरसोमार्जनं कुर्यात् कुण्डः सोदकविन्दुभिः॥४॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचमनान्ते आत्मानं जलेन वैष्टयित्वा रक्षा कार्येति शेषः ।
अनन्तरं कुण्डेर्जलविन्दुमहितैः शिरसोमार्जनं कुर्यादिति ॥ ४ ॥

ग्रन्थाः ।

पवित्रं ग्रहणीयं, किन्त्ववस्थाविशेषगृह्यं कुण्डमात्रमित्यर्थः ।
सब्दो वामः करः मौपयहो बहुतरकुण्डयुक्तः, दक्षिणायानन्तरोत्तर
पवित्रमहितः कार्यः ॥ २ ॥ ३ ॥

रक्षयेदिति । समन्ततो वारिणा परिवेष्य आत्मानं रक्षयत ।
नारायणीपाद्यायेन तु रक्षान्ते इति पठितम् । आचमनान्ते
आत्मानं जलेन परिवेष्य रक्षा कार्येति व्याख्यातम् । अनन्तरं
जलविन्दुमहितैः कुण्डः शिरसो मार्जनं कुर्यात् । अत्रादित एव
मार्जनोपदेशात् प्राणायामात् परमाचमनानन्तरं तटुपर्देशात्
सम्यास्त्रे चेदानीं तटुपर्देशात् प्राणायामात् परमाचमना
नन्तरं तटुपदेशाच्चेतद्वयानुमारादिदार्तीं वा सम्यासत्रानुमारात्
प्राणायामात् परमाचमनानन्तरं वा मार्जनं कार्यम् । मोऽय
विकल्पः । इयोर्गव स्वग्राह्यत्वात् शिष्टाचारस्य षोडशया
दर्गनात् । केचित् किल शिष्टा इदानीं गव कंचित्स्त्र मन्यास्त्राक
क्रमेणैव मार्जनमाचरन्तो दृश्यन्ते । अतएव सुवोधिनोकारा

रक्षयत इति पाठान्तरम् ।

प्रणवोभूभुवः स्वस्त्रं सावित्री च लृतीयिका ।
अब्दैवतस्तृचश्वैव चतुर्थः इति मार्जनम् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मार्जनमन्त्रमाह —

ॐ कागे भुगदिव्याहृतित्रयं लृतीया च गायत्री चतुर्थं आपो-
हिंष्टत्यादिक्रक्तव्यमितीदं मार्जनक्रियाकरणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

टिभिरिदानीमेव माधवाचार्यप्रभृतिभिसु सन्ध्यासूत्रोक्तक्रम एव
मार्जनं निखितम् ॥ ४ ॥

मार्जनमन्त्रानाह प्रणव इति । तत्र तावत् प्रणव एको-
मार्जनमन्त्रः । व्याहृतित्रयमपरः । गायत्री चान्यः । अब्दैवत्य-
मापो हिष्टानयो भुव इत्यादि क्रक्तव्यमपरो मन्त्रः । लृतीयिका
इति चतुर्थमिति चोपादानात् तथाऽवगतेः । तथाच प्रणवगौकं,
व्याहृतिभिरेकं, गायत्रैकं, आपोहिष्टादिक्रक्तव्येण चैकं मार्जनं
कर्तव्यमिति पर्यवस्थति । अतएव,—

“कृगन्ते मार्जनं कुर्यात् पाठान्ते वा समाहितः ।

आपोहिष्टाचृत्वा कार्यं मार्जनम् कुरुदेव ॥

प्रतिप्रणवसंयुक्तं ज्ञिपंश्चूडिं पढे पढे ।

कृत्वस्यान्तेऽथवा कार्यमृषीणां मतसोहशम्” ॥

इति स्मृत्यन्तरे मार्जने बहवः कल्पा उक्ताः । तत्र तृत्वस्यान्ते
इति च्छन्दोगविषयं, स्वशास्त्रानुग्रहात् ॥ ५ ॥

अब्दैवत्यं लृतश्वैव चतुर्थं इति पाठान्तरम् ।

भूराद्यास्ति स एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
 महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री शिरसा सहः ॥ ६ ॥
 आपोज्योतीरसोऽस्तु ब्रह्म भूर्भुवःस्वरिति शिरः ।
 प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ॥ ७ ॥
 एता एतां सहानेन तथैभिर्द्वयमिः सह ।
 त्रिर्जपिदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरं प्राणायामसाह—

भूर्भुवःस्वरित्येता एव मार्जनोक्ताः अव्ययमुक्तिफलत्वादव्यया महा-
 प्रभा ।

अथेदानों प्राणायामं वक्तुं तन्मन्त्रानाह भूराद्या इति ।
 भूर्भुवःस्वरित्येतास्ति स एव महाव्याहृतयोऽव्ययफलत्वादव्ययाः ।
 महरादिचतुक्तमपि व्याहृतय एव । भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपः
 नत्यमिति मस व्याहृतय इति मन्त्रासूत्रात् । गायत्री शिरश ॥ ६ ॥

किमिदं शिरो नाम ? तदाह आपोज्योतीरिति । एष
 गत्यवयवमादौ, शिरस आटावन्ते च प्रणवमुदीरयेत् । तथाच
 मसानां व्याहृतीनामादौ मस प्रणवाः, गायत्रा आदौ चैकः ।
 शिरस आटावन्ते चेति मिलित्वा दृश प्रणवा भवन्ति ॥ ७ ॥

मन्त्रिति प्राणायामसाह एता इति । एताः मस व्याहृतोः

* गायत्री च शिरसाथा इति कुपुक्तके पाठः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

व्याहृतयस्तिस्तोमहरादिचतुष्टयं च, तत्सवितुरिति गायत्री च,
तथा आपोज्योतिरित्यादि शिरः । एतस्मिन् समुदाये प्रत्यवयवमादौ
ॐकारमुच्चारयेत् । ततोभूरादिव्याहृतिसप्तकादौ सप्त प्रणवाः
गायत्र्यादौ चैकं, शिरस्थादावन्ते च इयमित्येवं दश प्रणवाः ।
एताः सप्त व्याहृतोः एतां गायत्रीमनेन शिरसा सह
तत्रेभिर्देशभिः प्रणवैः सह निरुद्धप्राणस्त्रिर्जपेत् । स प्राणायाम
उच्चरते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रभा ।

एतां गायत्रीं अनेन शिरसा सह, तथा एभिर्देशभिः प्रणवैः सह,
निरुद्धमितप्राणः त्रिर्जपेत् । सोऽयं प्राणायामः कथर्ते । यद्यपि
प्राणायामशब्दः प्राणस्यायमनसमधातुमहृति, तथापि तत्संबन्धा
जपोऽपि प्राणायामः कथर्ते । प्राणायामः स उच्चरते इत्यभि
धानात् प्राणायामपदार्थोऽत्र परिभास्ते । न त्वयं तत्कर्त्तव्यता
बोधको विधिः । म तु “एवं त्रीन् कृत्वा सप्त वा षोडश
वाचामेत्” । इति सन्ध्यामूर्त्वादुपलब्ध्यः । तथाच प्राणायाम
चयमवश्यं कर्त्तव्यम् । स्मरन्ति च ।

“प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु च ममाहितः ।

प्राणायामतयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः” ॥

इति ।

“प्राणायामतयं कार्यं सन्ध्यासु च तिष्ठत्वपि” ।

इति चैवमादि बहुनम् ॥ ८ ॥

करेणोऽत्य सलिलं ब्रागमासज्य तत्र च ।
 जपेदनायतासुर्वा चिः सकृदाऽघर्षणम् ॥ ६ ॥
 उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत् चिकिणाञ्जलिमध्यसः ।
 उच्चित्रमित्यृग्दयेन चोपतिष्ठेदनन्तरम् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरञ्ज —

हस्तेन जलमुदृत्य तत्र ब्रागमपेयित्वा कृतञ्चत्याद्यघर्षणं
 निरुद्धप्राणोऽनिरुद्धप्राणोवा सकृद्धिर्वा जपेदिति ॥ ६ ॥

अनन्तरञ्ज —

उथितोभूत्वा प्रणवव्याहृतिमावित्रात्मकेन त्रिकं सूर्याभिगुणं
 जलाञ्जलिं चिप्त । अनन्तरम् उदुत्यं चित्रं देवानामिति कृग्-
 दयेन चोपस्थानं कुर्यात् ॥ १० ॥

प्रभा ।

करेणेति । दक्षिणहस्तेन जलमुदृत्य तस्मिन् जले नामिकां
 अग्नियित्वा अनियमितप्राणो नियमितप्राणो वा वारचयमकवारं
 वा कृतञ्च मत्यञ्चत्यादिकृत्याक्तमघर्षणमृतं जपेत् ॥ ६ ॥

उत्थायेनि । उथितो भूत्वा प्रणवव्याहृतिगायत्रात्मकेन
 त्रिकेण जलाञ्जलिमादित्यं प्रति लिप्त । मन्त्रासङ्कं अञ्जलितय-
 प्रत्येपाभिधानादव चाञ्जलिमित्येकवचनसंयंगाटनयोर्विकल्पः ।
 अञ्जलितयं वा एकं वा अञ्जलिं लिप्तिति ।

सन्ध्याहयेऽप्युपस्थानमेतदाहुः^{*}मर्नीषिणः ।

मध्ये त्वं उपर्यस्य विभाडादीच्छया जपेत् ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूर्वाह्नि निगदव्यास्थातम् । मध्याह्ने प्रातः सन्ध्यायाच्च विभाडः
हृहदित्यनुवाकं शिवसङ्कल्पं मण्डलब्राह्मणं पुरुषसूत्रं च इच्छया
जपेत् न त्वंश्चमिति ॥ ११ ॥

प्रभा ।

“कराभ्यां तोगमादाय गायत्रा चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूपैः मन्त्रयोः चिपेत् ॥

मध्याह्ने तु मकदेवं चैपर्णीयं हिजातिभिः” ।

धृति व्यासवचनोक्ता व्यवस्था तु गोभिर्लोयव्यतिरिक्तविषया ।
अत मामान्यत एवाच्चलिमित्यभिधानात् । सूर्योपस्थाने मध्याह्ने
विशेषाभिधानेनास्य मामान्यविषयत्वावगतेव । तदनन्तरं उदुत्यं
जातवेदममिति चित्रं देवानामिति च ऋग्दयेनादित्यस्योपस्थानं
कुर्यात् । अत्राप्युत्थायेति वर्त्तते ॥ १० ॥

मन्त्राहयेऽपीति । प्रातः सायं सन्ध्ययोर्वसुपस्थानं मर्नीषिणो-
वदति । अङ्गो मध्ये मध्याह्नमन्त्रायान्तु अस्योपस्थानस्योपरि
पथात् विभाडः हृहदित्यादिकं दशतिसमाप्तिपर्यन्तं इच्छया
जपेत् । एवमेव पाठः सर्वत्र हृश्यते । नारायणोपाध्यायेन तु मध्ये
त्वं उदये चेति पठितं, मध्याह्ने प्रातः सन्ध्यायान्तु इति व्यास्थातच्च ।
तत्त्वित्तनीयम् । सन्ध्याहयेऽप्येवसुपस्थानमित्यनुपपत्तेः ॥ ११ ॥

* भेदमाङ्ग इति पाठान्तरम् ।

तदस्तु सक्तपार्शिवा एकपादर्घपादपि ।
 कुर्यात्कृताञ्जलिर्वापि ऊर्जवाहुरथापि वा ॥ १२ ॥
 यत्र स्यात्कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनोषिणः ।
 भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रयो ह्यवाप्यते ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तत् उपस्थानं भूम्यलग्नगुल्फतलभागो भूमिष्ठैकचरणो भूमिष्ठार्द्ध-
 चरणोऽपि वा कुर्यात् । शेषं सुगमम् ॥ १२ ॥
 गुरुलघुप्रयासमाध्यानां कथं विकल्प इत्यत्राह । प्रयासबाहु-
 ल्यात् फलभूयस्त्वमिति । अत्तरार्थो निगदव्याख्यात इति ॥ १३ ॥

प्रभा ।

तदिति । भूम्यलग्नगुल्फतलभागो वा भूमिलग्नैकचरणो वा
 भूमिलग्नचरणार्द्धो वा तदुपस्थानं कुर्यात् । तत्रापि कृताञ्जलिर्वा-
 ऊर्जवाहर्वा कुर्यात् । अत्र मन्यात्रयप्रकर्म कृताञ्जलिर्वा ऊर्ज-
 वाहर्वेति तत्त्वदिकल्पाभिधानात् ।

“मायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात् प्राञ्जलिरानतः ।

ऊर्जवाहुश्च मध्याङ्के तथा सूर्यस्य दर्गनात्” ॥

इति हार्षीतोक्ता व्यवस्था गांभीर्णोयव्यतिरिक्तविषया ॥ १२ ॥

लघुगुरुप्रयासमाध्यानामसंक्षिप्तार्थादीनां विकल्पमुपपा-
 द्यति यत्रेति । यत्र प्रयासभूयस्त्वं तत्र श्रेयसोऽपि भूयस्त्वं
 मनोषिणो ब्रुवते । तत्र हेतुः कृच्छ्रार्द्धिति । यस्मात् प्रगामात्

तिष्ठोदयनात् र्वा[ं] मध्यमामपि शक्तिः ।
आसीतोऽडूदयाच्चान्त्यां सन्ध्यां पूर्वत्रिकं जपन् ॥ १५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनल्लरच्च—

पूर्वां सन्ध्यां प्रणवमहाव्याहृतिमाविवीरुपत्रिकं जपन्ना
उदयात् सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेत् । उत्थितो भवेदित्यर्थः ।
मध्यमामपि सन्ध्यां यश्चागति त्रिकं जपन्स्तिष्ठेत् । पश्चिमान्
आ उडूदयाच्चत्रवर्णनपर्यन्तं जपन्नासीत उपविष्टः स्यात् ।
पूर्वामित्यादिद्वितीयाऽत्यन्तमंयोर्गं तेन सन्ध्यारम्भः पूर्वो जपस्या-
वधिरिति मिद्दम् ॥ १४ ॥

प्रभा ।

श्रेयः प्राप्यते तस्मात् प्रयामभूयस्त्वात् श्रेयमो भूयस्त्वं युक्तमिति
भावः । भूयस्त्वं बाहुत्यम् । श्रेयः अभ्युदयम् ॥ १३ ॥

तिष्ठेदिति । पूर्वामित्यादी मञ्चत्रात्यन्तमंयोर्गं द्वितीया ।
पूर्वां सन्ध्यां पूर्वत्रिकं प्रणवमहाव्याहृतिगायत्रीरुपं जपन् आ
उदयनात् सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेदुत्थितो भवेत् । प्रातःसन्ध्याया-
मुण्डितः मन् सूर्योदयपर्यन्तं प्रणवमहाव्याहृतियक्तां गायत्रीं
जपेदित्यर्थः । एवमग्रःपि । मध्यमामपि सन्ध्यां पूर्वत्रिकं
जपन् गतित उत्तिष्ठेत् । अशक्ती त्वासीत । अन्त्यां सन्ध्यां
पूर्वत्रिकं जपन् आ उडूदयात् नक्षत्रोदयपर्यन्तमासीत उपविष्टो-
भवेत् ।

एतत्सन्धात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यत्र तिष्ठति* ।

यस्य नास्थादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥ १५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

एतत् सन्धात्रयं कात्मानोक्तं यदधीनं ब्राह्मणम् । शेषं
निगदव्याख्यातम् ॥ १५ ॥

प्रभा ।

“प्रणवं पूर्वमुच्चार्थं भूर्भुवस्सतः परम् ।

गायत्रीं प्रणवशान्ते जपएवमुदाहृतः” ॥ १५ ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यवचनं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम् ।

“प्रणवो भूर्भुवः स्वय माविर्तो च लृतीयिका” ।

इति पूर्वमभिधानादत्र च पूर्वत्रिकमिल्युक्तत्वाद् गोभिलीयानामन्ते प्रणवकल्पनानुपपत्तेः । न चान्ते प्रणवप्रयोर्गपि प्रणवत्वं इयोरेक्यादविरुद्धमिति तत्त्वकारोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । अत्यन्तं प्रणवस्य पूर्वमनुकूलत्वेन पूर्वत्रिकमिल्यनुपपत्तेः । तावतापि व्यक्तीनां चतुष्कृतया विरोधस्यापरिज्ञाराज् । पूर्वत्रिकमिल्यनन्तं हि पूर्वोक्तं व्यक्तितयसंवाक्तमिति ध्येयम् । मन्त्रास्त्रिःपि ध्यान युक्तमावर्त्तयेदोपूर्वां गायत्रीमिल्युक्तम् ॥ १४ ॥

उपसंहरति एतदिति । यत्र मन्त्रात्रयं ब्राह्मण्यमधिकितं सदेतत् मन्त्रात्रयं प्रकर्त्त्वोक्तं, तत्र मन्त्रात्रयं यस्यादर्थं नामित्वा ब्राह्मणो न कर्त्त्वं मुनिभिः ॥ १५ ॥

* यदधिकितम् । इति पाठान्तरम् ।

सन्ध्यालोपस्य चाकर्त्ता॑ स्नानशीलश्व यः सदा ।
तं दोषानोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥ १६ ॥

प्रथमः खण्डः ।

स्नानं सन्ध्यां च स्तौति—

निगदव्याख्यातम् ॥ १६ ॥

प्रथमः खण्डः ।

प्रभा ।

सन्ध्यालोपादिति । चक्रितः भीतः । सन्ध्यालोपस्य चाकर्त्ता॑,—इति पाठे व्यक्तोर्थः । गरुडवन्तं गरुडम् । उरगाः सर्पाः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ १६ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

* सन्ध्यालोपाद्य चक्रितः इर्ति पाठान्तरम् ।

दितीयः खण्डः ।

वेदमादित आरभ्य शक्तिं तोऽहरहर्जपेत् ।
उपतिष्ठेत्तो रुद्रमर्वाग्वा वैदिकाच्चपात् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्नानस्तुत्या यथाहनि तथा प्रातरित्यभिधानाच्च स्नानकर्त्तव्यता
सूचिता, तदनन्तरं च स्मृत्यन्तरपर्यालोचनया मध्ये त्वक्क उदये
च एतत्स्म्यात्मयं प्रोक्तमित्यनेन च मन्थोक्ता, तदनन्तरं क्रमप्राप्तं
जपयज्ञमाह —

ऋगादिरूपं वेदं प्रथमकाण्डिकाया आरभ्य अध्यायं तदर्द्धादिरूपं
यथाग्निं प्रत्यहं जपेत् । ततो रुद्रमन्ते रुद्रं प्रकाशयेत् । उपान्त्य-
त्तिष्ठतेः प्रकाशनार्थत्वात् । उपान्त्यकरणे इत्यनेन सूत्रगाम्मनपद-
विधानात् । जपयज्ञात्पूर्वं वा रुद्रमुपतिष्ठत । रुद्रोपस्थानमन्त्य, —

“ऋतं मत्यं परं ब्रह्म पुरुषं क्षणपिङ्गलम् ।

ऊर्ध्वनिङ्गं विरुपाचं विश्वरूपं नमो नमः” ॥ १ ॥

प्रभा ।

अर्यदानीं जपयज्ञमाह वेदमिति । आदित आरभ्य प्रत्यहं
यथाग्निं वेदं जपेत् । वेदजपादनन्तरं पृथ्यं वा रुद्रमुपतिष्ठत ।
रुद्रोपस्थानं च, —

“ऋतं मत्यं परं ब्रह्म पुरुषं क्षणपिङ्गलम् ।

ऊर्ध्वनिङ्गं विरुपाचं विश्वरूपं नमो नमः” ॥

इति सम्प्रदायागतो मन्त्रः ॥ १ ॥

यवाद्विस्तर्पयेहेवान् सतिलाभिः पितृनथः ।
नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरं च तर्पणं क्रमप्राप्तभावः । अयच्च क्रमो गोभिलीय-
व्यतिरिक्तानां वाजमनेयप्रभृतीनां, गोभिलीयानां तु तर्पणोत्तर-
मेव जपयज्ञविधानम् । अतएव गोभिलेन नमो ब्रह्मण इत्युपजाय
चेत्यवमन्तेनाग्निस्तृप्यतु इति च देवांस्तर्पयेदपमव्येन पाणिना
राणायनी शटी कव्यवालाटयो दिव्या यमांशाथाक्षीयांस्त्रीन्
पितृतः त्रीन् सांख्यतः त्रीन् पद्माश पितृतर्पणं सनकादयस्त्र निवीत-
मिति मनुष्यधर्मं इति तर्पणमुक्ता, उपस्थानं गायत्राष्ट्रगतादीन्
कृत्य-इत्यादिना यथागत्यज्ञरहर्वह्ययज्ञ इति गोभिलीय इत्यन्तेन
तर्पणानन्तरं ब्रह्मयज्ञ उक्तः । गोभिलीयेनापि ।

“आप्नवर्तं तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्रीं च जपेत्यस्यात्माध्यायं चैव शक्तिः” ॥

प्रभा ।

अथ तर्पणमाह यवाद्विरिति । यवमहिता आपो यवाप-
द्विति मध्यपदलोपी ममामः । यवमहिताभिरङ्गिंदेवान्, तिन-
महिताभिरङ्गिः पितृन् तर्पयेत् । तर्पणवाक्यमाह नामान्ते इति ।
तर्पणीयानां नामोऽन्ते तर्पयामीति आदी च आमिति ब्रुवन्
तर्पयेत् । एवच्च अँ ब्रह्माणं तर्पयामीत्यादिरूपं तर्पणवाक्यमुक्तं
भवति ॥ २ ॥

• सतिलाङ्गः पितृनयिः इति च पुस्तके पाठः ।

ब्रह्माणं विष्णुं कृदं प्रजापतिं वैदान् कन्दांसि
द्वान् कृष्णेन् पुरगाचार्यान् संवत्सरं सावथवम् ।
द्वीरपरसो देवानुगान् नागान् मागरान् पर्वतान्
नगान् सरितो दिव्यान् मनुष्यानितरान् यज्ञान्
रक्षांसि सुपर्णान् विशाचान् पृथिवीमोषधौ पश्चन्
वनस्पतीन् भूतयामं चतुर्विधमिल्युपवीती ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इति तर्पणानल्लरमेव जपयज्ञ उक्तः । अतएव तर्पणमपि नैत-
होभिर्लोक्यानाम् । मनुष्याणां तर्पणं कुशमध्येनाञ्जनिहयेन च ।
तथामिनपुराणम् ।

“प्रागर्थेषु सुरांस्तृप्येत् मनुष्यांशेव मध्यतः ।

पितृंशु दक्षिणार्थेषु एकदिविज्ञानाञ्जन्मोन्” ।

मयवाभिरङ्गिद्वान् मतिनाभिय पितृंस्तर्पयेत् । तर्पणीय-
नामान्ते तर्पयामि नामादौ च उमिति ब्रुवन् । तेन उँब्रह्माणं
तर्पयामिति तर्पणावाक्यप्रयोग उक्तो भवतीति ॥ २ ॥

तर्पणीयानाह -

भूतयामं चतुर्विधमिल्युपवीतीति, तर्पयेदिति शेषः । ३ ॥

प्रभा ।

तर्पणीयानाह ब्रह्माणमिल्यादिना । इत्युपवीतीति, एतानुप-
वीती मन् तर्पयेदित्यर्थः । सकृत् मकृदित्युक्तरवाक्यस्मकापि

अथ प्राचीनावीती । यमं यमपुरुषं कव्यबालं
नलं* सोमं यममर्यमणं तथा । अग्निष्वात्तान् सोम-
पान्† वहिषदः सकृत् सकृत् ॥ ४ ॥

अथ स्वान् पितृन् मातामहादीनिति प्रतिपुरुष-
मध्यसेत् ॥ ५ ॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

अतापि तर्पयेदिति श्वः ॥ ४ ॥

पितृन् मातामहादीन् र्वीनित्युक्ततर्पणवाक्येन तर्पयेत् ।
प्रतिपुरुषश्च तर्पणस्य विरभ्यासः कर्त्तव्यः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

मिहावलोकितन्यायेनानुषज्जन्मयम् । तनैतान् सकृत् सकृत्
तर्पयेत् ॥ ३ ॥

अथ प्राचीनावीतीति । अनन्तरं प्राचीनावीती भूत्वा यमा-
दीन् सकृत् सकृत् तर्पयेत् ॥ ४ ॥

अथ स्वानिति । अथानन्तं प्राचीनावीत्यव स्वान् आवी-
यान् पितृपितामहप्रपितामहान् मातामहप्रमातामहवृद्ध-
प्रमातामहांश्च तर्पयेत् । अत च प्रतिपुरुषमध्यसेत् तर्पणम् ।
र्वीनिति मविहितलेन दुडागोहात् प्रतिपुरुषं वारत्रयमध्यासः
कर्त्तव्यः ॥ ५ ॥

* कव्यबालाङ्क, इति पाठान्तरम् ।

† सोमपीथान्, इति पाठान्तरम् ।

ज्येष्ठभातश्वशुरपितृमातुलांश्च मातामहपितृ-
वंशौ च ॥ ६ ॥

ये चान्ये मत्त उदकमहन्ति तांसर्वयामीत्ययम-
वसानाञ्जलिः ॥ ७ ॥

अत्र श्लोकाः ।

क्रायां यथि क्षुच्छरदातपार्तः
पयः पिपासुः द्रुधितोन्तुमन्नम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

अत्रापि तर्पयेदिति शेषः ॥ ६ ॥

अन्त्याञ्जनिरित्यर्थः । अत्रैकवचनादेक एवाञ्जलिः ॥ ७ ॥

प्रभा ।

ज्येष्ठति । ज्येष्ठभातार्दीश्च तर्पयेत् । ये चान्य इत्ययमव-
सानाञ्जनिरन्त्याञ्जलिः । तदिदं तर्पणं प्रभातं पितृयज्ञकृपम् ।
स्वानसूत्रे यत्तर्पणमुक्तं, तत् स्वानाङ्गम् । तत् ब्रह्मयज्ञात् पृथ्वी-
मेतत्तु जपयज्ञादनन्तरमिति न विरोधः । प्रत्यर्थतत् प्रवेदशि-
यामः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तर्पणस्यावश्यकत्वप्रज्ञापणार्थं श्लोकानुदाहरति अत्र श्लोका
इति ।

बालोजनिचौं जननी च बालं
 योषित्पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥ ८ ॥
 तथा सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
 विप्रादुटकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्गाः* ॥ ९ ॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

अथ श्लोका इत्यनेनात्र स्मृतिरितिवत् स्मृतिविशेषाभिधानम् । सर्वे
 तर्पणीयास्तर्पणकर्त्तुरभ्युदयमिच्छन्ति । शेषं सुव्यक्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

प्रभा ।

कांयामिति । जनिकीमिति क्रान्त्सोऽयं प्रयोगः । जनयिकी-
 मित्यर्थः । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥ ८ ॥

तर्पति । यथाऽयं दृष्टातः, तथा स्यावराणि चराणि च
 सर्वाणि भूतानि विप्रादुटकमिच्छन्ति । भूतशब्दः प्राणिवचनः ।
 हि यमात् म विप्रः सर्वेषामभ्युदयस्य कर्ता । सर्वेऽभ्युदय-
 काङ्गा इति पाठे सर्वे विप्रस्याभ्युदयमिच्छन्ति इति व्याख्य-
 यम् । व्यत्यग्रात् पुंस्वम् । सर्वे झूटककाङ्गा इति पाठे यमात्
 मर्वे उटककाङ्गास्तमात् विप्रादुटकमिच्छन्ति इति गतेन
 संबन्धः । अत्रापि पुंसा निर्देशः पृच्छवद्गर्णनायः ॥ ९ ॥

* सर्वाभ्युदयकाङ्गे म । इति पाठान्तरम् ।

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतहिभर्ति हि ॥ १० ॥

अल्पत्वाङ्गोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।

प्रातर्वं तनुयात् स्नानं होमलोपो हि गहितः ॥ ११ ॥

द्वितीयः खण्डः ।

परिगिष्ठप्रकाशः ।

यस्मादुट्कमिच्छन्ति तस्माद्विघार्तच्छाजनितप्रत्यवायभिया
मर्वदा नियमेन तर्पणं कार्यम् । एतदैव व्यक्तमात् । ब्राह्मणो
कुर्वन् महता पार्पन निष्ठते यस्मात् कुर्वन्तद्विश्वं पुष्णाति,
अतोऽकरणं प्रत्यवायः ॥ १० ॥

यथाऽहनि तथा प्रातरित्यनेन मध्याङ्गस्नानविस्तरणं प्रातः-
स्नानं यदुक्तं तविरम्बनं भाविन्नं प्रातःस्नानं न विस्तारयेत् ।
किन्तु मन्त्रपूर्णं कुश्यात् । मन्त्रपथं योगियाज्ञवल्क्यरामोऽक्षः । तार्थ-
परिकल्पनज्ञलाभिमन्त्रणाचमनमाज्जनान्तर्जनजपस्नानान्यप्रमर्पण-
स्त्रेन विरावृत्तन्त्यवं रूपः । तथाच,

प्रभा ।

यस्मादेवं, सस्मादिति । तस्माद्वाह्यणेन सदैव तर्पणं कर्त्त-
व्यम् । तर्पणमकुर्वन् ब्राह्मणो महता पार्पन युज्यते । कुर्वन्
पुनरन्तरं विश्वं विभर्तीति फलवादः ॥ १० ॥

अल्पत्वादिति । प्रातहोमकालस्याल्पत्वात् स्नानकर्मणश्च

परिगिष्ठप्रकाशः ।

“स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमत्वणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अघमधिष्ठानसूक्तेन चिराहुत्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतत् ममहिष्टं महामभिः” ॥

हेतुमात्रः । होमकालस्याल्पत्वात् स्नानकर्मणो बहुत्वात् विस्तारे
होमकालातिक्रमात् यस्मादोमलोपो भवेत्, स च गह्नितः,
तस्माद्दोमार्थं मन्त्रेण कुर्यात् । ननु प्रातःस्नानं प्रातःकाले
कर्त्तव्यं होमस्तुदितहोमिनामयुदयानन्तरमिति स्नानविस्तारेऽपि
न हामकालातिक्रमः । तस्मादनुदितहोमविषयमिवेदं वचनमिति
‘युक्तम् । नवं, उदितहोमिनामयुदयात्पूर्वमग्निवितरणं विहि-
तम् । तथाच गोभिलः । पुरोदयात्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदितें वा
प्रातराहुतिं जुहुयादिति । तथा, हस्तादूङ्गे रविर्यावदित्यने-
नात्य एव होमकाल उक्तः । विस्तरणं च नदादौ स्नानं
विहितम् । ततश्च स्नानविस्तरणं नद्यादित आगमनेन च मञ्चमिदं
लघुदिति तस्यापि स्नानमन्त्रिपः । एवं

“पूर्वां सन्ध्यां मनन्त्रवाम्पकम्य यथाविधिः ।

गायत्रीमध्यमेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥

प्रभा ।

बहुत्वात् प्रातःस्नानं न विस्तारयेत् । स्नानस्य विस्तारे हि होम-
कालात्ययात् होमलोपः स्यात् । स च विशेषणं निष्ठितः । तदतः

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूर्वां सम्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समाप्तीनः सम्यग्गत्त्विभावनात्” ॥

मज्योतित्त्वीतिषां दर्शनादित्यादिनरभिंहपुराणमनुगीतमादिभिर्दुक्तं, तत्त्विरन्विषयं द्रष्टव्यमिति ॥ ११ ॥

हितीयः खण्डः ।

प्रभा ।

प्रातःस्नानविस्तारनिषेधात् मन्त्रेष्य श्वानं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ।
संक्षेपस्नानविधिश्च—

“स्नानमन्तर्जलस्त्वं तोर्चस्य परिकल्पनम् ।

जनाभिमन्त्रणस्त्वं वार्जनाचमर्न तथा ॥

अघमधणमूकेन त्रिरात्रत्वं नित्यगः ।

स्नानाचरणमित्येतत् ममहिष्टं महात्मभिः” ॥

इति स्मृत्यन्तरादुपलब्ध्यः । होमर्नापभयेन प्रातःस्नानविस्तारस्य
निषेधात् यथा । हनि तथा प्रातरित्यतिटेशोऽश्वात्त्विरन्विषय-
इत्युक्तं भवति । एवं तु ल्यायात् तिष्ठेदोदयनात् पूर्वांमित्यादुप-
देशोऽपि निरन्विषयः प्रत्येतव्यः ॥ १२ ॥

इति हितीयखण्डः ।

तृतीयः खण्डः ।

— ◊ ◊ —

पञ्चानामथ सत्राणां महतामुच्यते विधिः ।
यैरिष्टा सततं विप्रः प्राप्नुयात् सद्ग शाश्वतम् ॥१॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तत्त्वान्तस्त्रानानन्तरं क्रमप्राप्तान् पञ्चयज्ञानाह —

अथ स्त्रानानन्तरं पञ्चानां महायज्ञानामनुष्ठानमुच्यते ।
यैर्दंवादीन् सततं विप्रः पूजयित्वा स्थिरं स्थानं ब्रह्मलोकामकं
प्राप्नोति । तथा ब्रह्मपुराणे ।

“प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्” ।

इति । नित्ये चानुषङ्गफलमस्तीत्युक्तं भविष्यपुराणं ।

“नित्यक्रियां तथा चान्येऽनुषङ्गफलां शुतिम्” ।

इति ॥ १ ॥

प्रभा ।

पञ्चानामिति । अशेषानीं पञ्चानां महतां सत्राणां विधि-
क्षय्यत यैः सत्रैः सततमिष्टा ब्राह्मणः शाश्वतं स्थानं प्राप्नोति ।
स्मरन्ति च,

“प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्” ।

इति ॥ १ ॥

देवभूतपितृब्रह्ममन्युष्यागामनुक्रमात् ।

महासत्त्वाणि जानीयात्तएव हि महामावा: ॥ २ ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमोदैवो बलिभौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पञ्चानां देवतामाह —

अनुक्रमादक्ष्यमाणानि । तएव महामखा इति मंज्ञाविधिपरम् ।

गेष निगदव्याख्यातम् ॥ २ ॥

अध्यापनं ब्रह्मदैवतो यज्ञः । एवं पितृयज्ञादावपि बोडव्यम् ।

देवो भौत इति माऽस्य देवतत्वनेन विहितो देवतातदितः ॥ ३ ॥

प्रभा ।

देवभूतति । अनुक्रमादक्ष्यमाणानि महामत्वाणि देवार्दीनां
ज्ञानीयात् । यानि महामत्वाणि तएव महामखा महायज्ञाः ।
विर्धयप्राधान्यविवक्षया पुंमा निर्देशः । तथाच देवयज्ञः भूतयज्ञः
पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञयेति पञ्चयज्ञा भवन्ति ॥ २ ॥

तानेव पञ्चयज्ञान् विवर्णानि अध्यापनमिति । देवो भौत इति
देवतार्थं तदितः । निगदव्याख्यातमन्यतः । पितृयज्ञम् तर्पणमिति
तर्पणपटेन भविहितं स्वोक्तं तर्पणं परामृथते । वक्त्रिवचनानां
भविहितव्यक्तिपरत्वस्य आग्नेयोन्याये मिहान्तितत्वात् । स्वोक्तं
तर्पणमुपेक्ष्य परोक्ततर्पणपरिप्रहस्यान्यायत्वाच ॥ ३ ॥

शाङ्कं वा पितृयज्ञः स्यात्पितृो बलिगथापि वा ।
यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

शाङ्कं नित्यम् । एतेन त्रयाणां पितृयज्ञत्वादसभ्वे एकेनापि
क्लेन पितृयज्ञक्रियानिष्ठत्वे प्रत्यवायः परिहतो भवति ।
तथाच मनुः—

“यदेव तर्पयत्यद्विः पितृन् स्नात्वा हिजोन्तमः ।

तेनव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्” ॥

ममुच्येन तु त्रयाणामुपदेशः मभ्वे बोद्धव्यः । यश्च पूर्वं वेदमा-
दित आरभ्य इत्यनेन श्रुतिजपे उक्तः, सोऽपि ब्रह्मयज्ञ उच्यते ।
पूर्वं तस्य ब्रह्मयज्ञ इति मंज्ञा नोक्ता, संवेदानीं विधीयते । एतेन
ही ब्रह्मयज्ञाविलक्ष्मि भवति । अतापि मभवामभवाभ्यां विकल्प-
ममुच्यौ पितृयज्ञवद्विषयौ । भद्रभाष्ये तु—

“गुरावध्यनं कुर्वन् शुश्रूषादि यदाचरेत् ।

स मर्वी ब्रह्मयज्ञः स्यात्तत्पः परमुच्यते” ॥

इति वचनाद्विषयार्थाध्यनमपि ब्रह्मयज्ञ इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

प्रभा ।

शाङ्कं वेति । शाङ्कं नित्यशाङ्कम् । पितृरो बलिरिति । योऽयं
बलिकर्मणि पितृरो बलिर्दीर्घते, स वा पितृयज्ञः स्यात् । तदेवं
कृद्वागानां स्वगास्त्रोपदिष्टस्त्रिविधः पितृयज्ञो भवति, शाङ्कं तर्पणं
पितृरो बलिर्बन्धति । तदत्र कस्याच्चिद्वस्थायां अर्मीषां एकेनापि

इस्तादूर्हं रविर्यावहिंशि हिता न गच्छति ।

तावहोमविधिः पुण्योनान्योऽभ्युदितहोमिनाम् ॥२॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयादिति उदितहोमः
सूक्ष्मोत्तमः । अत्रोत्तरमवधिं स्थौलीकरोति ।

भूमिं हिता इस्तपरिमितदेशादुपरिदेशं सूर्योदायवद् गच्छति
तावल्कालं होमानुष्ठानं प्रशस्तम् । अभ्युदितहोमिनां नान्य-
कालीनः प्रशस्तः । अभ्युदित इत्यभिशब्दस्य सूर्वतोभावार्थस्य
उपादानात्म्यूर्णसूर्योदयदर्शने उदितहोमो न त्वर्दीदिताविति-
वेदितव्यम् । एतस्य कालस्य प्राशस्त्याभिधानादमध्यवेऽन्योऽपि
काल इति सूचितः । तथाच सूत्रम् । आसायमाहुतेः प्रातराहुति-
र्वाचति आप्रातराहुतेः सायमाहुतिरिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयादिति सूक्ष्मोत्तरमवधिं
होमस्वोत्तरमवधिं स्थौलीकरोति इस्तादिति । रविदुदयगिंशि
परित्यज्य यावत् इस्तादूर्हं न गच्छति, तावदभ्युदितहोमिनाम्
दितहोमिनां होमविधिः पुण्यो न त्वयः पुण्यः । भवं हित्वेति
पाठाल्लरम् । अभ्युदितहोमिनामित्यभिरुपसर्गः धात्वर्थमेवानु-
वर्तते । सोऽयमुत्तरोऽवधिः । पूर्वमवधिमाह गृह्णामंयहः ॥

“रेखामात्रम् दृश्येत रस्मभिष्य ममन्वितम् ।

उदयं तं विजानीयाद्दोमं कुर्यादिचक्षणः” ॥

यावत् सम्युक्तं न भाव्यन्ते न भस्यूक्ताणि सर्वतः ।
न च लौहित्यमापैति तावत्सायम् ह्यते ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अस्तमिते मायमाहुतिं जुहुयादिति सूत्रोक्तं तत्रोत्तरमवधिं
व्यक्तीकरोति ।

यावत्सम्यग्दिवि नक्षत्राणि नोपलभ्यन्ते मर्वाणि सूक्ताणि
न स्थूलानि, सम्यारागय न नश्यति । तावत्सायं होमस्य कालः
पुण्यः । अत्राप्यसर्ववृत्त्योऽपि आप्रातराहर्तरिति सूत्रोक्तः कालः
सूचितः ॥ ३ ॥

प्रभा ।

यत्तु अभ्युदित इत्यभिशब्दस्य सर्वतोभावार्थस्योपादानात्
मम्यूर्णसूर्यमण्डलदर्शने उदितहोमो नार्देदितादाविति नारा-
यणोपाध्यायेनोक्तम् । तदेतद्वचनानवलोकनं । पुण्य इत्युपा-
दानाक्षुल्योऽयं कालः । अतिपाते तु प्रायश्चित्तं कल्वा कालान्तरं
होतव्यम् । तथाच गोभिलसूत्रम् । आसायमाहुतः प्रातराहुतिर्ना-
त्येति आप्रातराहर्तः सायमाहुतिः इति ॥ २ ॥

अस्तमिते मायमाहुतिं जुहुयादिति सूत्रोक्तमायमाहुतिकाल-
स्योत्तरावधिं स्पष्ट्यति यावदिति । यावदाकाशे सर्वे पु प्रदेशेषु
नक्षत्राणि सम्यक् नोपलभ्यन्ते न च सम्यारागः सम्यगपगच्छति,
तावत् सायं ह्यते याज्ञिकेः । आपैति आ आपैति ॥ २ ॥

रजोनीहारधूमाभवत्तायान्तरिते रवौ ।
 सम्यामुद्दिश्य जुहयाइतमस्य न लुप्तते ॥ ४ ॥
 न कुर्यादित्वा प्रहोमेषु द्विजः परिसमृहनम् ।
 वैरूपाक्षं न जपेत्पदञ्च विवर्ज्यत् ॥ ५ ॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

उदयास्तमयादग्ने यत्कार्यन्ताह --

पांशुप्रभृतिभिराक्षादिते सूर्ये सम्याकालमाकलय जुहयात् ।

एव मध्यस्य मायं प्रातर्हीमनियमरूपब्रतनोपो न भवतीति ॥ ४ ॥

त्विप्रहोमेषु होटमात्रमाध्येषु अब्रह्मकेषु मायं प्रातः सोयन्तो
 होमादिषु, व्राह्मण इमं स्तोममर्हते इत्यादिसमन्वकपरिसमृहनं
 न कुर्यात् । विरूपाक्षप्रपदजपी च त्वर्जत् । प्रपदय तपश्च तेजश्च
 श्रद्धा च झोयेत्यादिमन्त्रः । तथाच गृह्णान्तरम्, --

“एकनाध्येष्ववर्हिः सु न स्यात्परिसमृहनम् ।

नोदगामादनञ्च त्विप्रहोमा हि ते मताः” ॥

प्रभा ।

रवैरूपास्तमययोरदर्शने यत् कर्तव्यं, तदाह रजोनीहा-
 रति । पांशुभिर्हिमेष्ववृत्तार्येष्व रवावाक्षादिते मति सम्यां
 सम्याकालमुद्दिश्याकलय जुहयात् । एवं जुहतोऽस्य मायं प्रात-
 र्हीमरूपो नियमो न लुप्तते ॥ ४ ॥

अथदानीं त्विप्रहोमेषु विर्गप्रमात्र न कुर्यादिति । त्विप्र-

परिशिष्टप्रकाशः ।

इति । ननु सायं प्रातर्विहितक्षिप्रहोम एव अग्निसुपसमाधाय-
परिसमूहेत्यादिना सूत्रेण परिसमूहनसुक्तम् । सत्यम् । किन्तु
तदमन्त्रकं विज्ञिसावयवानामेकीकरणमात्रमुक्तम् । अयं तु स-
मन्त्रकस्य प्रतिषेध इत्यविरोधः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

हयन्ते इति क्षिप्रहोमाः सायंप्रातर्होमादयः । तेषु क्षिप्रहोमेषु
“इमं स्तोममिति. त्वचेन परिसमूहेत्” इति गोभिलसूत्रोक्तं समन्त्रकं
परिसमूहनं हिजो न कुर्यात् । यस्तु गोभिलेन “अग्निसुपसमा-
धाय परिसमूह्य” इति सूत्रेण सायंप्रातर्होमे परिसमूहनसुक्तं,
तदमन्त्रकं विज्ञिसानामन्यवयवानामेकीकरणमात्रमिति न
विरोधः । तथाच गृह्णात्मरम्,—

“एकमाध्येष्ववर्हिःसु न स्यात् परिसमूहनम् ।

नोदगासादनञ्चैव क्षिप्रहोमा हि ते सृताः” ॥

एकसाध्येष्विति वचनात् सायंप्रातर्होमादिक्षिप्रहोमेषु ब्रह्मस्थापन-
मपि न कर्त्तव्यम् । तथाच गृह्णासंग्रहः,—

“राकाम्नौ पितृयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत् ।

सायं प्रातर्ष होमेषु तर्थैव बलिकर्मसु” ॥

तथा, क्षिप्रहोमेषु वैरूपाक्षप्रपदौ च न जपेत् । तौ च, वैरूपाक्षः
पुरमत्ताहोमानां^{४७५} काम्येषु च प्रपदः^{४७६} “इति गोभिलसूत्रोक्तौ । तत्र
विरूपाक्षगद्युक्तः भूर्भुवः स्वरोम् महात्ममात्रानं प्रपदे विरू-

पर्युक्तगत्तु सर्वत्र कर्तव्यमदितेन्विति ।
 अन्ते च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा ॥ ६ ॥
 अहोमकेष्वपि भवेद्यथोक्तं चन्द्रदर्शने ।
 वामदेव्यं गणेष्वमने बल्यमने वैश्वदेविके ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पर्युक्तगत्ते च वामदेव्यगानं सर्वत्रत्रिप्रहोमेष्वपि कुर्यात् ।
 अथवा गानाशङ्कौ त्रिधा कथा न इत्यादि पठेत् । गानकुर्यां
 दृचस्त्रिधेति वा पाठः । तदा व्यक्तएवार्थः । शेषं सुव्यक्तम् ॥ ६ ॥
 होमरहितेष्वपि कर्मसु वामदेव्यं भवेत् । यथा, चन्द्रदर्शने
 प्रभा ।

पाञ्चोऽमीत्यादिको मन्त्रो वैरूपाक्षः । प्रपदसु तपश्च तजयेत्या-
 दिको मन्त्रः । यद्यपि काम्येष्वत उर्जमित्युपक्रम्याभिधानात्
 काम्येषु प्रपदवैरूपाक्षजपो विहितः नित्यासंबोध सायंप्रातर्होमादयः,
 तथापि सोष्ठम्ताहोमादिवत् काम्यस्यापि त्रिप्रहोमस्य सभवात्
 चर्चं चैके इति सूचेण नित्येष्वपि तस्य पञ्चप्राप्तवाक्ष तत्रिप॒धो-
 नातुपपतः ॥ ५ ॥

पर्युक्तगत्विति । सर्वत्र त्रिप्रहोमेष्वपि अदितेऽगुमन्यस्य
 इत्यादिमन्त्रेण पर्युक्ताणां, कर्मान्ते वामदेव्यगानस्त्रिधेति ।
 अथवेति गानाशङ्कौ यामुक्तसु वामदेव्यं गीयते, ताम्भृतः त्रिधा
 पठनीयाः । गानं कुर्यादृचस्त्रिधेति पाठे व्यक्त एवायमर्थः ॥ ६ ॥
 अहोमकेष्वपीति । होमरहितेष्वपि कर्मसु वामदेव्य-

यान्यधः स्तरणाम्नानान्न तेषु स्तरणां भवेत् ।
एककार्यार्थसाध्यत्वात्परिधीनपि वर्जयेत् ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

निःकर्मणे उक्तम् १५ तथा । ममदायेन क्रियमाणेषु कर्मसु गणान्ते
वामदेव्यम् । न त्वेकैककर्मान्ते । पञ्चयज्ञान्तर्गतवैश्वदेविकहोमे
च यद्यामदेव्यन्तर्हृत्यन्ते न तु होमान्तरहमेव भवेदिति ॥ ७ ॥

^{१६} अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तुल्यादितिस्तरेणोप-
देगात्पूर्वं यानि मायं प्रातर्होमाटीनि गोभिलोकानि, तेषु
स्तरणावास्ति । तथा तेषु परिधीनपि स्तरणवैकल्पिकान् —
परिधीनप्येके कुर्वन्तीत्युक्तान् त्वंजेत् । हेतुमात्र । एककार्य-
त्वादि । यथा स्तरणस्य होमरूपकार्यार्थकत्वात् अग्निवृष्टनं
साध्यम्, तथा परिधीनामपि । अतस्तुत्यकार्यत्वात् परिधीनामपि
निहृत्तिरिति । अथवा होमार्थकहोमकर्त्तुमात्रमाध्यत्वेन ज्ञप्र-

प्रभा ।

गानं भवेत् । तत्र निर्दर्शनं, यथोक्तं चन्द्रदर्शने इति । यथा चन्द्र-
^{१७} दर्शने निष्क्रमणे उक्तमित्यर्थः । तथा, गणेषु संघशः क्रियमाणेषु
अर्नकेषु कर्मसु, गणस्यान्ते एकं वामदेव्यगानं भवेत् न प्रति
कर्मान्ते । एवं पञ्चयज्ञान्तर्गतवैश्वदेवहोमस्यान्ते यद्यामदेव्यगानं,
तत् बलिकर्मणोऽन्ते भवेत्, न तु वैश्वदेवहोमस्यान्ते एव ॥ ८ ॥

यान्यध इति । अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तुल्यात्
इति सूत्रेण गोभिलेन यत्परिस्तरणमुपदिष्टं, तत्प्रादधः पूर्वं

वर्हिः पर्युक्तगच्छैव वामदेव्यजपस्तथा ।

कृत्याहुतिषु सर्वासु चिकमितन्न विद्यते ॥ ६ ॥

हविष्येषु यवामुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

हामत्वात् स्तरणपरिधीनिरुत्तिरिति । अतएकसाधेष्ववर्हिः
स्तिरि गृह्णाम्नरम् ॥ ८ ॥

अभिचारहोमेषु सर्वेषु वर्हिरादित्तिकं नामिति । अतो न
कर्त्तव्यमिति ॥ ८ ॥

अथ हविष्यस्यावस्थाग्नी जुहुयात्,—इति सूत्रोऽन्तं हविष्यं
स्पष्टयति ।

हविष्यमध्ये यवाः श्रेष्ठाः प्राथमिककल्पा इत्यर्थः । तटमन्तरं

प्रभा ।

यानि मायंप्रात्सर्हीमार्दोनि गोभिलेनोक्तानि, तेषु स्तरणं न भवति
न कार्यमित्यर्थः । तथा “परिधीनप्यकं कुर्वन्ति” इति गोभिल
सूत्रोक्तान् परिधीनपि तेषु वर्जयेत् । तवर्जतः, एककार्यात्ममाध्य-
त्वादिति । यथा स्तरणस्य होमकार्यार्थं परिवर्षन माध्यं, तथा
परिधीनामपि । अतः स्तरणवत् परिधीनपि वर्जयेत् ॥ ८ ॥

वर्हिरिति । वर्हिःस्तरणं, पर्युक्तगच्छैव अदित्तेऽनुमन्त्यस्व इत्यादि
मत्त्वैयदक्षं वामदेव्यजपय, एतत्रयं सर्वेषभिचारहोमेषु नामिति ॥ ८ ॥

अथ हविष्यस्यावस्थाग्नी जुहुयादिति गोभिलसूत्रोऽन्तं हविष्यं

पाण्याहुतिर्वादशपर्वपूरिका
कंसादिना चेत् सुवपूरमाचिका ।
दैवेन तीर्थेन च छ्रयते हविः
स्वहारिणि स्वर्चिषि तन्म पावके ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

षष्ठिकास्थाः सृता आनुकल्पिका इति यावत् । माषकोद्रव-
गौरसर्षपादीन् सुहकलायगोधूमाद्यभावेऽपि वर्जयेत् । एतन
मुहादयः आपल्कल्पिका इत्युक्तं भवति । आदिपदेन राजमाषा-
दीनां ग्रहणम् । गोभिलभाष्यक्ता तु, कोरादीनिति पठितं
(व्याख्यातच्च कोरोवर्वट इति ॥ १० ॥

अङ्गुलीनां हादशपर्वाणि यथा पूर्यन्ते तावत्परिमाणा
पाण्याहुतिः कार्या । हविषाभावे दधिपयोयवाग्भिर्यदा

प्रभा ।

ब्लौकरोति हविषेषु इति । हविषेषु मध्ये यवाः शेषाः, व्रीहयः
तदगु तत्सद्याः अनुकल्पा इत्यर्थः । व्रीहिः शतत्पक्षधान्यम् ।
सर्वधामलाभेऽपि माषादीन् वर्जयेत् । माषः समोधान्यविशेषः ।
कोद्रवः कोरदूषः । गौरः श्वेतसर्षपः । आदिपदात् राज-
माषादीनां ग्रहणम् । कोरादीनिति पाठे कोरोवर्वटः । एवच्च
माषादिनिषेषात् मुहादय आपल्कल्पा इत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

पाण्याहुतिरिति । अङ्गुलीनां हादशपर्वाणि यावता पूर्यन्ते
तावत्परिमाणा पाण्याहुतिः कर्तव्या । “कंसेन वा चहस्यास्या वा

परिशिष्टप्रकाशः ।

होमस्तदा कंसेन चरुस्याल्या सूवेण वै वेति सूचोक्तकंसादिकं
माहूत्यधिकरणम् । मा चाहुतिः सूवपूरपरिमाणा । मर्वेव
च होमोदेवतीर्थेन हविर्भस्तापादकाङ्गारयुक्ते निहानेऽग्नो
कार्यं इति । रमादिना चेदित्यपपाठः । हविराधारपाणि
माहचर्यविरोधात् । यत्र गद्यव्यामवचनम् ॥ । उत्तानकरपञ्चाङ्गं
भ्यर्गेवलिं हरेत् । वृषचक्राधारिणीत्तानाङ्गुष्ठाङ्गुष्ठनिहयायपर्वमात्रं
प्रपूर्य जुहुयात् । तद्दोभिर्लोयेतरविषयं, गोभिर्लोयानामप्यमध्यव-
विषयम् ।

“आद्रीमिलकमानिन कुर्याद्दोमहविर्लान् ।

प्राणाहुतिबनिच्छेव मृदं गात्रविशेषनीम्” ॥

इत्यत्स्याप्यष्टेव व्यवस्था ॥ ११ ॥

प्रभा ।

सूवेण वै वा” इति गोभिलमूत्रानुमारण यदि कमादिना हयतं,
तदा सूवपूरपरिमाणा आहुतिभवति । मर्वेव देवेन तार्थेन
हविर्भूयते । तत्र हवनं गोभनाङ्गारयुक्तं हविषांभस्तापादका-
ङ्गारयुक्तं इति यावत् । स्वच्छिषि गोभनाच्छिर्युक्तं अग्नौ कार्यम् ।
परिमाणान्तरं गोभिर्लोयव्यतिरिक्तविषयम् ॥ ११ ॥

गर्गश्चामवचनम्, इति क पुस्तके पाठः ।

योऽनर्चिषि जुहोत्यमनौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।
 मन्दाग्निगमयावी च दरिद्रश्च स जायते ॥ १२ ॥
 तस्मात् समिद्दे होतव्यं नासमिद्दे कदाचन ।
 आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकौं तथा ॥ १३ ॥
 जुहूषंश्च हुते चैव पाणिसूर्पस्फादारुभिः ।
 न कुर्यादिनिधमनं न कुर्याद्वाजनादिना ॥ १४ ॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

उक्ताङ्गार्चिःशून्ये त्वमनौ जुहोति यो मानवः, स दीर्घरोगी
 जायते । गृष्णं सुगमम् ॥ १२ ॥

न केवलं समिद्दे होमे मन्दाग्नित्वादिपरिहारः किं
 ल्वारोग्यादयः सातिग्रयसम्पत्तयोऽपि प्राप्यन्ते इत्यारोग्यमिच्छते-
 त्यादिनोक्तम् ॥ १३ ॥

होतुमिच्छन् हुते चाग्नौ उद्दीपनं पास्यादिभिर्न कुर्यात् ।

प्रभा ।

योऽनर्चिषीति । योमानवः अर्चिःशून्ये विगताङ्गारे चाग्नौ
 जुहोति, स मन्दाग्निः, अन्यैरप्यामयैर्गैर्युक्तः, दरिद्रश्च भवति ॥ १२ ॥

तस्मादिति । यस्मादेवं, तस्मात् आत्यन्तिकं आरोग्यं आयुः
 श्रियस्त्वच्छता समिद्दे अग्नो होतव्यं, असमिद्दे त्वमनौ कदाचिदपि
 न होतव्यमिति निन्दातिग्रयार्थमुक्तम् ॥ १३ ॥

जुहूषंश्चेति । तस्मात् पुरस्तात् परस्तात् अग्नेऽहीपनं हस्ता

* पाचिस्त्रपेस्य दारुभिः, दृति के पुण्यके पाठः ।

मुखिनैव धर्मेदग्निं मुखादेषोऽध्यजायत ।
नामिं मुखिनंति च यज्ञोकिके योजयन्ति तत् ॥१५॥

नवमः खण्डः ।

परिगिष्ठप्रकाशः ।

स्फा: खड्गाकारो यज्ञपात्रविशेषः । व्यजनादिनेत्यादिपटं वस्त्रादि
यज्ञगार्थम् ॥ १४ ॥

केन तर्हि धर्मेदित्यत आह ।

मुखिनैव ज्वालयेत् । हि यस्मादेषोऽग्निमुखादध्यजायत ।
तथा च पुरुषसूक्तम् । मुखादग्निरजायतेति । अधोति अर्घन् शेषता
जन्मनः । उत्तमाङ्गमुखस्थानत्वात् । यत् नामिं मुखिनोपधमे ।
निरेधवचनं, तज्जोकिकेऽग्नी योजयन्ति न सु संस्कृत इति ॥ १५ ॥

नवमः खण्डः ।

प्रभा ।

दिभिन्न कार्यं न कुर्यात् । स्फा. खड्गाकारो यज्ञपात्रविशेषः ।
अग्निदमन्यत् । एवं व्यजनादिना अग्निधमनं न कुर्यात् । कुर्या
दा व्यजनादिना इति पाठे व्यजनादिना अग्निधमनं विर्धोयते ।
अयमेव पाठो बहुपु पुस्तकेषु दृश्यते । नारायणापाद्यायेन तु
न कुर्यात् व्यजनादिना इति पठितम् ॥ १४ ॥

मुखिनैके इति । एक आचार्या मुखिनामिं धर्मलि । नारा-
यणापाद्यायेन तु मुखिनंष धर्मदर्भार्मिति पठितम् । मुख-
नामिन्द्रभमने हनुः मुखाद्वाति । ग्रामादेषोऽग्निः प्रजापर्तमुखा-

प्रभा ।

दजायत् तस्मात् सुखेनाग्निं धमन्ति । तथाच तारणे ब्राह्मणो ।
 मोऽकामयत् यज्ञं सृजेयेति स भुखतएव त्रिवृतमसृजत तं
 गायत्रीकल्पोऽन्वसृज्यताग्निर्देवता ब्राह्मणो मनुष्यो वसन्तकृत-
 स्तस्मात् त्रिवृत् स्तोमानां सुखं गायत्री क्षेत्रसामग्निर्देवतानां
 ब्राह्मणो मनुष्याणां वसन्तकृतुनां तस्मात् ब्राह्मणो सुखेन वीर्यं
 करोति सुखतो हि सृष्ट इति । सुखादग्निश्च वायुश्च इति च
 पौरुषे सूक्तं । सुखात् जातस्याग्नेमुखेन धमनं युक्तमित्यभिप्रायः ।
 यत्, सुखात् सुखपात्यमन्वात् एष संस्कृतोऽग्निरजायत् इति
 तत्त्वकृद्विव्याख्यातं, तदुक्तश्चुत्यनवलोकनेन ।

यच्च नाग्निं सुखेनोपधमेत् इति सुखेनाग्निधमनस्य निषेधः
 स्मर्यते, तत् लौकिकाग्निधमनविषये योजयन्ति । न त्वाधान-
 संस्कृताग्निधमनविषये म निषेधः प्रवर्त्तते । लौकिकश्चाग्नि-
 राधानसंस्कृतादन्य इति वाचस्पतिमित्यप्रभृतयः । युक्तञ्चेतत् ।
 आधानसंस्कृताग्न्युपकर्म एतदभिधानेन तथा प्रतीतः ।

“अग्निम् नामधेयादौ होमे सर्वत लौकिकः” ।
 इति नामधेयादौ होमाधिकरणस्याग्नेलौकिकशब्देन परा
 मर्गाच्च ॥ १५ ॥

इति नवमखण्डः ।

दशमः खण्डः ।

यथाऽहनि तथा प्रातर्निष्ठं स्नायादनातुरः ।
दत्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चित्तदमन्तवत् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

परिभाषया गोभिलोकप्रातर्हीमादिकं स्थष्टीकृत्यानुकूलं प्रातः-
स्नानमाह —

अरोगोऽहनि स्नाने या परिपाटी तयैव प्रांतः प्रत्यक्षं नटी
देवखातप्रस्त्रवणादिषु स्नायादत्तान् जलेन प्रक्षाल्य । यदि त्
गेहे स्नाति तदा स्नानाङ्गमन्तशूल्यमाङ्गवनमात्रं गर्वारशुद्धार्थं
कृथ्यात् । तथाच दक्षः, —

“अत्यन्तमन्तिनः कायोनवच्छिद्रममन्तिः ।

स्वत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विग्नीधनम् ॥

लृद्यन्ति हि सुषमस्य इन्द्रियाणि स्वत्ति च ।

अङ्गानि ममतां यान्ति उत्तमान्यधमानि च ॥ १ ॥

प्रभा ।

स्नानग्रन्थे मध्याङ्गस्नानमवोक्तं न तु प्रातःस्नानं, तदिदानो-
मभिधत्ते यथाऽहनोति । यस्य स्नानेन रोगश्चिभवति मांत्रा-
तुरपदेनोच्यते । म न भवतीत्यनातुरः । मांयमनातुरो

* उत्तमान्यधमः सह इति स्व पुस्तके पात्र ।

नारदायुक्तवार्चियः मषाङ्गुलमपाटितम् ।

सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्नेण प्रधावयेत् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।

मवेमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम्” ॥

दृष्टं मनापकर्षणमदृष्टं शुचित्वम् ॥ १ ॥

दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठेन दन्तशोधनपूर्वकमित्याह —

नारदायुक्तहृच्छभवं यदन्तकाष्ठं तस्याग्नेण दन्तान् शोधयेत् ।

शेषं सुगमम् । तथाच नारदशिक्षा ।

प्रभा ।

दन्तान् प्रक्षाल्य यथा दिवसे तथा प्रातःकाले नद्यादौ नित्यं स्नायात् । एहं चेत् तत् स्नानं क्रियते, तदा तत् स्नानं मन्त्रवद्व भवति अमवकमित्यर्थः । प्रातरित्यरुणोदयकालपरम् । प्रातःस्नायरुणकिरणप्रसां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति विशाङ्कः ।

“चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।

यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाआःसदृशः सृतः” ।

इति सृतेष्य । यथाऽहनि तथा प्रातरित्यनेन प्रातःस्नानेऽप्यहः स्नानवर्माः प्रदिश्यन्ते । नद्यादाविति आदिपदेन देवखात् प्रस्त्रवणादीनां अहणम् ॥ १ ॥

दन्तान् प्रक्षाल्येत्युक्तम् । तत्र प्रक्षालनं दन्तकाष्ठेन दन्तानां

* वार्षम्, इति कु एक के पाठ ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

“आम्बपैलागविल्वानामपामार्गगिरीषयोः ।

वाग्यतः प्रातरुत्याय भक्षयेद् दत्तधावनम् ॥

खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरञ्जयोः ।

मर्वे कण्ठकिनः पुण्याः स्त्रीरिणश्च विशेषतः”* ॥

पेनाग आम्बातकः । स्थूलता चास्य विष्णुक्ता । तथाहि,—

“कनोन्यग्रसमस्यौत्थं सकूर्चं हादगाङ्गुलम् ।

प्रातरुत्याय यतवाक् भक्षयेद् दत्तधावनम्” ॥

मकूर्चमग्रस्थाने दलितम् । हादगाङ्गुलविधिश्च गोभिनीयव्यति
रिक्तानाम् । तेषामनेनैवाषाङ्गुलविधानात् ॥ २ ॥

प्रभा ।

शोधनपूर्वकमित्याह नारदाद्युक्तेति । नारदाद्युक्तदत्तप्रभवमपा
ठितं त्वचा मज्जितं अष्टाङ्गुलं दत्तकाष्ठं स्यात् । तस्य काशस्य
अथग्रदेशेन दत्तान् प्रकर्षणं शोधयेत् । नारदः—

“आम्बपैलागविल्वानामपामार्गगिरीषयोः ।

वाग्यतः प्रातरुत्याय भक्षयेदत्तधावनम् ॥

खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरञ्जयोः ।

मर्वे कण्ठकिनः पुण्याः स्त्रीरिणश्च यगस्तिनः” ॥

पेनाग आम्बातकः । आदिपदात्,—

यगस्तिनः इति स पुस्तके पाठ ।

उत्थाय निवे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
परिजप्तं च मन्त्रेण भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥ ३ ॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

यथा दन्तकाष्ठं भक्षयेत्तदाह—

शथाया उत्थाय चिर्णो प्रक्षाल्याचमनेन शुचिर्भूत्वा एकचित्तो-
मन्त्रेणाभिमन्त्रय दन्तशुष्कार्थं काष्ठं भक्षयेत् । भक्षयेदिति पूर्वो-
त्तरकालयोर्भक्षणधर्माचमनातिदेशात् गौणमन्तिहोत्रशब्दवत् ॥ ३ ॥

प्रभा ।

“तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।
क्तिरीणां हृक्षगुल्मानां भक्षयेदन्तधावनम्” ॥

इति ।

“खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च तथा वटः ।
तित्तिर्डी वेणुपुष्टस्त्र आम्रनिम्बौ तथैवत्र ॥
अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।
एते प्रगस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मसु” ॥

इति चैवमादिस्मृतरोक्तस्यापि परियहः ॥ २ ॥

उत्थायेति । शथाया उत्थाय चक्षुर्द्यं प्रक्षाल्य आचमनेन शुचि-
र्भूत्वा वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण दन्तधावनं भक्षयेत् । अत दन्तकाष्ठस्य
वस्तुतो न भक्षणं किन्तु तेन दन्तगोधनमेव । तेन कुण्डपायिना-
मयनेऽग्निहोत्रशब्दवदत्र भक्षिप्रयोगो गौणः तदर्थातिदेशार्थः ।
तेन भोजनवदत्रापि पुरस्तात् परस्तात् द्विराचमनं कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वद्गोधिहि वनम्पते ॥ ४ ॥

यव्यहयः* श्रावणादि सर्वानन्दारजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मत्क्रमाह,—

नद्यादौ स्नायादित्यस्यापवाटमाह ।

श्रावणादिमामहयं सर्वानन्दाः समुद्रगीतरा अशुद्धा अतस्तासु
न स्नायात् । यव्यो मासः । यव्यामासाः स्वमेकः संवसर इति
गतपथश्रुतेः । समुद्रगाः मात्रात् न तु परम्परयाऽपि तथा मति ।
सर्वामासेव तथात्वात् पर्युदामाशुपपत्तेः । अतएव मनुः ।

“यथा नदीनदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम्” ।

इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रभा ।

मत्क्रमाह आयुर्वलमिति ॥ ४ ॥

नद्यादौ स्नायादित्युक्तं, तस्यापवाटमाह यव्यहयमिति ।
यव्यामासाः स्वमेकः संवसर इति श्रुतेः यव्यशब्दो मासवचनः ।
अत्यन्तसंयोगं द्वितीया । श्रावणादि मामहय सर्वानन्दां रज
स्वला भवन्ति, समुद्रगानदीर्जित्यर्जयित्वा । नासु रजस्वलासु नदीसु
स्नानं न कुर्वीत । अत च समुद्रगा इत्यनेन मात्रात् समुद्र

* मासहयं, इति पाठान्तरम् ।

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गत्तास्ते परिकीर्तिताः ॥६॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

नदीलक्षणमाह—

यासामपां धनुःसहस्राण्यकपरिमितदेशपर्यन्तं गमनं नाम्नि
प्रभा ।

गामिनीनामेव यहां, न तु परम्परया समुद्रगामिनीनामपि ।
तथात्वे मर्वासामेव नदीनां तथात्वात् वर्जयित्वा समुद्रगा-
इत्यनुपपत्तेः ।, यदाह मनुः—

“यथा नदीनदाः मर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम्” ।

इति । स्मरन्ति च ।

“गङ्गा च यमुना चैव प्लक्षजाता मरखती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदमंज्ञकाः” ॥

इति ।

“गङ्गा धर्मद्रवी पुण्या यमुना च सरखती ।

अन्तर्गतरजोयोर्ग मर्वाहःस्वेव निर्मलाः” ॥

इति चैवमादि । अत च तासु इत्यधिकरणत्वेन निर्देशात्
जलाक्तरासम्भवे उद्भृततज्जलेन स्नानं न निषिद्धमिति प्रतीयत ।
अतएव व्याघ्रपादः—

“अभावे कूपवार्पोनामन्येनापि समुदृते ।

रजोदषेऽपि पर्यमि यामभोगो न दुष्यति” ॥ ५ ॥

नदीलक्षणमाह धनुःसहस्राण्यौति । यासामपां अष्टौ धनुःसह-

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्त्राने तथैवत् ।
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

न ता नदीशब्दवाचाः किन्तु गत्तस्ते मर्वमुनिभिरुक्ता इति ।
धनुःपरिमाणं हस्तचतुष्टयम् । तथाच विशुधमर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् ।

“हादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तहयञ्च ग्रयः सृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःमहस्तकः” ॥

ग्रयोहस्तः ॥ ६ ॥

यव्यहयस्यापवाटमाह,—

उपाकर्मादिषु रजोदोषो नाम्ति ॥ ७ ॥

प्रभा ।

स्ताणि, कालाखनोरत्यन्तमयोगे इत्यर्तन हिर्तोया । गतिनाम्ति,
ता आपो नदीशब्दवाचा न भवन्ति । ते गत्ता मुनिभिः
कथिताः । विशेयप्राधान्यविवचया ते इति पुमा निर्हंगः । धनुः
परिमाणमाह विशुधमर्मोत्तरप्रथमकाण्डम्

“हादशाङ्गुलिकः शङ्कुः तहयञ्च ग्रयः सृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःमहस्तकः” ॥ ६ ॥

नदीनां रजोदोषस्यापवाटमाह उपाकर्मणोन्ति । उपाकर्म,
प्रोष्ठपद्मां हस्तनोपाकरणमिति गाभिलोक्तम् । उत्सर्गः, तर्पयमन्त्
जन्ति इति गाभिलसूत्रोक्तपद् । प्रसिद्धमन्त् । उपाकर्मादिषु
रजोदोषोनाम्ति ॥ ७ ॥

वेदाश्चन्दाण्डसि सर्वांगि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।
 जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ॥ ८ ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।
 यियासूननुगच्छन्ति संहष्टाह्यशरीरिणः ॥ ९ ॥
 समागमस्तु यत्वैषां तत्वान्त्य* बहवोमलाः ।
 नूनः सर्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

हेतुमन्त्रिगदमाह—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे च स्नानार्थं गच्छतीवेदाध्येतृन् ऋषि-
 देवाद्या उक्ता जलार्थिनः संहष्टा अटश्या अनुगच्छन्ति ।

तथाचैर्तषां यत्र नदीरजले समवायस्तत्र गुरुतराएव ब्रह्महत्या-
 दयो बहवोदोषाः कात्सर्गेन नाशं यान्ति किमुतैकं लघुं च
 नदीरज इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

प्रभा ।

उपाकर्मण्युत्सर्गे च रजोदोषाभावं हेतुवन्त्रिगदमाह वेदा-
 इति त्रिभिः । ऋग्वेदादयोर्बदाः गायत्रीराटीनि सर्वांगि एक
 विंशतिश्छन्दाण्डसि ब्रह्मादयोर्देवाः पितरः मरीच्यादय ऋषयस्य
 जलार्थिनः सन्तः सम्यक् हर्षयत्का अटश्या भूत्वा उपाकर्मणि
 उत्सर्गे च स्नानार्थं गन्तुमिच्छन् वेदाध्येतृन् अनुगच्छन्ति । यत्र

* तत्त्वैव इति पाठान्तरम् ।

ऋषीणां सिद्धमानानामन्तरालं समाश्रिताः ।

संपिबेयुः शरोर्णा पर्षन्मुक्तजलच्छटाः ॥ ११ ॥

विद्यादीन् ब्राह्मणः कामान् पुच्चादीद्वार्थ्यपि भ्रुवान् ।

आमृग्निकाण्यपि सुखान्याप्रयात् स न संशयः ॥ १२ ॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

न केवलं रजोदोषनागः किन्तु—

उच्चेर्कर्षीनभिषिञ्चन्तीति वचनात् मिद्धमानानामृषीणां
मध्यमाश्रितः सेककर्तृममुदायमुक्तजलच्छटायः शरोर्णा प्रतीक्षे-
द्वार्थ्याणः, म विद्याधनादीन् कामाद्वार्थ्यपि प्रतीक्षन्ती पुत्रमीभा-
ग्यादीन् स्थिरान् लभते इति अत्र न सन्देहः कार्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

प्रभा ।

नदीजले एषां वेदादीनां समागमः तत्र अन्ये मन्त्रे ब्रह्मचर्यादयो-
बहवो दोषाः निश्चिं नाशं यान्ति, तत्र एकं नदीरजः नाशं
यातीति किमु वक्तव्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

ऋषीणामिति । उपाकर्मणि उत्सर्गं च, उच्चः ऋषानभि-
षिञ्चेत् इति वचनात् उच्चः ऋषीणामभिर्यक, कर्त्तव्यः । तत्र च
मिद्धमानानां ऋषीणां अन्तरालं मध्यं आश्रितः यः कथित्
पर्षन्मुक्तजलच्छटाः सेककर्तृममुदायमुक्तान् जलकणान् शरोर्णा
प्रतीक्षेत् एर्षोयात्, म ब्राह्मणः विद्यादीन् कामानाप्रयात्
योविदपि भ्रुवान् चिरस्यायिनः पुच्चादीन् कामानाप्रयात् नाश-
संशयः कार्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अशुच्यशुचिना दत्तमामसृक्षकलादिना ।
 अनिर्गतदशाहासु प्रेतारक्षाऽसि भुज्जते ॥ १३ ॥
 स्वर्धुन्यम्भः समानि स्युः सर्वाण्यम्भाऽसि भूतले ।
 कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नाच संशयः ॥ १४ ॥
 दशमखण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रेतस्तानि रजोदोषाभावे हेतुविगदमाह—

अशुचिना सृतकाशीचवताऽपक्षसृत्यकपालकादिना दत्तं
 जलं दातृपात्रयोरशुचित्वादशुचेव यावहशाहसमासिर्व भवति
 तावत्प्रताभुज्जते । तस्माप्रेतस्तानि तर्पणपर्यन्ते नदीरजो न
 दोषाण्य । रक्षांसीति प्रेतप्रसङ्गादुक्तम् । एतनामसृक्षकलेनापि
 पिण्डादो जलादाने न दोष इत्युक्तम् ॥ १३ ॥

यस्माऽस्वीक्षेव भूमिष्ठानि जलानि न पुनरुद्धृतानि सोमार्क-
 प्रभा ।

प्रेतस्तानि रजोदोषाभावे हेतुविगदमाह अशुच्यशुचिना
 इति । अशुचिना सृतकाशीचवता अपक्षसृत्यपालादिना दत्तं,
 अतएव अशुचि जलं अनिर्गतदशाहाः प्रेता भुज्जते । रक्षांसीति
 दृष्टान्तार्थम् । यतो मरणावधिदशाहपर्यन्तं प्रता अशुचि
 जलमेव भुज्जते अतः प्रेतस्तानि तर्पणपर्यन्ते रजोदोषो नासी-
 त्यथः ॥ १३ ॥

चन्द्रसूर्यग्रहणे रजोदोषाभावे हेतुविगदमाह स्वर्धुन्यम्भः

परिशिष्टप्रकाशः ।

यहणे गङ्गाजलममानि । तस्याद्वाहणेऽपि रजोदोषाभावः । शेषं
सुव्यक्तम् ॥ १४ ॥

दण्डः खण्डः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीनारायणकृतं परिशिष्टप्रकाशं
प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

प्रभा ।

समानोति । चन्द्रसूर्ययहणे भूमिष्ठानि सर्वाणि अन्धांसि
जलानि कूपस्थितान्यपि गङ्गाजलतुल्यानि भवन्ति अतो न तथ
रजोदोष इत्यभिप्रायः । भूमिष्ठजलानां गङ्गाजलसमत्ववचनात्
उडृतजलानां न तथात्वम् ॥ १४ ॥

इति दण्डः खण्डः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीचन्द्रकान्तकार्णनङ्गारविरचिताया
कर्मप्रदीपप्रभाया प्रथमः प्रपाठकः ।

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

प्रथमः खण्डः ।

अत जर्जं प्रवद्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः सूतः ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रातःस्नानानन्तरं प्रातःसन्ध्यामाह —

अतः प्रातःस्नानानन्तरं सन्ध्योपासनस्यानुष्ठानं कात्स्वरेण वस्त्यामि ।
यस्मात्सन्ध्याहीनो ब्राह्मणः कर्मणां नित्यनैमित्तिकादीनामन-
धिकारीति सुनिभिः सूतः ॥ १ ॥

प्रभा ।

इटानीं सन्ध्योपासनविधिं वस्तुमुपकर्मते अत जर्जिमिति ।
यस्मात् सन्ध्योपासनरहितो ब्राह्मणः कर्मस्वनधिकारी, तस्मात्
प्रातःस्नानानन्तरं सन्ध्योपासनविधिं प्रकर्षेण वस्त्यामि । उत्तर-
वाक्यगतो यच्छब्दः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादानं
नापेत्तरं । अत्र चोपास्या देवता सन्ध्योच्यते । “अहरङ्गः सन्ध्या-
मुपासीत” इति श्रुतेः । “सन्धी सन्ध्यामुपासीत” इति सूर्यस्थ ।

स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्वेति निमित्तकात् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यः श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञः स पितृयज्ञात्युच्चं कार्यः । अत-
एव तदनल्लरं यवाद्विरित्यादिना तर्पणमुक्तम् । पश्चाद्वा प्रातरा-
हुतेति अष्टधाविभक्तदिनस्य हितीयभागं दक्षोक्तुःश्चापनामको-
ब्रह्मयज्ञः कार्यः । तथाच इत्थः ।

प्रभा ।

कृतेन प्रत्यवायः परिहृतो भवति, समूच्चयेन सर्वेषां करणान् मति
मश्वते ज्ञेयम् । यथेति । वेदमादित आरभ्य इत्यनेन यः श्रुतिजपः
पूर्वमुक्तः, स वा ब्रह्मयज्ञ उच्यते । तदेवं कृत्वा गानां ब्रह्मयज्ञोऽपि
स्वगाखापरिभाषितो हिविधां भवति, अध्यापनं श्रुतिजपयेति ।
भट्टभाष्यं तु,

‘गुरावध्ययनं कुर्वन् शुश्रृष्टादि यदाचर्त ।

स सर्वो ब्रह्मयज्ञः स्यात् तत्पः परमुच्यते” ॥

इति वचनात् गुरोरध्ययनं तदानीन्तनगुरुशुश्रृष्टादिक अ-
ब्रह्मयज्ञ इत्युक्तम् । व्यवस्था चार्मीषां पूर्वोक्तादिशा अव-
सिया ॥ ४ ॥

स चार्वाकागति । स च श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञः तर्पणात्

परिशिष्टप्रकाशः ।

“हितीये तु ततो भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्त्रीकरणं पूर्वं विचारोभ्यसनं जपः ।

तद्वानस्त्रैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा” ॥

वैश्वदेवावसाने वा वामदेव्यजपरूपो ब्रह्मयज्ञः कार्यः । न च वामदेव्यजपस्य कर्माङ्गत्वात् न प्रधानब्रह्मयज्ञरूपतेति वाच्यम् । तर्पणवत् सम्भवात् । अतएव दधिखदिरादेः क्रत्वर्थस्यापि पुरुषार्थतया प्राधान्यम् । अतएव बल्यते वामदेव्यगानान्तिको-यो जपः म ब्रह्मयज्ञ इति भट्टभाष्यम् । वाकारश्च व्यवस्थित-विकल्पपरो ब्रह्मयज्ञस्यैते वैकल्पिकाः कालाविभिन्नविषया-

प्रभा ।

पूर्वं कर्त्तव्यः प्रातहीमात् पशादा वैश्वदेवावसाने वा कर्त्तव्य इत्युक्तकालवयरूपनिमित्तात् अन्यत न कर्त्तव्य इत्यादरार्थमुक्तम् । वैश्वदेवावमाने तु योऽयं ब्रह्मयज्ञः स बलिकर्म कृत्वेव कार्यः । बल्यते वैश्वदेविके इति वचनात् । स चायं ब्रह्मयज्ञः वामदेव्य-गानरूप इति केचित् । वामदेव्यगानरूपोऽन्यश्च श्रुतिजप इत्यपरे । तद्देशे ब्रह्मयज्ञस्य त्रयः कालाः अनियमेन भवन्ति । अन्ये तु वाश्वदस्य व्यवस्थावाचित्वमङ्गीकुर्वन्तः तर्पणात् पूर्वं श्रुतिजपः, प्रातहीमात्यरमध्यापनं, वैश्वदेवावसाने तु वामदेव्यगानमिति षट्निः । दक्षवचनमप्युदाहरन्ति,—

“हितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्यर्थः । इति कालरूपनिमित्तत्रितयं विना न ब्रह्मयज्ञः कार्यः । अत्र च कालोपदेशादेव नियमे सिद्धे यत् नान्यत्रेति नियमाभिधानं, तस्यायमभिप्रायः । ब्रह्मयज्ञस्य नित्यत्वात् कालस्य च तदङ्गत्वात् नित्ये च किञ्चित्क्ष्यागेनाप्यनुष्ठानात् अनियमे प्राप्ते निमित्तत्वेन कालस्याधिकारिविशेषणत्वादितराङ्गवैलक्षण्यात् तद्यतिरेकेणानधिकारप्रत्यभिज्ञानात् नित्यप्रयोगादेष-इति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यमनं जपः ।

तद्वानञ्चैव शिष्येभ्यः वेदाभ्यामो हि पञ्चधा” ॥

इति । अत्र किञ्चिहक्तव्यमस्ति । पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति स्वोक्तमेव तर्पणं गृह्णते इत्युक्तमादावेव । स चार्वाक् तर्पणात् कार्य इत्यत्रापि स्वोक्तस्यैव पितृयज्ञरूपस्य तर्पणस्य परिग्रहः । प्रकृतप्रत्ययस्य न्याय इति गाम्बतात्पर्यविदां वचनात् । मन्त्रिहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायात् । आग्नेयीन्यायाच्च । ब्रह्मयज्ञादिमाह-यर्थाञ्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । तच्चेतदन्यादृशमेव तर्पणं प्रधानं पितृयज्ञरूपं ब्रह्मयज्ञानन्तरं कर्मव्यमतोक्तम् । स्नानपर्यं त्वन्यादृशमेव तर्पणं स्नानाङ्गं सूर्योपस्थानादनन्तरं करणीयमन्तम् । तदनन्तरं गायत्रीजपो ब्रह्मयज्ञस्य तत्रोक्तः । उभयर्चव प्रकरणात् प्राधान्यमङ्गत्वं तर्पणस्य प्रतिपत्तव्यम् । तथा स्नानसूत्रपरिग्रहम् ।

प्रभा ।

“आप्नवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।
गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तिः ॥
आप्नवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।
तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्” ॥

तदत्र आप्नवने त्वित्युपक्रमात् स्नानमेव वृथा भवेदित्युपसंहाराच्च
स्नानाङ्गतर्पणादनन्तरमेव गायत्रीजपो ब्रह्मयज्ञेति शिष्ठर्त ।
तस्मात् स्नानाङ्गं तर्पणं ब्रह्मयज्ञात् पूर्वं, पिण्डयज्ञरूपं प्रधान-
तर्पणन्तु ब्रह्मयज्ञात् परं करणीयमित्यविशेषः । एतनैतद्विषय-
भेदमपर्यालोचयता नारायणीपाध्यायेन तत्त्वकारेण च ब्रह्मयज्ञा-
दनन्तरं तर्पणं वाजसनेयिनामिति यदुक्तं, तदसङ्गतं वेदितव्यम् ।
कृत्वोगपरिशिष्टस्य च्छट्टोगेतरपरत्वकल्पनस्यान्यायत्वाच्च । यत्त्वा-
परमुक्तं तत्त्वकारेण, स्नानाङ्गतर्पणं प्रधानतर्पणस्य प्रकृतीभृत्तम् ।
तेन तस्यापि स्नानाङ्गतर्पणकालत्वेति । तदप्ययुक्तम् । इयोः
सपरिकराभिहितयोः प्रकृतिविकारभावकल्पनानुपपत्तेः । म
त्वाव्वाक् तर्पणात् कार्यं इति कालविधानेन कालान्तरकल्पना-
नुपपत्तेष्व । विम्तर्णा चैतत् मर्त्रे गृह्णमृतबाष्णे विचारितम-
स्माभिस्तत्रैव तत् द्रष्टव्यम् । अत तावत् श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञ-
स्तर्पणादव्वाक् कार्यं इत्युक्तम् । स्नानयन्ये तु स्नानाङ्गतर्पणात्
परतः सामज्जपरूपो ब्रह्मयज्ञ उक्त इति कस्य कनाभिसंबन्धं इत्य-
प्यनुसर्येयम् ॥ ५ ॥

अथेकमाशयेद्विग्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।
 अदैवन्नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥६॥
 अप्युदृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।
 पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दशादहरहर्दिंजे ॥ ७ ॥

परिगिष्ठप्रकाशः ।

नित्यशाङ्के ब्राह्मणत्रयामध्वे यत्कार्यं तदाह —
 एकमपि विप्रं बहुनाममध्वे अदैवं वैश्वदेवशाहरहितं
 भोजयेत् । पितृत्वसिद्धये । न तु तर्पणबलिभ्यामेव पितृयज्ञो-
 निष्पत्र इति कृतकृत्यः स्यात् । म चातिथेरन्यो भोजयितव्यः ।
 तथा बलिदानानन्तरं विष्णुपुराणम् —

प्रभा ।

अथेकमिति । यद्यपरो ब्राह्मणो भोक्ता न नभ्यते, यदि वा
 अर्तक ब्राह्मणत्वसिपर्यांसं भोज्यं द्रव्यं न विद्यते, तदा पितृयज्ञम्
 योऽर्थः पितृत्वां त्वसिः, तमिदये एकमपि ब्राह्मणं भोजयेत् ।
 एकमित्रपि ब्राह्मणे नित्यशाङ्के कुरुत्वादित्यर्थः । तच्च नित्यशाङ्के
 देवपत्ररहितं कर्तव्यम् । पितृयज्ञार्थसिद्धये इत्यर्नन्तदक्षं भवति,
 तर्पणपित्रबलिभ्यामेव पितृयज्ञं कृतं न मन्यते । किन्तु मति
 मध्वे शाइमप्यवश्यं कुर्वीतिति । ताभ्यां पितृयज्ञनिष्पत्तिम्
 कस्याच्चिदेवावश्यायां भवति ॥ ६ ॥

अप्युदृत्येति । भोक्तुरलाभाद्बोज्यम्यापर्यांसत्वादा यद्यक-

परिशिष्टप्रकाशः ।

“तती गोदोहमात्रं हि कालं तिष्ठेहृहाङ्गने ।

अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्जं वा यथेच्छया ॥

अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

हिरण्यगर्भबुद्धा तं मन्येताभ्यागतं गृही” ॥

एतदनन्तरं चोक्तं तत्रैव ।

“पितर्थं चापरं विप्रभिकमप्याशयेत्वृप ।

तदेश्यं विदिताचारसमूत्तिं पाच्यज्ञिकम्” ।

अपरमतिथेरन्यम् । अतिथेरविदितावारसमूत्तिलात् आहे
पातलाभावात् । अतएवातिथ्याधिकारे देवलः—

“न पृच्छेहोत्तरणं स्वाध्यायं देशजमनी ।

भिन्नितो ब्राह्मणेरत्रं दद्यादेवाविचारयन्” ॥

इति । पराशरः—

“न पृच्छेहोत्तरणं स्वाध्यायं जन्म चैव हि ।

स्वच्छित्तं भावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः” ॥

तथा यमः—

“देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्त्रार्थं यो निवेदयेत् ।

वैवस्तेषु धर्मेषु वान्ताशी स निरुच्यते” ॥

प्रभा ।

स्मिन्नपि ब्राह्मणे नित्यश्राद्धकरणं न सम्भवति, तदा पक्षादचात्

परिशिष्टप्रकाशः ।

यदि त्वयेकोऽप्यन्यस्तदेशो नास्ति आदभोक्ता, भोज्यं वा
व्राह्मणहयत्वमये पर्यात्तास्ति, तदा स्थान्या अनुमृत्यु पितृभ्यो-
मनुष्यभ्यष्ठ सनकादिभ्योऽतिथिहिजे दद्यात् । उभयोः शाङ्कं
कुर्यादित्यर्थः । एतेन मनुष्याणां नित्यशाङ्कं नास्तीति महार्णव-
प्रकाशोक्तं निरस्तम् । अतएव कार्णजिनिः ।

“द्भांश्चैवासने दद्यात् तु पाणी कदाचन ।

पितृदेवमनुष्याणामेवं लृपिर्हि शाङ्कती” ॥

“नित्यशाङ्कं पितृणां च मनुष्यैः सङ्ग गीयते” ।

इति ब्रह्मपुराणम् । तथाच गृह्णान्तरम् । आत्मीयामभीष्टां
देवतामुहिश्य प्राप्तुखमतिथिं भोजयेत् मनुष्यार्थं इति । मनुष्य-
शाङ्के ब्राह्मणस्य प्राप्तुखले यजमानस्य आदभोक्तुव्राह्मण-
समुखावस्थानस्य औत्तर्गिकत्वात् न्यायप्राप्तमेव पथिमाभि-
मुखत्वम् । तथाच सामवेदीयषड्विंशब्राह्मणम् । मनुष्याणां वा
एषा दिक् या प्रतीचीति । तथा ज्योतिष्ठोमे शृणते । प्राचीं
देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उर्द्धचीं असुराः
अपरेषामुदीचीं मनुष्या इति । अतिथभावे भोज्यामन्वे
वा भिक्षादिकं दद्यात् । तेनापि पितृयज्ञनिष्ठिभिर्वर्तति । तथाच
शातातपः ।

प्रभा ।

यथाशति किञ्चिदप्यनुमृत्यु पितृन् मनुष्यांश्च दिव्यान् सनकादी-

पिण्डभ्य इटमित्युक्ता स्वधाकारमुदीरयेत् ।
हन्तकारं मनुष्यभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

“भिन्नां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।

असभवे सदा दद्यादुदपात्रमयापि वा ॥

आसमात्रा भवेद्द्विन्ना पुष्कलं तु चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि तु चत्वारि हन्तकारं विदुवुधाः” ॥

इति । विष्णुपुराणम् —

“दद्याच्च भिन्नात्वितयं परिवाड्ब्रह्मचारिणे ।

इच्छया च नरो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥

इत्येतत्तिथयः प्रोक्ताः प्रागुक्ता भिन्नवश्य ये ।

चतुरः पूजयेद्वेतान् द्रव्यज्ञार्णात् प्रमुच्यते” ॥

इति । दद्याच्चेति चकारः पूर्वोक्तातिथिभीजनेन समुच्याथः ।

स च सभवे मति । असभवे तु भिन्नादानमात्रमेव शातातप-
वचनादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

यथाविधीति पूर्वमुक्तं विधिमाह । पिण्डभ्य इटमित्युक्ता
प्रभा ।

तु द्विश्य यथाविधि प्रत्यक्षं ब्राह्मणं दद्यात् । अस्मादवगम्यते मनका-
र्दीनामपि नित्यशाद्विमस्तीति । स्मरन्ति च ।

“नित्यशाद्विमदेवं स्यामनुर्थः सह गौयर्त” ।

इति ॥ ७ ॥

यथाविधीत्युक्तम् । तमेव विधिमाह पिण्डभ्य इति । तदस्ते

परिशिष्टप्रकाशः ।

तदन्ते स्वधाशब्दमुच्चारयेत् । मनुष्येभ्य इटमवस्थित्युक्ताऽन्ते इत्य-
शब्दम् । तदन्ते चापः चिपित् अबोक्तगर्थं मिति । यदा
त्वत्तिथेरन्यो ब्राह्मणेऽस्ति तदा पार्वण्ठिकत्तेव्यतयेव बाधित-
तरया आङ्ग कर्तव्यम् । तथाच मत्यपुराणम् ॥

“नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अवर्वाहनवर्जितम् ।

अहैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वं सु सृतम्” ॥

इति । लघुङ्खारीतः—

“नित्यशाङ्कमदैवं स्याटर्वपिण्डादिवर्जितम्” ।

एतत्र नित्यशाङ्कं षस्ताम् ।

“अप्येकं भौजयेद्विप्रं षस्तामप्यन्वतं गृह्णो ।

अत्साः प्रङ्गरन्त्यस्तै वज्रांतं षडस्तिष्ठा” ॥

इति वचनात् । तथा मपिण्डोकरणोन्तरशाहाधिकारं ननाप्युलं,
कर्दूमसन्तिमित्यादि ॥ ८ ॥

प्रभा ।

मन्त्रपाठान्ते उदकमन्त्र दद्यात् । मायमवस्थात्सर्गः । निगद-
व्याख्यातमन्यत् । स खल्पयं लघुनित्यशाङ्कप्रयोग इति
प्राप्तः ॥ ८ ॥

मुनिभिर्दिशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्यवासिनान्नित्यम् ।
अहनि च तथा तमस्त्विन्यां सार्वप्रथमयामान्तः* ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

सनकादिमनुष्यानुहित्यतिथिभोजनं यदुक्तम्, तत्
“दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् प्रातकं नृणाम् ।
तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं† सूर्यास्ते विमुखे गते ॥
अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्यास्ते गृहमेधिनाम् ।
काले प्राप्तस्वकाले वा नास्यानश्चन् गृहे वसेत्” ॥
इति विष्णुपुराणमनुवचनाभ्यां सायमप्यतिथिभोजनोपदेशात्
‘मनकादिमनुष्यानुहित्य कर्त्तव्यम् । न तु

प्रभा ।

ननु,—

“सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
नामरा भोजनं कार्यमन्तिहोत्रसमो विधिः” ॥
इति छत्त्वनुवचने मनुष्याणां सायंप्रातरशनोपदेशात् मनका-
दीनामपि मनुष्यत्वात् रात्रावपि तदशनार्थं मनुष्यशाङ्कं कर्त्तव्यं
भवति । अतएव,

“अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्यास्ते गृहमेधिनाम् ।
काले प्राप्तस्वकाले वा नास्यानश्चन् गृहे वसेत्” ॥

* सार्वप्रथमयामान्तः— इति पाठान्तरम् ।

† दुर्दर्श— इति पाठान्तरम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

“पञ्चमे च ततो भागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते” ॥

इति दक्षवचनात् दिवसपञ्चमभागमात्रे ।

“सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।

नात्तरा भोजनं कार्यमन्वितोत्तमो विधिः” ॥

इति वृहत्पुवचने मनुष्यपदेन सनकार्दीनामप्युपादानात् सायं-
भोजनावगमात् । इत्याशङ्कानिरासार्थमात्र ।

मुनिभिर्मन्वादिभिर्यत् सायंप्रातर्मनुष्याणां हिरण्यमुक्तं,
प्रभा ।

इति मनुना सायमप्यतिथिभोजनमुक्तम् । तच्चेतत् सनकार्दी-
नुहित्य कर्त्तव्यमित्यायाति । तदिदमाशङ्कात् मुनिभिरिति ।

मुनिभिर्मन्वादिभिर्विप्राणां यत् नित्यं हिरण्यमुक्तं, तस्यस्य-
वासिनां न तु दिव्यानां सनकार्दीनाम् । तदनेन सायमवश्यं
कर्त्तव्यमप्यतिथिभोजनं न सनकार्दीनुहित्य कर्त्तव्यमित्युक्तं
भवति । अशनद्यस्य कालमात्रं अहर्नीति । तमस्विन्यां साई-
प्रथमयामात्तरित्येकं वाक्यम् । तमस्विन्यां रात्रीं । अर्द्धेन महितः
प्रथमप्रहरः साईप्रथमयामः, तदन्तः तच्चेऽन तु तत्परतोऽपि ।
स्मरन्ति च ।

“षष्ठ्यमुङ्गते व्यतोते तु रात्रौ प्रांक्ता महानिशा ।

लभते ब्रह्महत्याच्च तत्र भुङ्गा च नारद” ॥

साईप्रहरयामात्तरिति पाठे अर्हप्रहरेण सहितो याम इति

सायंप्रातर्वेष्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्वताऽपि सततमन्यथा किल्विष्टी भवेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तन्मर्लवामिनां विप्राणां न दिव्यानां सनकादीनाम् । अहनि च
तथा इत्युत्तरार्द्धेन मायंप्रातःगद्धौ रात्रिदिनपराविलुक्तम् । अत
दिवसस्य पञ्चमभागो भोजनकालत्वेन दक्षोक्त एव । रात्रेसु
भागव्यवस्थामाह सार्डप्रथमयामात्तः, न तदूर्धमिति ॥ ८ ॥

अक्षरार्थी निगदव्याख्यात एव, तात्पर्यं त्विदम् । पञ्चमे च
तथा भागे इति दक्षवचनात् । तथा—

प्रभा ।

तथैवार्थः । तत्र च प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् यामशब्दः
प्रथमयामपरो मन्त्रः । दिवाभोजने त्वर्हर्मात्रोपादानेऽपि
दक्षोक्तः पञ्चमयामार्हरूपः कालः प्रशस्तया आदरणीयः ।
यद्यपि रात्रौ आडकरणं सामान्यत एवाननुज्ञात, तथापि
मनकार्दीनुहित्यातिथिभोजनस्योपदेशात् रात्रौ चातिथिभोजन-
स्यावश्यकत्ववचनात् तत्र तदुर्धेशोऽपि स्यादिल्वधिकाशङ्कानिरा-
सार्थमिदमुक्तम् । नित्यश्वाइन्तु रात्रौ न भवतीति स्थितमेव ॥ ८ ॥

किन्तु मायंप्रातरिति । स्वयमभुञ्जतापि मायप्रातर्वेष्वदेव-
बलिकर्मणो मततं कर्तव्ये । तदकरणं तु पापी भवतीति । यत्तु,
अनश्वता अतिथाद्यनुरोधेन पाकमभव एव मायमिति बोध्यम् ।

तात्पर्यन्तु आव्यायते, इति पाठान्तरम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

“देवानृषीशनुश्चांश पितृन् गृह्णाश देवताः ।
पूजयित्वा ततः पश्चाहृस्यः शेषभुग्भवेत् ॥
अदत्ता तु य एतेभ्यः पूर्वं भुक्तेऽविचक्षणः ।
भुज्ञानो न स जानाति स्वगृह्णैर्जग्धिमात्रानः ॥”

इति मनुवचनाच्च भुज्ञानेन सकृत् वैश्वदेवबलिकर्मणी कर्त्तव्ये
इत्याशङ्कानिरासार्थं सायंप्रातरनश्चतापीत्युक्तम् । किञ्चित्यान्

प्रभा ।

“पुनः पाकमुपादाय सायमित्यवनीपते ।
वैश्वदेवनिमित्तं वै पद्मा मार्द्दं बलिं हर्त्” ॥

इति विशुपुराणे पुनः पाकमुपादाय सायमित्यभिधानात् ।
तेन स्त्रीयभोजनमध्वे पाकं विनापि तदमध्वे पाकमत्त्वएव
रात्रौ वैश्वदेवबलिकर्मणी दिवा तु मर्वर्येवेति तस्यकङ्कितम् ।
तदमङ्गतम् । उपादायेत्यस्य क्लत्वर्त्यस्याश्रुतपूर्वस्य वर्णनाय-
त्वात् । कल्पनायाः प्रमाणाभावाच्च । किञ्च । स्त्रीयभोजन-
मध्वे पाकं विनापीत्यस्यां कल्पनायां पुनः पाकमुपादायेत्यस्य,
स्त्रीयभोजनामध्वे त्वतिथाद्यनुरोधेन पाकमत्त्वएवत्यस्याच्च कल्प-
नायां अनश्चतापि मततमित्यस्योपरोधः स्यात् । तदेवं तदुक्तकल्प-
नायां वचनहयमपि कर्दितं भवेत् । तभात् पुनः पाकमुपा-
दायेति मुख्यकल्पाभिप्रायेण वचनं वर्णनायम् । मर्वसामङ्गस्यात् ।
न त्विनरपरिसंस्थानार्थम् । वाक्यमेदापत्तेः । वैश्वदेवबलिकर्मणोः

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषः अश्वतोऽकारणे प्रत्यवायहयम् । भोजनक्षत्रमकरणक्षत्रम् ।
अनश्वतस्त्वकरणमात्रक्षतम् । अतएवान्यथा किल्खिष्ठौ भवेदि-
त्याह ॥ १० ॥

प्रस्ता।

पुरुषार्थतया तदर्थं पाकस्य सर्वथैव न्यायत्वाच् । मुख्यकल्पा-
सम्बन्धे त्वनुकल्पः स्थित एव । स्मरन्ति च ।

“सायं त्वमस्य मिहस्य पद्ममन्त्रं बलिं हरेत्” ।

इति । वसुतस्तु पाकं पक्षमब्दमुपादाय सायमपि पुनर्बलिं
हरेदिति वचनार्थः । प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यहितत्वात् । अनयैव
रीत्या,

“चतुर्थामुदितसन्दो नेचितव्यः कदाचन” ।

इत्यत्र चतुर्थां नेत्रिसव्य इत्यन्वयस्तैरप्युररीक्षातः । अथवा ।
 सायमपि वैश्वदेवनिमित्तं पाकमुपादायेति विज्ञपुराणवचन-
 स्यार्थोऽकामेनापि वाच्यः । अन्यथा वैश्वदेवनिमित्तमित्यस्यान्वया-
 न्वयासम्भवादनर्थकल्पस्तेः । तत्त्वात् वैश्वदेवनिमित्तं पाकस्य
 सुव्यक्तमुपदेशात् तत्त्वक्षतां कल्पना सर्वथैवासमीक्षीना । सदृढ
 वैश्वदेवनिमित्तमित्युपादानात् वैश्वदेवादनक्षत्रं बलिहरणोपदेशात्
 वैश्वदेवोऽपि सायं कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । नारायणोपाध्यायेनापि
 अग्रतोऽकरणे प्रत्यवायहयं भोजनक्षतमकरणक्षतस्य अनश्वतस्य-
 करणमात्रक्षतमित्युक्तमित्यस्तु किं विस्तरेण ॥ १० ॥

अमुषै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।
बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यत्थमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवति, अथ यहितीयं स
वायव्यो यजूतीयं स वैश्वदेव इत्यादिना सूचेण तजहेवतोहेश्चन
बलिदानमुक्तम् । मन्त्रसु नोक्तम्तमाह ।

अमुषै इत्यनेन पृथिव्यादीनामुपादानम् । तेन पृथिव्यै नम-
प्रभा ।

अथ प्रथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवति इत्यादिना
गोभिलेन बलिदेवता उक्ताः बलिमन्तु नोक्तः, तमाह अमुषै
इत्यादि ।

अमुषे नम इत्येवं प्रकारेण बलिदानं क्रियते । नमस्कारेण
बलिदानकरणे हेतुमाह बलिदानेति । दानपदं कृदभिहित-
भावतया दीयमानपरम् । तथाच यस्मात् दीयमानबलिप्रदानार्थं
नमस्कारः कृतः, तस्मात् अमुषै नम इत्येवं प्रकारेण बलिदानं
क्रियते इति समुदितार्थः । प्रटीयते अनन्तति प्रदानं मन्त्र इति
तत्त्वकाराः । प्रमाणार्थमिति पाठे प्रमाणपदं मन्त्रपरमिति
नारायणोपाध्यायाः ।

तदत्र, अमुषे इति देवतानिर्देशः । स्मरत्स्तु च ।

“अदःपदं हि यद्गूपं यत्र मन्त्रे हि इत्यर्थते ।

साध्याभिधानं तद्गूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्” ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्यादिपदहयात्कर्मस्वप्रयोग उक्तो भवति । नमो ब्रह्मण् इति

प्रभा ।

इति । इत्येवमित्यच, इतिः पूर्वोक्तपदहयपरामर्शीर्थः । एवमिति क्रमार्थम् । एवम्बुद्धिव्यै नमः इत्यादिरूपो बलिमन्त्रः सिद्धति । प्रदानार्थपदानां स्वधाकारादीनामन्त्रएव प्रयोगस्य प्रायशोदर्शनाहैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । अतएव स्वधाकारेण निर्वपेदित्यादिवस्यति ।

अत्र च नमः दृथिव्यै इत्यादिनमस्कारादिमन्त्रो तद्विज्ञानं तदन्तः । नमो ब्रह्मणे इति वासुदेवौ विक्रतौ तथा दर्शनात् । वैक्रतवचनेनापि च अहिंनो दीक्षयत्वं इत्यादिना प्रक्रतौ भागव्यवस्थाया हृष्टत्वात् । असुखै नम इति न क्रमपरं, किन्तु असुखै नम इत्युभयमुक्त्वा बलिदानं विधमे । अत्यथा परिशिष्टस्त्रविरोधापस्तेरिति परिशिष्टप्रकाशः ।

वयन्तु पश्यामः । इत्येवं बलिदानमिति शब्देन क्रमस्योक्तत्वात् वैक्रतहृष्टक्रमकल्पनाया अवसर एव नास्ति । यत्र हि प्रक्रतौ किमपि नोपदिश्यते, तत्रैव विक्रतौ हृष्टं परिकल्पयते । इह तु प्रक्रतौ विशेषोपदेशात् आकाङ्क्षैव नोदेति कैवावसरो विक्रतिपरिहृष्टकल्पनायाः । न च परिशिष्टस्त्रवयोर्विरोधः । परिशिष्टस्य प्राक्रतबलिविषयत्वात् स्त्रवस्य च वैक्रतबलिविषयत्वात् अनयोर्विरोधशङ्काऽनवसरात् । किञ्च परिशिष्टकारः स्वत्यमस्युक्तान्

कर्मप्रदौपः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

वासुबलौ यतो गोभिलेन नमस्कारः लतः । प्रमाणार्थमिति

प्रभा^(१) ।

मातामहमहाशैक्षं महस्तदपितामहम् ।

कारणं जगतां वन्दे कण्ठादपरि वारणम् ॥

खष्टैकरणार्थं स्वलु खम्य यन्त्ररचनाप्रवृत्तिमुपकर्मे प्रतिज्ञानाति स्म । यदि चाचायस्यष्टिमेव मन्त्राकारो विनिर्दिष्टः स्यात्, तर्हि प्रतिज्ञोपरोधोऽपरिहरणोऽयः स्वादिति चन्द्रकामतकालङ्कारमहाशया मन्यन्ते ।

तचाऽयं श्लोकः यदि मन्त्राकारमर्पकः स्यात्, तर्हि प्रकाशकाराणामुपरि निर्दिष्टोऽय दोषोऽवमरमाप्नोत्येव, परं तु नाऽयं

(१) इय प्रभा पूर्वतनभागप्रकाशितप्रभाना विभिन्ना । वृत्तकालहारक्ते प्रभाशया न भवति, विभिन्न इति कथमपि भवायस्य परिशिष्टप्रकाशस्य प्रकाशनमारम्भतर्णेवाऽन्त प्रकाशनोय रौत्यभावायन्त्रिति प्रभाशया परिपूरित ॥ परिशिष्टप्रकाशविवरणमित्येव नविहालनखण्डनमेव पूर्व तर्काल्मकार्त्ति कलम, भयः तु परिशिष्टप्रकाशमिहालमरक्तण गाभिलभावं प्रकाशापरिप्रदर्शितद्वयपरिहरणपूर्वक भद्रजायायभागय निरपेत, पूर्वतनभाग प्रभाशया प्रदर्शितानां दूषणानामपि परिहारां भ्रमिकायामस्य यन्त्रस्य प्रकाशायप्यते । सर्वथा सम मुहूरमरक्ताणामिनिवशस्य तर्कालहारमिहालनिवासमारम्भमिति भवेया न दृष्टाय भवदिति विश्वमिति ॥ इति अनन्तलक्ष्याग्राम्य ।

पाठे प्रमाणपदं मन्त्रपरम् । हेतुन्तरमाह—

स्वाहाकारवषट्कारहन्तकारा दिवौकसाम् ।

ओको मन्त्राकारसमर्पकः, किं तु बलिदाने नमश्शब्दप्रयोग-
नियमनार्थः । अत एव—“नमस्कारः कृतो यतः” इत्यन्तराध-
मुपपद्यते । तच नमश्शब्दः चतुर्थ्यन्तपदममवहित एव प्रयुज्यमानो
निराकाङ्क्षो भवतोति “असुखे” इति पदस्याऽप्यत्रोपादान
गम्यकारेण कृतं, न तु पूर्वं चतुर्थ्यन्तपदप्रयोगावश्यकतासूचनार्थम् ।
तथाचाच नमःपदस्य पूर्वं वा निवेशो युक्त उत परमिति निर्णयो
वैकृतवचनानुमारेण्व भवति ॥

अयं भावः—“नमस्कारः कृतो यतः” इति वाक्यं हि
विहृतौ बलिदाने सूचकारेण नमश्शब्दप्रयोगात् प्रकृतावपि
नमश्शब्द एव प्रयोक्त्य इत्यतदर्थपरमिति तर्कालङ्कारमहाश्या-
नामपि मन्मतम् । एवं च वैकृतवचनेन नमश्शब्दप्रयोगविषये
अवस्था क्रियमाणा तत्रेवाचाऽपि तस्य पूर्वप्रयोग एवोपपद्यत इति
तर्कालङ्कारमहाश्यानां प्रकाशखण्डनयुक्तोनां नावकाश इति
सूचयितुं “नमस्कारः कृतो यतः” इत्यतत् वास्तुबलावित्यादि-
पूरणेन व्याचष्टे—वास्तुबलाविति । विकृताविति शेषः ।

अत्र बलिदानप्रदानार्थे बलिदानप्रमाणार्थमिति पाठदयं
वर्तते । तच च प्रथम एव पाठ उच्चमः । यतो “नमस्कारः
कृतो यतः” इत्यनेनाच्यः स्वरमं तत्रैव भवति । स्वाहाख्यधा-
हन्तकारादयो हि दानार्थमेव प्रयुज्यन्ते, न मन्त्रार्थे इत्यभि-

स्वधाकारः पितणां तु^(१) हन्तकारो नृणां मतः^(२) ॥

खाहाकारादयस्तथो देवकर्मार्थतया देवमंबन्धिनः । अतोऽपि
नमस्कारेण दैवतलिदानं युक्तम् । स्वधाकारहन्तकारौ त असात्
पितृमनुष्यार्थौ ॥

स्वधाकारेण निर्वपेत्^(३) पितृं बलिमतः सदा ।

तमष्येके नमस्कारैः कुर्वते लेति गोतमः ॥ २३ ।

निर्वपेत् दद्यात् शेषं निगदव्याख्यातम् । आद्यन्तयोः
स्वधाभ्यनुज्ञानात् तमष्येके नमस्कारैरिति प्रभेष्यते न तु
विकल्पार्थ इति ॥ बलौनां प्रमाणमाह—

प्रायेण त व्याख्याय प्रमाणार्थ इति पाठेऽप्यपर्जिमाह— प्रमा-
णार्थमिति ॥

एवच मन्त्र नमश्शब्दप्रयोगनियमनार्थमेवाऽय शोक इति
युक्तमेव । न हि “असुखे नमः” इत्यस्त्रव मन्त्रले मन्त्रार्थ नमस्कार
इति युज्यत इति न “असुखे नमः” इत्यथं मन्त्राकारमर्पक इति
“इत्येवं बलिदाने”त्यस्याऽपि प्रकाशकारादृतव्याख्यानमेव युक्तमिति-
भावः । हेत्वन्तरमाहेति । “नमः प्रथियै” इत्यादौ नमश्श-
ब्दस्यैव प्रयोग इत्यादिः । न तु विकल्पार्थ इति । यथा
“जर्तिलयवास्वा वा जुङ्गयात् गवौधुक्यवास्वा वा न याम्यान पश्चन
हिनस्ति नाऽरण्णानयोः स्वज्ञाङ्गरनाङ्गतिर्वे जर्तिलाश्व गवौधुकाश्व
पश्चमाऽग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्र जर्तिलविधिरथंवादस्तथाऽत्रापि

(१) त. ख ।

(२) द्वात् ख । ग ।

(३) न. वृ. व्य । ख ।

न चावराध्या बलयो भवन्ति महामार्जीरश्वणप्रमाणात् ।

महामार्जीरकर्णपरिमाणादपहस्ता अन्यपरिमाणा बलयो न
भवन्ति ॥ “अथ बलौन् हरेद्वाह्यतो वान्तर्वा सुभूमिं कृता”
(१४१५)
इत्यनेन् सूचेणान्तर्वेति गृहमध्ये पक्षिश्वेव स्थाने बलिदानसुक्रम्,
वाह्यतस्तु “अथापरान् बलौन् हरेददधानस्य मध्यमस्य च
(१४१६)
दारस्य” ॥ इत्यादिना भिन्नस्थाने बलय उक्ताः । तत्र यदेकच बलयो
दौयन्ते तदा यथा दातव्यान्तदाह—

“तमयेके” इत्यर्थवाद एवेति भावः । महामार्जीरेति ॥
अङ्गुष्ठपर्वपरिमाणं इति तु भड्भाष्यं ॥

अथ बलौन् हरेदिति । इदं हि सूचम् “अथ हविष्य-
स्याचस्योद्भूत्य हविष्येव्यज्ञंरूपमिच्याऽग्नौ जुड्यात तृष्णौ पाणिनैव”
इति सूचानकारं प्रवृत्तमिति कारणेन अथशब्दस्य पूर्वप्रकृतार्थत्व-
मुररोहत्य होमावशिष्टेनैवाक्षेन बलिहरण इति गोभिलसूचभाष्ये
चक्षुकान्ततर्कालङ्कारमहाशया वर्णयन्ति ।

तत्र च होमावशिष्टस्य बलिहरणमिदं प्रतिपत्तिरूपं भंपद्यते
इति स्थिष्टकदादौनां पुरोडाशाद्यप्रयोजकत्वत् बलिहरणस्यापि
हविष्याचाप्रयोजकत्वन् हविष्याचस्य केनाऽपि निमित्तनावशिष्टस्य
नाशे बलिहरणलोपः प्राप्नोति । अतः पूर्वतनसूचगतस्योद्भूत्यपदस्य
पृथक्कृत्येत्यर्थमङ्गौकृत्य बलिहरणार्थत्वमेव हविष्येषस्याऽग्नौकर-
णौयम् । अत एवोत्तरत्र “पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिरिति

यक्ष चेत् कृत्स्ना^(१) भवन्तौतरेतरसंमहाश्व ॥ ३४

सुव्यक्तमिदम् ॥ ३५ ॥ गायत्री ।

अथ तदिन्यास :—

वृहिपिण्डानिवोत्तरांश्चतुरो बलौन् निदध्यात् ॥

भूमिनिधानादेरेव प्रतिपञ्चितमुच्यते, न तु बलिहरणस्यैव ।
तथाच पृथक्कृतान्नगोषबलोपेऽप्यन्नान्ते बलिहरणं कर्तव्यमेत ।
अत एव बलिहरणस्य मात्राददृष्टार्थलं न लक्षार्थलं इति तकां-
स्तद्वारमिद्वान्त उक्तभाव्यगतः उपपद्यते । न चुपयुक्तः कुचाऽपि
करणम् । अतएव— “पुरोडाशकपालेन तषानुपवपति”
“प्रयाजशेषण चत्रैष्वभिघारयति.” इत्यादौ वृत्तौयाचा द्वितौ
यार्थवमिद्वान्तो मौमांसकानामुपपद्यते ॥

अत्र चान्नेन बलिहरण इत्यत्र न नियमविधिरित तकां-
स्तद्वारमहाशया यददृन्ति, तत् सर्वे द्रव्यविधयो नियमविधयः
इति मिद्वान्तनिरुद्धम् । यदत्र नियमविधिलेङ्गस्य प्रतिनिधि-
जास्त्रविरोधायपञ्चिरिति तेरेवोक्तम्, तदपि “मोमेन यजेत्”
इत्यादिषु नियमविधिषु मत्त्वपि “यदि मोमं न विन्दन प्रतो-
कानभिषुयात्” इति प्रतिनिधिनियमदर्शनात् चिक्षोप-
पन्निकम् ॥

बलौनां मन्त्रमाहेति । “प्रथिवं वायवे” इत्यादिक
मेव मन्त्रस्वरूपम्, नमश्शब्दादिकं तु लौकिकमेव वा, “इषेत्वति

(१) चटविप्रकृष्टः भवन्तौत (च.) ।

अथेति वाक्योपक्रमे । एकत्र दानपञ्चे बलौनां विन्यामः
आरोपः उच्यते इति शेषः । यद्युपक्रमेण चतुरश्चतुरो बलौनर्प-
येत्, तर्हि वृद्धिपिण्डानिवेत्यनेन पुच्छीभावेन नोन्नरोन्नरता
किंतु पङ्क्लिक्रमेणेत्युक्तमिति ॥

बलौनां^(१) मन्त्रमाह—

पृथिव्यै वायवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतय इति ॥

ग्रामामाच्छनन्ति” इति विनियोगविधनुमारेण क्लिन्दिप-
दाध्याहारवत्, उत नमश्शब्दघटितस्यैव मन्त्रलं वा इति विश्वे
वास्तुबलौ विकृतौ नमश्शब्दघटितस्यैव मन्त्रलादत्राऽपि प्रकृतौ
तद्वितस्यैव तत्र युक्तं इति प्रकृतमन्त्रस्य न स्वाहादिघटितलं
किन्त नमश्शब्दघटितलमित्यादिनिर्णय इव नमश्शब्दादिलनिर्ण-
योऽपि विकृत्यनुमारो युक्त एव । तत्र यदि प्रकृतौ नमश्शब्दा-
दिलं मन्त्रस्य निर्णीतं स्यात्, तर्हि विकृत्यनुमारो निर्णयोऽत्र न
मंभवेत्, न चंतदभिः, पृथिव्यै इत्येवमेव मन्त्राकारस्याऽत्र निर्देशात् ॥

एतेन—विकृतौ वचनात् नमश्शब्दादिलेऽपि प्रकृते न तदि-
वचितं—इति गोभिलभाष्ये चन्द्रकान्तर्कालद्वारमहाश्योक्तं—
परासमः; अत्र हि पृथिव्यै इत्यस्य बस्तिदाने विनियुक्तस्य न
स्वाहादिघटितलमिति हि निर्णयो वास्तुबल्यनुमार्यवेति प्रकाश-
कारैः “नमस्कारः कृतो यतः” इत्यस्य वास्तुबलाविति व्याख्या-
करणेन सूचितमिति नार्धजरतौयन्यायाश्रयणं युक्तम् ॥

(१) वार्ता (३) ।

एतैर्मन्त्रैः एकं चतुष्कं पूर्वोक्तविन्यासकमेण दद्यात् । अतस्तु अर्थनादधिको नमस्कारोऽपि प्रयोज्यः असुरैः नमः इत्यभिधानात् ॥

अत्र च नमः पृथिव्ये इत्यादिनमस्कारादिर्मन्त्रो न तु तदन्तःः “नमो ब्रह्मण्” इति वास्तुबलौ विकृतौ तथा दर्शनात्. वैकृतवचनेनाप्य“र्धिनो दौत्ययन्तौ”त्यादिना प्रकृतौ भागव्यवस्थाया हृष्टव्यात्. “असुरे नमः” इति न तु क्रमपरं किंतु “असुरे नमः” इति पददद्यमुक्ता बलिदानं विधत्ते । अन्यथा परिविश्वसूत्रविरोधापन्ने ॥

मव्यत एतेषामैकस्यैकैकमङ्ग आषचिवनस्यतिभ्य आकाशाय कामायेति ॥

मव्यत एतेषां चतुर्णा वामतः स्खट्चिणतो दक्षिणोपचारेण नमोऽङ्गः” इत्यादिर्मन्त्रपरं चतुष्कं निदध्यात् ।

एकैकस्य दद्यादेककं बलिमिति ॥

ब्रह्मण् इति । अथेत्र ब्रह्मण् इति मन्त्रो विकृतावर्षपि नमश्चादिः प्रयुक्तः सूत्रकारेण. न तु तत्र मन्त्रान्तराववकाः गौरवादित्येकस्यैव मन्त्रस्य प्रकृतिविकृतिभंडनानुप्रवर्भिदो न युक्तिभावः निनयेदिति वचनादिति । “अथंतद्वलिशष्मद्विभ्यामिच्छावमल्लवि दक्षिणा निनयेत् पितृभ्यो भवति” इति सूत्रे पितृवलिदाने निनयेदिति वचनात्—

“स्खधाकारेण निनयेत् पितृ बलिमतः मढा”

एतेषामपि मन्यवे इन्द्राय वासुकये ब्रह्मण इति ॥
एतेषामपि मन्यत इति शेषः । १४२५

सर्वेषां दक्षिणतः पितृभ्य इति ॥

मर्वबलिदक्षिणतः स्वामनो वामोपचारेण पितृभ्यः इति
मन्त्रेण निनयेदिति वचनात् स्वधान्तेन बलिं निदध्यात् ॥ तत्र
“चतुर्धा बलिं निदध्यात्” ॥ इति सूत्रात् बलिचतुष्टयमात्रमन्त्रं
मङ्गद् गृहीत्वा चतुर्षु म्यानेषु निदध्यात्, बलिं इत्यकवचनाच्च-
तुर्धीति वचनाच्चेति ग्रौमिल्लभाष्यकारार्था भृत्यारायणवृश्गुमोमाभ्या-
मुक्तम् । एतच्च मङ्गतं संकपेत्, न त्वन्विधानसेक इति वक्ष्यते । १४२६

इति वचनान्मारेणाच्च स्वधान्तत्वमेव युक्तमिति भावः ॥

कामनायां सत्यामिति । बलिदानं हि क्रियारूपं स्वत
एव पुरुषार्थमाध्यन भवितुमहतौति न दधादीनामिवाचाऽश्या-
पेचति नाऽत्र काम्येन नित्यवाधः काम्यानामेषामङ्गलेऽपि भंभव-
तौति कामनायां सत्यां समुच्चय एव न विकल्पः । यत्र हि
व्रौहियवादौ त्रैयावतगतनिरपेक्षमाभन्तव्यं समुच्चयाङ्गीकारे
बाधापञ्चस्त्रैव समुच्चयो न क्रयादौ धातुबोधे ॥

एत्यान्तरोक्तक्रमानुमारेणेति । मर्वशाखाप्रत्यग्न्याये-
नेति शेषः । न स्यातामिति । पूर्वमिति च । एवं च
भामान्यहोमानामपि काम्यवत् समुच्चयेनैवानुष्ठानयोग्यानां यत्र
कुचाऽप्यनुष्ठाने प्रमक्त आगन्तकानामन्ते निवेश इति न्यायेनाम्न
एवाऽनुष्ठानमिति मिद्द्वम् ॥

**चतुर्दश नित्याः, आश्रास्यप्रभृतयः काम्याः, सर्वेषा-
मुभयतोऽपि परिषेकः पिण्डवच्च पञ्चिमा प्रतिपत्तिः ।**

एतेन पृथिव्यादिदेवताशतुर्दशबलयोऽहरइसावज्यं देयाः ॥

“ स्वयं त्वेवाश्रास्यबलौन् हरे द्यवेभ्योऽध्यात्रोहिभ्यो ब्रौहिभ्योऽध्यात्र-
वभ्यः स त्वाश्रास्यो नाम बलिर्भवति ” इति सूचेण यवमस्यपाका-
दारभ्य ब्रौहिमस्यपाकपर्यन्तं ब्रौहिमस्यपाकाच्चारभ्य यवमस्यपाक-
पर्यन्तं बलिदयमाश्रास्यबलिपटवाच्च काम्य दोषाद्युद्धफलकमुकं ।
कामनाथां सत्यां देयमिति मिद्दूम् । देवता चाच ब्रौहियवावेव ।
तथाच गृह्णान्तरम्—

“ यवैर्यवेभ्य आवापो ब्रौह्यत्पत्तरधो बलिः । ”

यत्तु-गौभिलभाष्टे तकांलङ्कारमहाशये:—स्वशाखोक्तहोमेनैव
फलमिद्दू॒ प्रयोजनाभावात्त्र भमुच्चय इति निष्ठपितम्, यत्तु
मामान्यहोमादीनामपि काम्यतयाऽन्तं मस्त्रिवेशऽपि नित्यतया
न मस्त्रिवेशोऽन्तं इति चोक्तम्, तदिदं चिन्त्यम् । न हि मामान्य-
होममहितस्यैव स्वशाखोक्तस्य होमस्य मर्वशाखाप्रत्यथन्यायेन
फलमाधनत्वे स्वाशाखोक्तमादेण फलमिद्दूः, न हि मामान्यहोमा-
नामपि काम्यतयैवान्तं मस्त्रिवेशविवक्षायां “ न स्यातां काम्यमामान्य ”
इति श्वोके मामान्यपटप्रयोगः मार्त्तको भनतोैति मर्वमसुच्चयपत्त
एवाच युक्तः ॥

अग्निधन्वन्तरिविश्वदंवहोमानां गौतमोक्तानां तु अनाहितान्य-
धिकारित्वादनाहिताग्निप्रयोगं ममुच्चयेऽपि नाहिताग्निप्रयोगं मः,

ब्रौहिभ्यो ब्रौहिभिः पूर्वं यवोत्पत्तेर्जीजीविषोः ॥' इति ।

गोभिलैः— “यवेभ्यो ब्रौहिभ्य” इति निर्दिष्टयोः कल्पना-
साधवात् देवतालमवसीयते ॥ प्रमुतिपदेन रौद्रं यज्ञादिवलैनां
च यहणम् । तथाच गृह्णान्तरम्—

“यज्ञाणे चोदकं दद्याद्यज्ञैतत्त इति ब्रुवन् ।

आरोग्यमस्य तेन स्यात् मायं रौद्राद्यर्थेष्टितम्” ॥

यत्कामयते तद्रौद्रवल्लिना सिध्यतौति ॥ रौद्रवल्लिश्च गोभिले-
नाप्युक्तः— “विश्राणिते फलौकरणानामाचामस्यापामिति वल्लि-
श्चरेत् स रौद्रो भवतो”ति ॥ अस्यार्थः—दत्तं सर्वभ्योऽुक्ते (पाके नक्ते)
फलौकरणानि कणाः, आचामो भक्तमण्डः आप इत्यैतै-
स्मिभिः वल्लिर्ज्ञेयः म रौद्रो भवतोति । तथाच परिगिष्ठम्—

“आचितं शकटं पाङ्गोऽणः स्यात् कांममानकः ।

कञ्चकाश्च कणाश्चैव फलौकरणकक्षुश्चाः ॥” इति ।

तेषां परिषक्ष्य महात् प्रत्येकं वा । तथाच सूचमेऽपि^{१३१} महादपो
निनौय चतुर्धा वल्लि निदध्यात् महादन्तः परिषिष्ठेत् ।” इति ॥
प्रतिनिधानमेकक्षेकपत्ते^{१४१} वल्लिचतुष्टयस्य न महाद् यहणं किंतु
प्रत्येकमेव ; अल्यथा दक्षिणहस्तेन सेकामंभवात् ।

तत्र प्राप्नेरेवाभावात् । एवं च गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाश्यैः
“प्राजापत्या पूर्वाङ्गतिर्भवति” इति सूचे अग्निधन्त्यर्दीनां
निकल्पो वा ममुच्यो वेति यो विचारः कृतः, म मर्वाऽपि निरा-
लम्बनं एव ।

“पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः” इत्यस्यायमर्थः । देवतोद्देशेन त्यक्तानां कृतोपयोगानां भूमौ निधानं प्रथमप्रतिपत्तिः, “यदा हवनौ ये जुहोति” इत्यादौ देवतोद्देशेन त्यक्तस्यागौ प्रज्ञेपवत् पिण्डानामपि पितृदृशेन त्यक्तानां स्तरणनिधानेन प्रथमा प्रतिपत्तिः । पश्चिमा तु—

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।

गां विप्रमज्जमग्निं वा प्राशयेदप्यु वा चिपेत् ।” ३२६०

इति मन्त्राद्युक्ता एतद्वलोनामपौति । अत्र यद्यपि गोभिनेन नित्यबलिस्थाने मन्त्रदेवतान्तरवलोनुक्ता रक्तोवर्णिः पितृबलि-
श्चोक्तः, इन्द्रादिबलिचयं तु नोक्तम्, तथाऽपि बास्तुवलौ दशदित्तु
इन्द्रादिभ्यो दशबलिदानमुक्ता ॥ प्राच्यूद्धार्वाचौ भ्योऽहरहर्नित्यं

तथा हि— तत्र हि ममुक्त्यायोगं युक्तयः— १. स्वशाखोक्तेन
मिद्धांवितरवैयर्थ्यम्, २. प्राजापत्याङ्गतेरुक्तसुचे भर्ततः पूर्वत्वा-
भिधानविरोधः, ३. “बङ्गन्य वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकोर्तितम्”
इति गृह्यपरिशिष्टविरोधः, ४. मर्वषां होमानां प्रधानत्वाना-
गुणत्वादपमहारायोगः, ५. देवताभर्तन कर्मक्यायोगः; ६. “प्राजा-
पत्ना पूर्वाङ्गतिर्भवति मौविष्टक्त्युच्चरे” ति दृयोरेव परिगणनेन
प्रवैक्तरत्वात्त्वानं चति षडभिहिताः ॥

तत्र प्रथमा युक्तिः पूर्वमेव निरस्ता । प्राजापत्याङ्गतेः स्विष्ट-
हृदपेक्षया यत्पूर्ववलभिहितं नहि तत् ततः पूर्व कर्मपि होमं

प्रयोगः” इत्यनेन सूत्रेण प्राच्युद्धार्धोदिक्षु ये वासुकर्मणि बलिदृशकमध्ये इन्द्रब्रह्मवासुकिदैवत्याः बलय उक्ताः तैरहरहर्नित्य बलिमध्ये देया दत्युक्तम् । ततश्च गृह्णान्तरोक्तकमानुसारेण मन्युबलेनन्तरमिन्द्रवासुकिब्रह्मदैवत्या बलयो देयास्ततो रचपित्रबलौ इति ॥

न स्यातां काम्यसामान्ये जुहोतिबलिकर्मणौ ॥
पूर्वं नित्यविशेषोत्तजुहोतिबलिकर्मणौः ॥ २

द्विविधं बलिकर्म काम्यं आश्राम्यादि, नित्यं च पार्थिवादिचतुर्दशकम्, तथा होमोऽपि नित्यः प्राजापत्यः स्थिष्टकादादिरूपः, काम्यः काम्याधिकारे अतुवाक्ःः । “मदा भोजनम्योपनौतस्याग्रमग्नौ जुड्यात् अग्ने विवर्खदृष्टमः इति प्रवैण बलिं चोत्तरेण कुर्यात् बङ्गपशुधनधान्यो भवतौति” तथा विशेषोपदिष्टं गृह्णान्ति

वारयितुं ग्रन्तोत्तौ इति नैतत्सूत्रं अग्निधन्वन्तर्यादिहोमनिषेधेऽपि ममर्थं भवितुमर्हति । अस्तु वा तन्निषेधमर्थम् । एतमप्युक्तसूत्रस्य आहिताम्यधिकारिकप्रयोगविषयत्वात् गौतमोक्तहोमानामनाहि ताग्निविषयत्वाच्च नाऽनेन अमुच्यनिरामः मंभवतौति न द्वितीयेहेतोरवसरः ।

एतेन—षष्ठेत्तुरपि—व्याख्यातः । मर्वशास्वाप्रत्ययन्याचे मति हि गृह्णान्तरोक्तानां गृह्णान्तरेऽनुपसंहारवर्णनं तत्यायोक्तुननिबन्धनमेवेत्यच न विवादः । अत्र च तेषामवस्थामो यद्यपि “बङ्गल्पं वा स्वगृह्णोत्तमं” इति वचनं वर्तते, तथाऽपि तस्य तन्त्र-

शास्त्रविशेषनियते होमबलिकर्मणौ संहितापुराणोक्ते च मामान्य-
धर्मरूपे । तथाच—

“ अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव ममस्तयोः ॥ ”

इत्यादि । विष्णुपुराणं च-

“ देवा मनव्याः पश्चत्रो वयांसि ”

इत्यादि ॥

तत्र कामसामान्ये विहिते होमबलिकर्मणो न नित्यविशेष-
विहितयोर्हेऽमिवलिकर्मणोः पूर्वं कर्तव्ये ॥

काममन्ते भावयेत्^(१) न तु मध्ये कदाचन ।

नैकस्मिन् कर्मणि तते कर्मान्वत्तायते यतः ॥

तार्तिकभाष्टदौषिकादावशक्तविषयत्व्यनस्यापनात् अशक्तानां च
नित्यव्यङ्गविशेषलोपस्याकिंचित्करत्वात् नेतत् समुच्चयनिरामाभि
प्रायमिति त्र्यतौययुक्तिरपि नावमरति ।

एतेन— चतुर्थयुक्तिरपि— व्याख्याता । अत्र ह्याहिताम्य-
धिकारिक प्रयोगान्तरविधानं विवक्षितत्वं न तत्सुच्चितस्य प्रयोगस्य
विधानं दृश्यते; पञ्चाङ्गतौनां विहितलादिति न दोषात् ।
थांग्राम्याग्नौषोमौषोपांशुयाजादीनां भिन्नानां प्रधानानामपि कर्मणां
समुच्चयदर्शनात् न कर्मभेदोऽसमुच्चयप्रयोजनः इति युक्तिमुक्तमिति ॥

उक्तं हि तेरपि—अनाहिताग्ने यंत् कर्तव्यं तदप्याह कात्यायनः—

“ अग्न्यादिगौतमेनोक्तो होमशाकल एव च ” ।

(१) काममन्ते भवत्याताम् (म्) ।

परंतु नित्यविशेषविहितयोरन्ते सामान्यकाम्ये कर्तव्ये, मध्ये तु न कठाचन कर्तव्ये । अत इव “सदा भोजनस्योपनीतस्ये” ति अत्युक्त-काम्यहोमे बलिं चोक्तरेणेत्यन्त एवोक्तम् ॥ काम्यमित्यनेन सामान्यकाम्ययोनावश्यकता(काम्यस्य) किंतु करणेऽभ्युदयोऽकरणे प्रत्यवायाभाव इति गम्यते । अत एव गृह्णान्तरम्—

स्वयमेव हरेत् काम्यान् बलौन् यावद्गृहे वसेत् ।

आतुरले प्रवासे च न (१)तद्गृहबलिर्भवेत् ॥ इति ॥

इति लिखद्विरन्यादिंतामस्यानाहिताग्निविषयलं इत्यन्याधिकारिकाणामन्यत्र समुच्चयप्रसङ्ग एव नास्तीति मर्वविर्दितमिदम् । तदेतत् मने मनसि निधायाह—काम्यमित्यनेनेति । काम्यस्येति ॥

यद्यपि माटकायां सामान्यकाम्ययोनावश्यकतेत्येव पाठो दृश्यते । तथाऽपि अतएव गृह्णान्तरम्—

“स्वयमेव हरेत् काम्यान् बलौन् यावद्गृहे वसेत्” ।

इति स्वोक्तायापष्टुभाष्ये काम्यमानन्विषयवचनोपन्यामात् काम्यपदेन काम्यस्येव सामान्यस्यानावश्यकतागमकताऽभावाच्च काम्यस्येति पाठ एवाच ममुचितः प्रतिभाति ॥

अग्न्यादिगैतमेनोक्त इति । अत च मौत्रबलिमहितान्यादिहोमः पौराणबलिमहितशाक्लहोमः मवबलिमहितहोम-

(१) च ज्ञाप्या गृहदलरिति पाठःनारम् ।

अग्न्यादिगैतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ।

अनाहिताग्नेरैष युज्यते बलिभिः सह ॥

अग्न्यादिरग्निर्धन्वन्नरिविश्वदेवा प्रजापतिः स्त्रिष्टकदिति गोतमेन योऽग्न्यादिदेवताको होम उक्तः, चे च दिग्देवताभ्यश्च यथास्त्रमिति बलय उक्ताः, यस्माश्वलायनरुचकारेणां षट्वष्टौ शकलान्याहवनौ वे प्रहरेयेयुर्देवकृतस्थेनमः” इति यूपस्य शकलाष्टकेन देवकृतस्येत्यादि-
मन्त्रैः शकलहोम उक्तः सोऽनाहिताग्नेरेव ॥ तथा प्रणवपरिग्रहष-

दयमिति कन्पचयं प्रतिभाति । तत्राऽद्य दयं रघुनन्दनादिमतम् । तकालङ्कारोद्भूतपितृदयिताकारादिमतं वृत्तीयमिति विवेकः । तत्र ‘एव चेति चण्डव्य समुच्चयत्राचिलस्येन प्रामद्भूतात् वृत्तीयमतमेव युक्तमित्यभिप्रायेण व्याचर्षे । **अग्न्यादिरिति ॥**

“अत्र व्याहृतिभिः पूर्वे छत्वा मन्त्रैश्च शाकलः ।

भृतेभ्यश्च बलिं दत्वा ततोऽश्रौयादनग्निकः ॥”

“अनग्निकम् यो विप्रो त्यन्ते व्याहृतिभिः स्त्रयम् ।

छत्वा शाकलहोमैश्च गिर्षात् भृतबलि हरेत् ॥”

इत्यग्निपुराणयोग्याज्ञनक्यप्रणवपरिग्रहस्त्रत्यान्तरगतेषु तत्त्वं व्यपि होमदयस्यैव बलिभिः समुच्चयोऽभिधौयते ॥

अत्र हि “व्याहृतिभिङ्गना” इत्यनन् प्रधानहोमस्याऽपि मंष्ठह उक्तप्राय एव । यत्तु तकालङ्कारमहाग्र्यः गोभिङ्गभाष्यं कन्पान्तरपरलाटामां भृतीनां केवलशाकलहोमाभिधानं न दोषायेति अवस्थापितम् । तत् कुचाऽपि कन्पं प्रवृत्तनकन्पदयस्या-

अनं व्याहतिभिर्जला तथा मन्त्रैश्च शाकले ।

भूतेभ्यश्च बलि दत्वा ततोऽग्नौयादनग्निकः ॥ इति ॥

तथाऽग्निपुराणेऽप्युक्तं— “अनं व्याहतिभिः पूर्वं झला”
इत्यादि ॥

आहिताग्नेश “प्राजापत्या पूर्वज्ञतिभंवति स्थिष्ठकृदुत्तरे” ति
गोभिलोकमाङ्गतिदयं चतुर्दशबलय इत्येतावन्माचं न तु गौतमोक्त-
दिग्देवताबलय इति ॥

विवक्षितत्वादनवसरमेव तथाच कौथुमानामन्येषां च सर्वेषां
समुच्चय एव होमदयस्याऽपि विवक्षित इत्येव युक्तमित्यभिप्रायेणैवाऽत्र
परिग्निष्टप्रकाशकाराणां कौथुमादिशब्दं विनेवोक्तस्तोकविवरण-
सुपपन्नमेव ॥

आश्वस्त्रायनेति । एतेन— गट्ज्ञान्तरोक्तं गट्ज्ञान्तरानु-
मारिभिः नाऽनुसरणौयमिति—पुरास्तम् । यथाचाऽत्र शाकलहोमे—
“षड्जीर्द्धवक्तस्यति मन्त्रवद्धिर्यथाकमम् ।”

“वश्वानरं ममभ्यर्च्य माज्यं पृष्याच्चतैरपि ।”

इत्यादिव्यामस्कान्दपुराणवचनेषु च षड्दादशमंव्यान्तरनिर्देशं
विकल्पः, तत्र च व्यवस्थोदितहोमादिवक्तव्याऽन्यत्र विस्तरः ॥

अत्र च होमे शाकले खाद्याकारो नाम्नौति मायणादिमतम् ।
अत्र च— “अष्टावष्टौ शाकलान्याहवनौये प्रहरेयुः देवकृतस्येत्ये-
ततप्रभृतिभिरिकारान्तेरिति” द्राश्चायणसूत्रं प्रमाणम् । अत्र हि—
इकारान्तौः प्रहरेत् इत्युक्त्याऽवगम्यते लाऽत्र खाद्याकारप्रयोगोऽपेक्षित

स्युद्वाऽपो वौश्चमाणोऽग्निं छताञ्जलिपुटस्ततः ।
वामदेव्यजपात् पूर्वं प्रार्थयेत् द्रविणोदसम् ॥

“वसुभिर्क्षेद्वुताश्नात्” इति श्रुतेर्विषदसमग्निं याचेत् ।
मान्त्रलं च निरुक्तमिति । शेषं निगदव्याख्यातम् । किं याचेत
केन मन्त्रेणेत्यत आह—

आयुरारोग्यमैश्वर्यं धृतिं सत्यं बलं यशः ।
तेजो वर्चः पश्चन् बौजं ब्रह्म ब्राह्मण्यमेव च ॥ ७

इति । यत्र हि वचनाविरोधस्तदैव खाहाकारो मन्त्रान्ते नियतः,
न चाऽत्र स इति खाहाकारप्रथोगं विनैव मन्त्रोच्चारणम् । यथा
सूक्तवाकेन प्रस्तुरप्रहरणे न खाहाशब्दप्रथोगस्तदिति भावः ।
एतेन— मन्त्रान्ते खाहाकारनियमादचापि खाहाकारोऽपेचित
एवेति गोभिलभाष्ये तर्कालङ्घारमिद्वान्तश्चिन्थोपपत्तिकः । इति
सूचितम् ॥

अन्तमिति ॥ अत्र च श्लोके शाकस्त्रहोमादीनां बलिसादित्यं
यत् वर्णितं तत्र बलयोऽपि गौतमोक्ता एव वा, उत गृह्णोक्ता
एव वा इति संशये गोभिलभाष्ये तर्कालङ्घारमहाशया वर्णयन्ति—
“बलयस्वनाहिताग्नेरपि गृह्णोक्ता एव । न श्लोक “अन्यादि-
गौतमेनोक्तः” इति होम इव बलिपु ‘गौतमोक्तैरिति विशेषो-
ऽवगम्यते, येन तेषामेवाऽचाऽपि यज्ञां स्थात्” । इति ।

तत्र “बलिभिः सहे”ति बलीनां येन साहित्यं वर्णितं तत्र

सैभाग्यं कर्मसिद्धिं च कुलज्यैष्यं स्वकर्तृताम् ।

सर्वमेतत् सर्वसाक्षिन् द्रविणोदो विधेहि नः ॥१

यशः ख्यातिः, तेजो धृत्या, वर्चः शरीरकान्तिः बौजं
धान्यादिधार्तुविशेषो वा, ब्रह्म वेदः, ब्राह्मण्यं ब्राह्मणकर्म
स्वकर्तृता निर्विप्लकर्तृता ॥

इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥

गौतमोक्तस्य विशेषस्य निर्देशेन प्रत्यासन्त्या बलौनामपि तदकानामेव
यद्युपां भवतौति न गृह्णोक्तानां बलौनामनाहिताग्निविषयत्वम्, तेषां
तु गृह्णोक्तहोमानामिवाऽहिताग्निविषयत्वमेवेति विवेचयन्ति
परिग्निष्टप्रकाशकाराः—आहिताग्नेश्वेति । चस्तुर्थः । स्पृष्टाऽपो
बीक्ष्माणोऽग्निमिति । ततः काम्यबलिहरणानन्तरम् ॥

वैश्वदेवोऽन्नमस्कारार्था वा उतादृष्टार्था वोति विषये विस्तरेण
गोभिलभाष्ये तर्काङ्गारमहाशयैस्तस्यादृष्टार्थलं माधितम् । एव च
हविश्चेष्यत्यैव नेयं प्रतिपत्तिरिति मिद्यतोति पूर्वमेव निरूपितमुद्दृत्य
पदखारस्यादिनेति सर्वमनवद्यम् ॥

इति वैश्वदेवप्रकरणम् ।

अथ ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ।

न ब्रह्मयज्ञादधिकोऽस्ति यज्ञो

न तत्प्रदानात् परमस्ति दानम् ।

सर्वेऽन्तवन्तः क्रतवः सदाना

नान्तो हृष्टः कैश्चिदस्य दद्यस्य ॥ ८

ब्रह्मयज्ञात् जपरूपात् श्रेष्ठो यज्ञो नास्ति । ब्रह्मदानात्
अध्यापनरूपात् न श्रेष्ठदानमस्ति । हेतुगाह— सर्वे क्रतवः सर्वाणि
दानानि विनाशवन्ति विनाशित्वर्गादिरूपफलवन्तौत्यर्थः । अस्य
तु दद्यस्य ब्रह्मदानजपरूपस्य कैश्चिदपि न विनाशः सम्भव इत्यर्थः ।
अत्राप्यविनाशित्वमविनाशमोक्षफलवात् तथाच मनुः— “ब्रह्म-
मार्षितामिति । तथाच—

ब्रह्मयज्ञात् जपरूपादिति । यद्यपि ब्रह्मयज्ञशब्दः
“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः” इत्यादिवचनात् ब्रह्मप्रदानपर एव ; तथाऽपि
गौण्या अृतिजपोऽपि ब्रह्मयज्ञपदवोध एव । तदूक्तम्—

“वेदमादित आरभ्य शक्तिर्हरहर्जपेत् ।

यस्म अृतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः म उच्यते” ॥ इति ॥

भट्टभाष्ये—

“गुरावध्ययनं कुर्वन् शुश्रूषादि यदाचरेत् ।

स सर्वा ब्रह्मयज्ञः स्यात् तत्पः परमुच्यते ॥”

इति गुरुसकाशादध्ययनमपि ब्रह्मयज्ञ इति वर्णितम् । तथा
च “मुख्यो ब्रह्मयज्ञोऽध्यापनं गौणमितरत्” इति परिगण्य-

“ वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्त्रितः ।
 तं ह्यस्याहुः परं धर्मसुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ ”
 वेदाभ्यासेन सततं दानेन तपसैव च ।
 अद्वोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकौम् ॥ ”
 संस्मरन् पूर्वजातिं च ब्रह्मैवापद्यते जनः ॥ ”

प्रश्नभूतः ॥ (अन्तः ४/१४१-१४३)

ब्रह्माभ्यासेनाजसमनन् फलान्तेरमाह—

ऋचः पठन् मधुपयः कुल्याभिस्तर्पयेत् सुरान् । ”
 दृतामृताद्यकुल्याभिर्यजुषां^(१) पठने सदा ॥
 (कुल्या अल्या नदौश्चैव ऋचमेषा हि च स्तुतिः ॥ ”

प्रकाशकाराश्यः । वक्ष्यति चोपमंहारे— “ ततस्याधापनात्मक-
 ब्रह्मयज्ञो मुख्यस्तदभावे जपः ” इति । तत्र च मुख्याधिकारिणा
 दौर्लभ्यात् गौणस्यैव प्रथमतो विधिरच कियत इति भावः ॥

अस्य च ब्रह्मयज्ञस्य चयः कालाः—

म चाऽवकार्कृ तर्पणात् कार्यः पश्चादा प्रातराङ्गते ।

वैश्वदेवावमाने वा नाऽन्यत्रेति निमित्तकात् ॥

इति कात्यायनवचनेनावगम्यन्ते । तत्र यदि ब्रह्मयज्ञस्य तर्पणात्
 प्रागेवानुष्ठानं विवक्षितम्, तर्हि न कालचयं निरूपितं भवति ।
 एवं च— “ पश्चादा वैश्वदेवावमाने वा ” इति वा शब्दप्रयोगोऽपि
 बाधितो भवतीति द्वितीयादिकालमिद्युर्थमेवमत्र व्यवस्था कात्या-

(१) यजुष पठन (व).

सुत्यालंबनं च बडतरमधुपयःपानजन्यवस्त्रिः, एवमुच्चरचापि
वाच्यम् । शेषं सुगमम् ।

सामान्यपि पठन् सोमष्टतकुल्याभिरन्वहम् ।

मेदःकुल्याभिरपि च अथर्वाङ्गिरसः पठन् ॥१०॥

अवापि यज्ञमोमष्टतपशुमेदोभिः प्रभूतैर्यादृशौ हस्तिसा
कुल्याभिः सुतेरालंबनम् । अथर्वाङ्गिरस इति अर्थवेदं
इत्यर्थः । बडवचनं च वाक्यबडलादिति ॥

मांसक्षीरोदनमधुकुल्याभिस्तर्पयेत् पठन् ।

वाकोवाक्यं पुराणानि सेतिहासानि (१)चान्वहम् ॥४

यनसंमता वक्तव्या । यथा— तर्पणात् प्राकृ ब्रह्मयज्ञः, तर्पणामन्तरं
यदि क्रियते, तर्हि प्रातराङ्गतेः पूर्वं वैश्वदेवावसाने वा कर्तव्य
इति । तथाच— “तर्पणात् प्राकृ ब्रह्मयज्ञः,” तर्पणामन्तरं
ब्रह्मयज्ञः, इति पञ्चदये कात्यायनोदाहते द्वितीयपञ्चम्यैवाभ्यर्थितस्य
समादरो युक्त इति “म च अर्वाकृ” इत्यस्य परिशिष्टप्रकाशकारोक्त
कन्दोगेतरविषयत्वं नाऽनुपपन्नम् ॥

इदं च तर्पणपदं तर्पणमामान्यपरमेव, न पिण्डतर्पणमाचपरम् ।
यथाहि— “आत्रेयाय दक्षिणां दद्यात्” “अग्निसुपनिधाय
सुवौत” इत्यादौ च न प्रह्लादामेव यज्ञणं, किंतु प्रह्लादस्याप्रह्ल-
तस्य वा प्रथमे, अप्रह्लादस्यैव द्वितीये तदत् । तच्च हि वाक्यस्य
प्रकरणेन संकोचो यज्ञ तस्य तटपेचा । यथा— “ब्रौहीन्

(१) चान्वह (स.) ।

वाकोवाक्यं प्रश्नोच्चरह्योपनिषद्भागविशेषः, इतिहासो महाभारतादि । तथाच देवलः— “आर्षापूर्ववृत्तान्नाश्रया प्रवृत्तिफला इतिहासाः” इति ।

ऋगादीनामन्यतममेतेषां शक्तिसोऽन्वहम् ॥

पठन् मध्वाज्यकुल्याभिः स्वपितृनपि तप्येत् ॥

न केवलं सुरांस्तर्पयति, ऋगादीनामितिहासान्नानामन्यत-
ममेकं यावच्छक्यं पठन् स्वपितृनपि वृप्तान् करोति मध्वाज्य-
कुल्याभिरिति । अस्या अपि सुतेः पूर्ववदालम्बनमिति ॥

ते तृप्तास्तर्पयन्येनं जौवन्तं प्रेतमेव च ।

कामचारौ च भवति सर्वेषु सुरसङ्गसु ॥

प्रोचति” “आग्नेयाऽग्नीध्रमुपतिष्ठते” इत्यादौ । नचाच्चा-
इज्ञाङ्गिभाव इति नास्य प्रकरणापेवेति तर्पणमामान्यविवक्षेवाऽन्न
युक्ता । एवंच— स्वानाङ्गतर्पणात् पूर्वे ब्रह्मयज्ञानुष्ठानेऽपि
पितृतर्पत्यस्य स्वकालेऽनुष्ठानं कर्तव्यमेव । एवमेव याजुर्वेदिकानां
केषांचन शिष्टानां आचारोऽपि वर्तते । ते हि ब्रह्मयज्ञमाच्च
सन्ध्योपासनानन्तरं कृत्वा वैश्रदेवानन्तरं तर्पणमाच्चरन्ति । एवंच—
“अश्वापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञसु तर्पणम्” इति कर्मप्रदीपवचनं
“पश्चादा प्रातराङ्गतेः” इति वचनभागानुसार्थवेति सिद्धम् ।
एतेन— गोभिलभाष्ये तर्कालिङ्गारमहाश्चैः— इदं तर्पणं प्रकरणात्
प्रकृतपितृतर्पणपरमेव “आग्नेयाऽग्नीध्रं” इत्यत्र प्रकृतकूपत्व-
मिवेति यदकुं तत् चिक्ष्यमिति सूचितम् ॥

ते सुराः पितरश्च, एनं तृप्तिसंपादकं जीवम् मृतं चैहिका-
मुश्मिकाभ्युदयसंपादनेन प्रौणयन्ति । शेषं सुगमम् ॥

गुर्वध्येनो न स्पृशति पक्षिं चैव पुनाति सः ।
यं यं क्रतुं च पठति फलभाक् तस्य तस्य च ॥

न केवलमभ्युदयप्राप्तिः, महापातकादिरूपमपि पापं न
प्राप्नोति, जपेन पापं चौयत इत्यर्थः । आह्वे पक्षिपावनश्च भवति,
तदत् अश्वमेधादिकतुविधायकवेदभागपाठेन तस्य कतोः फलं
प्राप्नोति । कथं महायामसाध्यकतुफलकथनं पाठमाचादिति चेत्
भूयस्त्वान्त्पत्वाभां फले विशेषात् न दोषः । अथा चिचापाठेऽन्त्पत्वं
पशुनां, चिचाऽनुष्टानेन बहवः पश्वः । एवं स्वर्गोपि चिचाऽन्त्पत्व-
कालभोग्यतया विशेष इति ॥ फलान्तर चाह-

अस्य च ब्रह्मायज्ञस्य “खाध्यायमधीयौत” इति वाक्यविचितस्य
खत्वाक्ये फलानाम्नानेन किमपि फलं कन्त्पनीयं वा, उत राचि-
मचाधिकरणन्यायेनार्थवादिकफलकन्यनं वैव युक्तमिति विशेषं—
“फलमाचेयो निर्देशात्” इति सूत्रेण सत्यार्थवादिके फले न
विश्वजित्यांश्चप्रवृत्तिरिति न्यायमिद्वमये मनसि निधायाह—
ऋचं पठन्ति ॥

वाकोवाक्येतिहामयोर्भेदमाह— वाकोवाक्यमिति । “पितृश्च
खधा अभिवृत्तिः” इत्यर्थवादमिद्धं फलान्तरमाह—ऋगादीना-
मिति । “यं यं क्रतुमधीते तेन तेनाऽस्यष्टं भवत्यग्नवा-

वसुपूर्णवसुमतौचिर्दानफलमामुथात् ।

ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्मदानमेवातिरिच्यते ॥

सस्थरूपसहितपृथिव्या वारचयदानस्य फलं प्राप्नोति । जपरूपात्
ब्रह्मयज्ञादध्यापनरूपं ब्रह्मदानं मेधाधिकफलत्वादतिरिच्यते ॥

ततश्चाधापनात्मकब्रह्मयज्ञो मुख्यः, तदभावे जप इति ॥

इति ब्रह्मयज्ञ प्रकरणम् ।

योरादित्यस्य मायुज्यं गच्छति” इति वाक्यमिद्दं फलमाह— यं
यमिति ॥

भूयस्त्वाल्पत्वाभ्यामिति । तदुक्तम्—

“यस्य स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनौषिणः ।

भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो च्छ्राप्यते ॥ ” इति ॥

जैमिनिनायर्थवादाधिकरणे सूचितम्--

“फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां ज्ञोकवत् परिमाणतः स्यात्” इति ॥

अुतिजपादध्यापनस्य मुख्यत्वं पूर्वं प्रतिज्ञातमुपपादयति— ब्रह्म-
यज्ञादिति ॥ ब्रह्मयज्ञप्रकरणमुपसंहरति—ततश्चेति ॥

इति ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ।

अथ दक्षिणानिर्णयः तत्संग्रहाननिर्णयम् ॥

ब्रह्मणे दक्षिणा देया यच्च या परिकौर्तिता ।

कर्मान्तेऽनुच्छमानायां पूर्णपाचादिका भवेत् ॥२

गौर्दक्षिणेति नामकरणात्प्राशनचूडाकरणादिषु सूचोका कस्मै
देयेति चोक्तम् । तदाह— कर्मणि यदि दक्षिणोका सा कर्मान्ते
ब्रह्मणे देया, अनुपदिष्टायां तु दक्षिणायां— “कंसं चमसं वाऽन्नस्य
पूर्णित्वा छन्तस्य वाऽकृतस्य वाऽपि वा फलानामेवैतं पूर्णपाचमाचक्ते”
इति सूचोकपूर्णपाचादिरूपदक्षिणा भवेत् । आदिग्रन्थदक्षिणालाभे
“मूलानां फलानां दक्षिणा ददाती”ति मैत्रायणीयपरिशिष्टोक्तस्य
यहलम् । पूर्णपाचालाभविषयवात् तदचन्द्रेति ॥

यावता बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णेन जायते ।

नावराध्यं ततः कुर्यात् पूर्णपाचमिति स्थितिः ॥

यावताऽन्नादिना पूर्णेन पाचेण कंसादिना बहुभोक्तुस्त्रिभवेत्
न ततो हीनं पूर्णपाचं कुर्यात् इति ग्राम्यस्य स्थितिः, ततोऽधिकं
तु न प्रतिषिद्धते ।

“गौर्दक्षिणा” इति यच्च यच्च गवादिदक्षिणा निर्दिष्टा तच्च
यद्यपि का दक्षिणेति न संशयः; तथाऽपि न यच्च तदुपदेशः
तच्च तक्षिण्योऽपेक्षित एवेत्यभिप्रायेणाऽ— ब्रह्मण इति । पूर्ण-
पाचलक्षणमाऽ— यावतेति । ओकं आचष्टे— यावतेति ॥

चतुर्मुष्टिश्वरः कार्यश्चतुराधिक एव वा ।

मुष्टयोऽष्टौ भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम्॥

पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपाचं विधीयते ।

विद्ध्याङ्गौचमन्यश्चेहक्षिणाङ्गहरो भवेत् ॥

स्वर्यं चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥

यदा यजमानान्यो होमकर्म करोति तदा म होतोकदक्षिणाया
अङ्गुष्ठौ गङ्गौयात् अङ्गुष्ठौ च ब्रह्मा, यदा यजमान एव हौत्रं ब्रह्मालं
च करोति तदाऽन्यस्मै दद्यात् । तमाह—

कुलहिजमधीयानं सन्निकृष्टं गुरुं तथा ।

नातिक्रामेत् सदा दित्सन् यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥

मन्त्रिकृष्टमधीयानमिति इयं प्रत्येकं द्वाभ्यां मंबधते । मदेति
कर्माङ्गुलदक्षिणां विनाऽन्यमित्रपि दाने दातुमिच्छन्त तौ लंघये-
दिति ॥

अहमस्मै ददानौति एवमाभाष्य दौयते ।

नैतावपृष्ठा ददतः पात्रेऽपि फलमस्ति हि ॥

यदा त गुरुकुलाह्विजः मन्त्रिकृष्टोऽप्यमुखैः प्रतिपहवेमुख्यादिना
न दौयते तदा **अहमस्मै ददानौति** ततोऽप्यनुज्ञां गङ्गौत्ता-
ऽन्यस्मै दद्यात् नान्यथा । गिष्ठं सुगमम् ॥

महोमके कर्मणि यद्यन्यो हौत्रं करोति तत्र किं तस्मै दक्षिणा
न देयेत्यत आह—**विद्ध्यादिति** । पूर्णपाचादिकं दक्षिणालेन
यत उपदिष्टं तत इदमवगम्यते तस्याऽन्यस्मै दानं विना न दक्षिणा

दूरस्थाभ्यामपि द्वाभ्यां प्रदाय मनसा धनम् ।

इतरेभ्यस्ततो दद्यादेष दानविधिः स्मृतः ॥

यदापि तौ दूरस्थौ तदापि तौ मनसोद्दिश्च सामान्यनाम-
गोचाभ्यां ताभ्यां धनमुत्सृज्यान्वेभो दद्यात् । एष दानविधिः
स्मृतः । दानविधिः परः इति पाठे परः श्रेष्ठः इत्यर्थः । काल-
विधिः परः इति पाठे काले अथनादौ यो दानविधिः सोऽयेवं
विधिः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।

यददाति तमुल्लंघ्य तस्य स्तेयेन लिष्यते ॥

अन्वेभ्योऽपि दाने सन्निहितमधीयानं यो लड्येत् यत् द्रव्यं
तमुल्लङ्घ्य ददाति तस्य स्तेयेन लिष्यते । तद्व्यस्तेयपापं प्राप्नोति
इत्यर्थः ॥

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरे चार्यगुणान्वितः ।

गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

यस्य पुनः सन्निधौ मूर्खाऽस्ति पृज्यगुणैरध्यनव्रतादिभिर्वाऽन्वितो
दूरस्थः तस्मै गुणान्विताय दूरस्थाय दातव्यं न तु व्यतिक्रमदोष-
भयात् सन्निकृष्टाय मूर्खाय, यस्मात्मूर्खं व्यतिक्रमदोषो नास्ति इति ॥

चिद्गृहतौति । यजमानस्यैव ब्रह्मात्मे होट्वै च मा दक्षिणा कथमुप-
योक्तव्येत आह—यदा यजमान एवेति । यदाऽप्यन्यस्मै दंशा
तदाऽपि न यस्मै कर्म्मं चन विप्रकृष्टाय सन्निकृष्टाय वा ओचि-

ब्राह्मणातिकमो विषे नास्ति वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य नहि भस्मनि छ्वयते ॥

अतो वेदविवर्जितब्राह्मणे व्यतिक्रमदोषो नास्ति ; भस्मसदृश-
लात्, तस्यार्हस्य ज्वलदग्निसदृशलात् ॥

इति दक्षिणा निर्णयः तदुद्देश्य निर्णयश्च समाप्तः ।

अथ आज्यस्थाल्यादिस्वरूपनिर्णयः ॥

आज्यस्थालौ च कर्तव्या तैजसद्रव्यसंभवा ।

माहेयौ वापि कर्तव्या नित्यं सर्वाग्निकर्मसु ॥

सर्वेष्वग्न्याधानादिकर्मस्तपेषु होतव्याज्यस्थापनार्थं यः पिचर
आज्यस्थालौ उतावचरः, सर्वर्णादिमयौ कर्तव्या मृण्यौ वा,

याय मूर्खाय वा देया, किंतु सम्बिहितओन्निधायैव, न तु सम्बिहितायापि मूर्खायेत्यादिकर्मर्थं विशदं निरूपयति – सन्निकृष्टमित्यादिना । स्यष्टमितरत् ॥

इति दक्षिणानिर्णयस्तत्संप्रदाननिर्णयश्च समाप्तः ।

माहेयौ । महीमयौ वेति पाठान्तरम् । स्यष्टमन्यत् ॥

इत्याज्यस्थाल्यादिस्वरूपनिर्णयः समाप्तः ।

नित्यं सर्वदा, नत्वसंभवे शरावादिः । चहोमादिष्वपि
आहृतिहोमोपस्तुरणाभिघारणाद्यर्थमाज्योपयोगात्—सर्वाग्निकर्म-
स्थित्युक्तम् ॥

आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथाकामं तु कारयेत् ।

सुहृष्टामवणां भद्रां स्थालौमादाय मङ्गलाम् ॥

सुहृष्टां पाकज्ञमाम्, भद्रां सौम्यदर्शनाम्, मङ्गलां हस्त-
घटिताम्, कुलालचक्रनिष्पत्त्वाया आसुरवेनामङ्गलात् । तथाच
वत्स्यति—

कुलालचक्रनिष्पत्त्वमासुरं मृण्यं भवेत् इति । एवं-
भूतां स्थालौमुपादाय तस्या आज्यस्थाल्या अथेष्टं परिणामं
कुर्यादिति ॥

तिर्यगङ्गे समिन्माचा हृष्टा नातिहृष्टमुखौ ।

अ/ मृण्यौदुम्बरौ वापि चहस्थालौ प्रशस्यते ॥

गर्भप्रस्तरदैष्याभ्यां प्रादेशप्रमाणा चहस्थालौ प्रशस्ता भवति ।
औदुम्बरौ ताम्रमयौ, शेषं सुव्यक्तमिति ॥

स्वशास्त्रोक्तश्च सुस्विनो द्यादग्धोऽकठिनः शुभः ।

न चातिशिविलः पाच्यो न च वौतरसो भवेत् ॥

अवयवपर्यन्तत्वाच्छास्त्रस्येति । वृत्तौयषष्ठतुर्दशाधि-
करणे हि—“व्रौहिभिर्यजेत्” इति वाक्ये प्रतिनिधौनां नौवाराणा-
मपि विधानं वर्तते वा नवेति सन्दिद्वा मंस्कारविधेः पूर्वं नौवा-

सम्यग्विकसितो दाहशून्यः कोमलशोभनः ॥

नातिविश्वीर्णावयवोऽकठिनः शुभ इति प्रसिद्धो न वौतरसे
गठितमंड इत्यर्थः । स्खशाखोक्तश्चरः स्खच इति पाठान्तरम् ॥

इध्मजातौयमिध्मार्हप्रमाणं मेष्टणं भवेत् ।

हृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वयमवदानक्रियाक्षमम् ॥

इध्मजातौयं खदिरं पालाणं वाऽ भावे सूत्रोक्तविभौतकादि-
वर्जसर्ववनस्पतिमयं स्खप्रादेशप्रमाणं वर्त्मङ्गदां वृत्तकाण्डनिर्मितं न
तु शाखाभवं स्थूलायं अवदानयोग्यं मेष्टणं भवेत् ॥

एथैव दर्वौ यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे ।

दर्वौ द्युङ्गुष्ठपृथ्वया तुरीयोनं तु मेष्टणम् ॥

आदृशं मेष्टणं तादृशेव दर्वौ, किंतु दर्वा यो विशेषस्तमहं
वदामि दर्वौ मण्डलेन अङ्गुष्ठदद्यपृथ्वया मेष्टणं चतुर्थभागोन-
स्थुलायमित्यर्थः ॥

मुसलोलूखले वास्त्रं स्वायते सुहृदे तथा ।

इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पस्त्वैषिक^(१) एव वा ॥

रादीनां साधनत्वानवगमात् न समानविधानमिति पूर्वपक्षय्य,
मत्यं ब्रौह्मभावे कर्मगास्त्रेणैव प्रतिनिधौनामाचेषः, एवमपि
ब्रौहिशास्त्रार्थपर्यालोचनवेलायामेन ब्रौहिलजातेर्यागमाधनत्वायो-
गेन तदवच्छास्त्रव्यक्तेः तदवयवानां च साधनत्वमाचिष्यते । अतथ

(१) शूर्पस्त्वावस्थान चेति भट्टभाष्यादस पाठ ।

**वार्षे यज्ञियवारणवैकंकतवृच्चमये । “वारणो वैकंकतो
वा यज्ञावचरः”** इति वृच्चनात् । नलेतेन जुड्यादिति श्रुति-
बलात् शोमकरणध्रुवोपभृजुह्मसुवाणां “पर्णमयौ जुह्मः” इत्यादि-
बोधितवृच्चविशेषावरुद्धलात् । तदितरोलूखलादिष्वेव सामान्य
विधिरूपवारणवाक्यपर्यवसानात् । ऐषिकः काशमयः । “शूर्पं
वैलवसेव च” इति भट्टभाष्यलिखितम् । शेषं सुगमम् ॥ एतैशा-
ज्यस्थालादिलक्षणैः “आज्यं चहस्तालौ भेदाणं अथोलूखलमुससि
प्रकाश्य शूर्पं च कंसं दर्वीमुदकं” इत्यादिसूत्रोकानामाज्यस्था-
ल्यादौनां स्पष्टोकरणं छतमिति ॥

दक्षिणं वामतो बाह्यमात्माभिमुखसेव तु ।

करं करेण कुर्वैति करणे न्यञ्चकर्मणः ॥

भृमिजपानुष्ठाने दक्षिणं वामतः करेण वा कुर्यात् करेणेति
षष्ठ्यर्थं हतोया । करं करं इति पाठान्तरम् । दक्षिणहस्त-
मधोमुखं वामहस्तपृष्ठोपरिभावेन विपर्यस्तमात्माभिमुखं कुर्या-
दित्यर्थः ॥

कृत्वा ग्न्यभिमुखौ पाणौ स्वस्थानस्थौ समाहितौ ।

प्रदक्षिणं तथासौनः कुर्यात् परिसमृहनम् ॥

जातिव्यक्तवयवमाधनतानां पूर्वमवगतानां मत्तमाममंभवे कति-
पथावयवयहणस्योन्तरकालप्रतीतिकल्पेऽपि स्त्र॒रुपेण पूर्वमवगतेः
ममानविधिलमुपपद्यते । न हि नौवारवेन रुपेण तेषामुपादानं,
किंतु ब्रौद्धारंभकावयवममानजातोयावयवारभ्यतादिति नौवारा-

(४७।८)

“ इमं सोमनिति हृचेन परिसमूहेत् ॥५६॥ इत्यनेन सूचेण अग्ने-
र्विचिप्तावयवानामेकौकरणं परिसमृहनसुक्तम् । तत्र करविन्यास-
माह— अग्निपश्चिमतः आमौनश्चतस्त्वेव दित्तु सम्यग्ग्रामै अग्न्यभिसुखौ
न व्यञ्जौ किंतु विष्टुतौ, तथैव विचिप्तावयवानामेकौकरणस्य
स्फुटत्वात्, स्वस्थानस्यौ न भूमिजप इव अस्तौ करौ हत्वा
दचिप्तावर्तेन परिसमृहनं कुर्यात् ॥

बाहुमात्राः परिधय चक्रज्वः सत्त्वचोऽवणाः ।

चयो भवन्त्यशौर्णाया एकेषां तु चतुर्दिशम् ॥ १७

“ परिधीनयेके कुर्वन्ति शामौलान् पार्णान् वा ” ^{१७।४८} इति सूचेण
कुशतत्प्रतिनिधिरभावे परिधयः स्तरणार्थं विहिताः । शामौलान्
शमौमयान् । बाहुमात्राः परिधयः इत्यनेन तेषां स्पष्टौकरणं
हतम् । ते च चयो भवन्ति । एकेषां तु मते चतुर्दिशं चत्वारो
भवन्तीति । शेषं सुगमम् । तेषां विन्यासप्रकारमाह—

प्राग्यावभितः पश्चादुदग्यमध्यापरम् ।

न्यसेत् परिधिमन्यश्चेदुदग्यस्स पूर्वतः ॥ २०

अग्नेः पार्श्वदद्ये दचिणोन्तरतः परिधीन् विन्यसेत् । पश्चि-
मेनोन्तरायं अथोपरम् । चतुर्थं अन्यं यदि न्यसेत् तदा सोऽग्नेः पूर्वं
उत्तरायमारोप्य इति ॥

दौनां भतिनिधीनामपि त्रौश्चावयवनिष्ठमाधमतामंपत्त्यर्थमवर्जनौ-
यतयोपादमेऽयवयवसाधमतायाः मंस्कारविधितः पूर्वं प्रभितत्वात्
समानविधिलोपपत्तिरिति सिद्धान्तिं भाष्टदीपिकायाम् । तथा

यथोक्तवस्त्वसंपत्तौ ग्राञ्छं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रौहीणामिव शास्त्रयः ॥ २१

ब्रौहिद्व्यालाभे यज्ञसदृशं तदपादेयम् । निटर्जनमाह--
यवानां विहितानामलाभे गोधूमास्तसदृशा उपादौयन्ते ।
ग्ररत्यकष्ठिकादौनामलाभे हैमन्तिकाः शास्त्रय उपादौयन्ते ।
एतच्च वचनं प्रतिनिधिधिकरणन्यायमलम् । अवयवपर्यन्तत्वात्
शास्त्रार्थम् ; यवाऽवयवानां गोधूमेऽपि प्रत्यभिज्ञानादिति । यनु
पैठौनसिवचनं “काण्डमल पुष्पप्ररोहसुगन्धादौनां सादृश्यात्
प्रतिनिधिं कुर्यात्— सर्वलाभेऽवयवः प्रतिनिधिर्भवते”ति, तत्र
गन्धादिमादृशेन प्रतिनिधिप्रतिपादनं न न्यायमूलं किंतु वेद-
मूलसेव । यत्र विहितद्व्यावयवोपयोगः, तत्र हि प्रतिनिधिन्यायः ।
न काण्डं मूलं प्ररोहोऽङ्कुरश्चोपयुज्यते ।

च द्रव्यादिविधौनां मर्वषाभयवयवपर्यन्तत्वमेवेति “ब्रौहीन् प्रोचति”
इति वाक्यविहितप्रोक्ताणादिसंस्कारोऽपि मिद्दो भवतीति मर्वसुप-
पञ्चम् । ब्रौहिगता एवाऽवयवाः प्रथमं साधनतया प्रतिपक्षा
अपि न तद्वौहिगतत्वन तेषां साधनत्वम् । अवहननादिना ब्रौहि-
विनाशे तेषां तद्वत्त्वाभावात्, कितु ब्रौहिज्ञनयोग्यावयवत्वेनेति
तत्त्वम् नौवारावयवेष्वप्यविशेषाक्षालुपपत्तिः । तत्र ब्रौहिज्ञनयोग्या
एवाऽवयवा नौवारेष्वपि वर्तन्ते इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह-
यवावयवानां गोधूमेऽपि प्रत्यभिज्ञानादिति । अनेन
चाऽधिकरणेन अवयवानामिव तद्व्यादौनां न साधनत्वं साध्यत-

ततस्यायं शास्त्रार्थः— विहितद्रव्यालाभे प्रतिनिधिन्यायलभ्यम्
भूयोऽवयवमास्येन तस्यदृश्ट्रव्यस्थोपादानं तदलाभे काण्डादिना
तस्यादृश्य तस्याप्यलाभेऽवयवस्थेति ॥ यत्तु— मैत्रायणौ परिग्रिष्ठ
“ दक्षिणालाभे मूलानां फलानां दक्षिणां ददाति, नत्वेवं यजेते”ति,
न तत्र प्रतिनिधिन्यायः प्रवर्तते । यत्र हि अवघातादिविनष्टानां
ब्रौह्णादीनामवयवदारा माधवलं तत्रैवावयवमादृश्याद् ॥ दक्षि-
णायां तु न तथेति वाचनिकानामेव मूलानां भक्ष्याणां चोपा-
दानम् । ततश्चेतदपि वचनं वेदमूलमेवेति । नत्वेवं यजेत
इत्यम् एवं दक्षिणां विना, न यजेतेत्यार्थः ॥

यथा दर्भास्त्ररणे काशः प्रतिनिधिः, तदभावे पर्वतौभि-
रोषधीभिः शूक्रतणश्चर-लुण्ठनल-बल्बजपस्त्राज्ञोश्चीरपवर्जम् ॥

अथेष्यार्थं पलाशाश्वत्थस्वादिररौहितकौदम्बराणां तदलाभे
मर्ववनस्यतौनां तिल्वकधव-नौप-निम्बकपित्य-कोविदार-विभोतक
शेशातक-राजवृक्षरक्तकण्टकिवर्जम् । तिल्वकः श्वेतलोध्रः, राज-
वृक्षः प्रियालः, कोविदारः काश्वनः अबुविच्चन्वा इति प्रसिद्धः
रक्तः शोणः ॥

इति गम्भादिसादृश्येन प्रतिनिधिनिर्णयो नोक्तन्यायमूलकः, किंतु
“ यदि मोमं न विन्देत प्रतौकानभिषुणुयात् ” इतिवत् वचनमूलक
एवेत्याह— यत्तु पैठौनमौति । प्रवैक्षमर्थे निष्कषेयति—
ततश्चेति ॥

षष्ठाध्यायतौयपादे पूर्वमौमांसायां—“ अदृष्टायानां न प्रति-

तथा ब्रीहियः पुरोडाशस्यार्थं तदलाभे तु यववत्तीभिः तण्डु-
लवत्तीभिः पुरोडाश्यान् कुर्वन्ति अत्र चैन माष-मसूर-कोरक
कोद्रव-कोरदूष-वर्जम् । पुरोडाश्यान् पुरोडाश्यार्थान् वरकश्चौनः
कोरकः पौत्रकुलुत्यः, कोरदूषः वनकोद्रवः ॥

ष्टतमाज्यार्थं प्रतिनिधिः, तदलाभे दधि पयो वा तण्डुलपिष्ठानि
वा मंसूज्याज्यार्थान् कुर्वन्ति ॥ यत्र ष्टतव्यतिरिक्तमाज्यं विहितं तन
तदलाभे ष्टतमुपादेयम् । तथाच सूच च “आज्य मरकुरते
मर्पिष्टैलं दधि यनागृष्टे”ति । तथा गोभिलौयं च—

ष्टतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधि यावकम्
मंस्कारयेद्यत्र चैष आज्यग्न्दोऽभिधौयते ।

अत्र च यत्र न्यायतः प्रतिनिधिलाभः, तत्र न्यायमन्तर्व ।
मैत्रायणीयवचनस्य त्वतुन्याय वेदमन्तर्वेति मन्त्रव्यम् ॥

निधिः, नियमादृष्टार्थानां तु प्रतिनिधिरस्येव, सुमद्गानामपि
निषिद्धानां न प्रतिनिधित्वम्, प्रतिनिधिलाभं प्रतिनिधिमदृशं
न गृहीतव्यम्, कितु मुख्यमदृशंसेव इत्यादिकं निष्पितमिति
मर्वनिदितमिदमिति तमिममर्थे मनमि निधाय कुशादिषु केषां
प्रतिनिधित्वमित्यमुमर्थं निष्पयति— यथेति । वर्जमिति ॥

अत्र च—“विशिखानि प्रतिलूनाः कुशा वर्जिः”, “उपमन्त-
लूनाः पित्रभः”, “तेषामन्ताभे-गृकटणाशरोगोरबल्बजमुतबनम-
लुण्ठवर्जम्”, इति गोभिलसूचं प्रमाणम् ॥

न्यायेनापि मदृशमाचे प्राप्ते यत्र मदृशविधिस्तत्र नियमार्था
विधिः— “ अदि सोमं न विन्देत पूतौकानभिषुण्यात् ” इति वत् ।
तदाग्रामलमतिविस्तरेण । प्रतिनिधित्वपत्रादौ प्रतिनिधिकोशां
इष्टयौ ॥

इति प्रतिनिधिनिर्णयः ॥

अथेति । वर्जमिति । अत्र च— “ अर्थानुपकल्पयते
खादिरान् वा पर्णान् वा ”, खदिरपलाशालाभे—विभौतकति-
त्वकबाधकनौपनिम्बराजृचगाल्मच्चरस्तु दधित्यकोविदारस्तेशातक-
वर्ज मर्ववनस्पतीनामिभ्यो यथार्थं स्यात् ” इति सूचमनुसन्धेयम् ।
अत्र दधित्यपदेन कपित्य ग्राल्मस्तिपदेन काटकस्त्र विवक्ष्यते इति
बोध्यम् ॥

इति प्रतिनिधिनिर्णयः ।

अथ श्राद्धकालनिर्णयः ॥

**पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
वासरस्य तृतौयांशे नातिसन्धासमौपतः ॥**

“यदहश्चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्याम्”, “यदहश्चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वेति”, इति सूत्रदूयं गोभिलौघम् । तत्र प्रथमसुपवासविधानपरम् । दितौयं पिण्डान्वाहार्यादिविधानपरम् । तत्र पूर्वच चन्द्रानवल्लोकनं स्वरूपतो विवर्जितमिति कुक्का यहलम्, न मिनौवास्याः, तस्यां खल्लालोक्यते चन्द्रमाः । उत्तरच तु चन्द्रचयो लक्ष्यते । अतएव न पौनरकृपमित्यभिमंधाय दितौयसूत्रार्थं मनमि निधायाह— पिण्डान्वाहार्यकमिति । नन् अस्मिन् सूत्रे कम्मिन् मुङ्गर्ते अन्वाहार्यादिकं करणीयमिति नोकमिति कथं वृत्तौयांशे इति काव्यायनेन निष्कर्षः कृतः इत्यत आह— तृतौये इति । स्मृत्युक्तापराह्ने इति च । “अपराह्न ददाति” “तस्मिन् चौण ददाति” इति श्रुतिरप्यत्र अनुमन्धया वृत्तौयांशस्य कथमपराह्नमिति गङ्गायामाह— दिवसस्येति ॥

न केवलं स्मृत्यैवापराह्नस्य पिण्डकालात् कि तु श्रुत्यापौत्राह्न पूर्वाह्ने इति । “नाति सन्धासमौपतः” इति भागं व्याचष्टे पञ्चदशेति । अत्र च वस्त्रमाण—

“भायाङ्गमित्यमुङ्गर्तः स्यात्तत्र श्राद्धं न कारयेत् ।

राज्ञमो नाम मा जया गर्हिता मर्वर्मसु ॥”

पिण्डपितृहयज्ञौयपिण्डानामन्वाहार्यं पश्चादनुष्टौयमानं आङ्ग
दर्शनाङ्गमिति यावत् । तत् ज्ञौणे राजनि चन्द्रे प्रशस्तम
दिवमन्यं पञ्चदशमुहूर्तात्मकस्य तृतीये मुहूर्तपञ्चके सूर्युका-
पराह्ने ।

तथाहि— “ पूर्वोङ्गो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणां अपराह्नः
पितृणामि ” ति तत्रापि चिविधो विभागोऽवगम्यते । अति-
मन्यासमौर्यं पञ्चदशमुहूर्तरूपं नर्जयित्वा । पिण्डपितृहय-

इति मन्त्रपुराणवचनं प्रमाणम् । नन्—पूर्वोङ्गम्भूतिश्रुत्यादिभि-
रन्वाहार्यस्यापराह्नकालंलेघ्यपराह्नकालस्य दितीयांशं एवोपक्रमात
तत्रापि करणं यज्यते । तदकं मन्त्रपुराणे—

“ प्रातःकाले मुहूर्तांस्त्रौन् मङ्गवस्त्रावदेव तु ।

मध्योङ्गस्त्रिमुहूर्तः स्थादपराह्नस्तः परम् ॥ ” इति ॥

तथाच तृतीयांशं दत्यवधारणमत्र नोपपश्यते दत्यत आह-
पिण्डपितृयज्ञेति ॥

तथाच पिण्डपितृहयज्ञस्यान्वाहार्यस्य च पौर्वोपर्यादभयोररण-
पराह्नकालं दशममुहूर्तमारभ्य तस्यानुष्टानेऽन्वाहार्यस्य तृतीयांशं
एवानुष्टानं पर्यवस्थतौति न दोष इति भावः । नन्-एतावता
पिण्डान्वाहार्यमिति ममाख्यैव तस्य तदानन्तर्यं गमयतौति
फलितम्, न चेतद्वप्पश्यते । तस्याः ममाख्याया अन्यथाकुपि
वक्ष्यमाणरौत्या मभवादित्याशंक्य न वयं ममाख्यामाचेषा तदा-
नन्तर्य वदामः, किंतु—

ज्ञानन्तर्याचास्य आद्वस्यान्वाहार्यमंजा । अत एव पिण्डपितृय-
ज्ञानन्तरमेन दर्शनाद्वूम् । अन्यथा रुद्धिकन्पनापत्तेरिति न वाच्यम्,
अन्यथान्वा(हार्य)नाथा वक्ष्यमाणलात् । कृप्रयोगस्यैव पद्मजादौ
रुक्षुपवाटकता दृष्टा, न तु कल्पस्य, ततश्च न योगबलेनैव दर्शस्य
पिण्डपितृयज्ञोन्नरत्वम्, किंतु मनुवचनादेव । तथाहि वचनम् -

“ पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्वन्दक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं आद्वं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ ”
दृश्य अ११२ इति ।

“ पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्वन्दक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं आद्वं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ ”

इति मनुवचनादेवत्याह— अन्यथेति ॥

नन् केवलयोगार्थस्यातिप्रमक्तलात् पद्मजाग्न्दस्यैव योगरुद्धला-
ङ्गोकार एव युक्त इति ममाख्याऽपि कमोऽन् विवचितुं शक्यते
इत्यत आह— कृप्रयोगस्यैवेति । तथाच नाऽन्त्र योगरुद्धिल-
मिति भावः । ननु “ पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य ” इति मनुवचनेऽपि
पितृयज्ञानन्तर्यमेवान्वाहार्यस्योक्तम्, न त् पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यम् ।
पितृयज्ञस्य “ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ” इति वचनात् केवलपितृतर्पणमेन
पितृतर्पण चोक्त ब्रह्मायज्ञानन्तरं सध्याकाले प्रातराङ्गद्यनन्तर
वा संभवतोत्यन्वाहार्यस्य ततोयांशकाललोकिः कथं मगच्छते ?
इत्याश्रयेन शङ्कते— नन्वति । पितृतर्पणमिति ॥

ननु — अत्र पितृयज्ञशब्देन न पिण्डपितृयज्ञोऽभिधीयते,
किंतु पितृतर्पणम्,

“पितृयज्ञं तु निर्वृत्य तर्पणाख्यं द्विजोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्थकं आहुं कुर्यादिन्दुचये मदा ॥”

इति मत्यपुराणवचनात् । न च— स्वातस्य आहुविधानात्तर्पण-
नन्तर्ये न विधेयमिति वाच्यम्; मत्यम्, किंतु पार्वणाश्चाहे कर्तव्ये
माग्निना तर्पणेनैव पञ्चयज्ञान्तर्गतपितृयज्ञस्य निर्वर्तितत्वात् न

ननु— उक्तमनुवचने पितृयज्ञपर्दन कथं पितृतर्पणमेव विवक्षित-
मित्यत आह— पितृयज्ञं तु निर्वृत्य तर्पणाख्यमिति । उक्त
वचनयोरेकार्थत्वात्—

“मामान्यविधिरस्यष्टः मंहियेत विशेषतः ।”

इति न्यायन “पुरोडाश चतुधां करोति” इत्यच पुरोडाशपटस्य
“आग्नेयं चतुधा करोति” इति वाक्योपमहारेणाग्नेयपुरोडाश-
माचपरलवदत्रापि मनुवचने तर्पणाख्यपितृयज्ञविवक्षेव मिद्देति
भावः ॥

ननु— उक्तवचने पितृतर्पणपर्दन स्वानाङ्गतर्पणं विवक्ष्यते वा
उत पञ्चमहायज्ञान्तर्गतपितृतर्पणं वा, नान्यः; “न पितृणां
तथेवाऽन्ये” इति माग्नेः आद्वानन्तरं पितृतर्पणादौनां निषेधात्,
उक्तवचनस्य माग्निविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नाऽन्यःः स्वातस्यैव
आहुविधानेन तदानन्तर्यस्याविधेयत्वादिर्ति शङ्कते— न चेति ।
अत्र च स्वानाङ्गतर्पणस्यैव विवक्षा नाऽन्यस्य । एवं च महाय

आद्वानन्तरं पितृबलिनित्यशाद्वयोरनुष्ठानमिति वचनार्थः ।
अत्यथा त्रूभयोरपि पितृवज्रपत्वात् अनुष्ठानं प्रसञ्चेत् ।
तथाहि— “पितृवज्रमूर्त्यं” इति कन्दोगपरिशिष्टृतोक्तम्.
आद्वय वा पितृवज्रः स्थात् पितृबलिरथापि वेति” च ॥ वाशव्द-
शार्थ । अग्निमानिति विशेषणोपादानात् निरग्निना पार्वणदिने-
पि तदनन्तरं पितृबलिनित्यशाद्वे कर्तव्ये । अत एव आद्वोन्तर-
कर्माधिकारे मार्कण्डेयपुराणम्

“नित्यक्रियां पितृणां तु केचिदिच्छर्वन्ति मत्तमाः ।

न पितृणां तथैवान्ये पृथक् पूर्ववदाचरेत् ॥”

पृथक् पात्रेन चित्यन्ये केचित् सर्वे च प्रवृत्तः ॥” इति ॥

ज्ञान्तर्गतपितृतर्पणादिकं पितृबल्यादिकं च न मास्ये आद्वानन्तरं
कर्तव्यम् । प्रस्त॑व्यवानन्तर्यम्य पुनर्विधानं लनन्तरं तर्पणान्तराभाव-
शोत्तमार्थमिति नोक्तशङ्कावसर इत्याशयेन ममाधते—सत्यमिति ।
अत चाग्निमत एव तर्पणानन्तर्यम्य विधानादनग्निमतां आद्वानन्तर
मपि पितृतर्पणादि पितृबल्यादिकं च कर्तव्यमेवंति प्रकाशविषय-
मुपमहरति— अग्निमानितौति । एतावताऽधिकारिभेदेन व्यव-
स्थितविकर्त्त्वेन आद्वानन्तरमपि तर्पणकर्तव्यतदभावौ यौ बोधितौ
तत्र प्रमाणमात्र नित्यक्रियामिति ॥

एतेन—

“पितृशाद्वमहत्वा त् वैश्वदेवं करोति यः ।

अहतं तत् भवेष्वाद्वयं पितृणां नोपतिष्ठतं ॥”

अथं हि विकल्पं उक्तव्यायात् साग्रिनिरग्निवस्थितः । अत एव मत्स्यपुराणे आद्वोच्चरकर्माधिकारे—

“निर्वृत्य प्रणिपत्याथ पर्युक्त्याग्निं म मन्त्रवित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वेत् नैत्यकं बलिसेवं च ॥”

इति नित्यश्राद्धं नोक्तमेव । तथा साग्रेरन्वाहार्यश्राद्धानन्तरं—

“यदा श्राद्धं पितृभ्यश्च कर्तुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् निवृत्तं पितृकर्मणि ॥”

इत्युक्तम् । मनुनायि माग्निकर्तव्यश्राद्धोच्चरकर्मणि ।

“उच्छेषणं तु तज्जिष्ठत् यावदिप्रान् विसर्जयेत् ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥”

“निवृत्य प्रणिपत्याथ पर्युक्त्याग्निं च धर्मवित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वेत् नैत्यकं बलिसेवं च ॥”

“क्लवा श्राद्धं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्याद्भाराधिष्ठ ॥”

“यदा श्राद्धं पितृभ्यश्च कर्तुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्विष्टते पितृकर्मणि ॥”

इति गौतममस्यपुराणभविष्यपुराणवचनानि निरग्निविषयाणि,

“उच्छेषणं तु तज्जिष्ठत् यावदिप्रा विसर्जिताः ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥”

“पितृयज्ञं तु निर्वृत्य तर्पणाख्यं दिजोऽग्निमान् ।

न पितृणां तथैवाऽन्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥”

इति काम्या गृहवक्षय एव उक्ता न पिचोर्बलिर्मवा निय-
आद्विमिति । ततश्च मनुवचनात् न पिण्डपितृयज्ञानन्तरं दर्श-
आद्व कुर्यात् - इति ॥

अत्रोच्यते, मनुवचनेऽपि पितृयज्ञशब्दस्य तर्पणपरत्वे मत्यपुराण-
वचन इवानन्तर्यार्थस्य प्राप्ततया विष्णुसंभवे नियआद्वादिपितृयज्ञ-

इति मनुभविष्यपुराणवचनानि माघिगोचराणि व्याख्यातानि ॥
अत्रोच्छेषणमिति वाक्ये गृहवलिमात्रकर्तव्यत्वमुक्तं, न पितृवाल-
कर्तव्यत्वमपि । सृष्ट्यन्तरे हि—

“ स्वयमेव हरेत् काम्यान् वल्लौन् यावद्गृहे वसेत् ।

आतुरत्वे प्रवासे वा ज्ञोपो गृहवलेभवेत् ” ॥ इति ॥

अत्र गृहवलिशब्देन काम्यवल्लौनामेव विवक्षणं कृतम् ।
यावद्गृहावस्थान काम्यवल्लिकर्तव्यत्वमुक्ता विवामे गृहवलिलोपवर्णनं
हि न काम्यवक्ष्यतिरिक्तस्य गृहवलिशब्देन विवक्षणे संभवति ।
एतेन नियबलेरपि गृहवलिशब्देन विवक्षणम्, न काम्य-
वलिमात्रस्य; प्रमाणाभावादिति गोभिलभाष्ये तकालद्वारमहा-
शयोक्त चिन्त्यमिति— सृचितम् ॥

यदृच गोभिलभाष्ये तकालद्वारमहाशयः— माघिना तर्पणं
पितृयज्ञस्य निर्वर्तितव्यात् आद्वानन्तरं पितृयज्ञाद्यनुष्ठानं नेति
परिशिष्टप्रकाशोक्तिं मङ्गताः पितृबले: नियत्वादित्युक्तं तत्
नियस्याऽपि पितृबले: माघिविषये पूर्वोक्तवचनेन परिमत्यानात्
चिन्त्योपपत्तिकमित्यस्त्रिविषये विस्तरेण ॥

निवृत्यर्थता वाच्या । तथाच श्रुतहानिरश्रुतकल्पना च स्थानं
मत्क्षयपुराणवचमेऽन्यगतेस्तु तथा । तस्मान्मनुवचने श्रुतहान्यश्रुतं
कल्पनापरिहाराय पिण्डपितृघ्यज्ञानल्लर्यमेव विधेयम् । अस्तु वा
“पितृघ्यज्ञ त्वि”त्यस्य मनुवचनस्य तर्पणपरता; तथापि—

“पिण्डानां मासिकं आद्वमन्याहार्यं विदुर्बुधाः”

इत्यस्मात् पिण्डपितृघ्यज्ञानल्लर्यमस्तु मासिकास्त्रृटर्गश्चाद्वम्य ।
यदि वाऽस्यापि मनुवचनस्य—

“तत्र ते पितरः प्रव॑ं पिण्डमंज्ञां तु लेभिरे ।

एषा तस्याः स्थितिर्विप्र पितरः पिण्डमंज्जिताः ।

तथा साम्भेदिति । एतेन— “निर्वृत्य प्रज्ञिपत्याऽय”
इत्यस्य निरग्निविषयलं सूचितमिति परिशिष्टप्रकाशकारमते न
किमपि वचनमनिहङ्गं भवति । तर्कालङ्घाराणां तु—

“पितृपाकात् समुद्भृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

अहृतं तत् भवेत् आद्वं पितृणां नोपतिष्ठते ॥

न पितृणां तथैवाऽन्ते शेषं प्रव॑वदास्तरेत् ॥”

इत्यादिवचनानि विफलानि भवेयुः । समविकल्पापेत्तया
व्यस्थितविकल्पाङ्गौकारे तु लाघवं भिन्नशास्त्रास्यविधिनिषधयो-
रिवेति सर्वमनवश्यमिति भावः ॥

ननु— उक्तरौत्या नित्यश्राद्धेष्यि साम्भेदिवाकरणापत्ति
रित्यत आह— नित्यश्राद्धमिति । पार्वणश्राद्धप्रकरणादिति
भावः ; अत एव—

सुभन्ने भततं पूजां वृषाकपिवचो यथा ॥”

इति मत्थपुराणमहाभारतवचनदयात् पिण्डानां मासिकं
मासैकवप्तिजनकं आद्धम् ; “अन्वाहार्यं मासिकं स्थात् इत्यभि-
धानात्, ततश्च पिण्डानां पितृणामन्वाहार्यं मासैकवप्तिजनकं
अन्वमस्मिन्निति पिण्डान्वाहार्यकं आद्धमित्यर्थः । एतमिंश्चार्थं
निरग्निपचेऽपि भंडाप्रवृत्तिः इत्याल्लोच्यते, तदाऽन्यदपि मत्थपुराणे
प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् ।

“यस्माद्दुलाऽन्यतो मात्रा भक्षयन्ति दिजातयः ।

अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्माच्चन्दपरिचये । ”. इति ॥

“नित्यश्राद्धे गयाश्राद्धे तौर्यश्राद्धं तर्यवं च ।

वैश्वदेवं ऊवेदादौ ततः श्राद्धं समाचरेत् ॥”

इति मृतिस्तपदयते । मर्वथा च पितृयज्ञपदस्य पितृतर्पण-
परत्वात् पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमन्वाहार्यस्य मिद्धमिति शङ्कामुप-
महरति— ततश्चेति ॥

युक्तं मत्थपुराणनक्षमस्योक्तरौत्या मार्त्यक्यादिकं तर्पणाम्ब-
पितृतर्पणपरत्वं च, मनवचनेऽपि तादृशपितृयज्ञस्यैव विवक्षणे त-
न मानम् । न हि पिण्डपितृयज्ञात् पूर्वमन्वाहार्यश्राद्धं वाक्यान्तरेण
विहितम्, येन प्रमाणान्तराविरोधार्थं तथा व्याख्यायेत ।
एतेनोपमंहारोऽपि परास्तः :

“मामान्यविधिरस्यष्टः महृयेत विशेषतः । ”

इति न्यायो हि मामान्यविधिरस्यष्टत्वं एव प्रवर्तते । न चाच
मनवचनमस्यष्टम् ; पितृयज्ञपरेन पिण्डपितृयज्ञस्य स्यष्टं प्रतीतेः,

अस्यार्थः— वक्तुचानां पिण्डानानन्तरं ब्राह्मणभोजनार्थे
पिण्डानां स्वल्पभागोऽन्वाहार्यं क्रियते । ततश्चान्वाहार्यमाहरणौय
मन्यवरणं ब्राह्मणभोजनार्थं अस्मिन्निति पिण्डान्वाहार्यकम् ।
अन्यार्थं कः । तस्मात् पिण्डानादनन्तरं पश्चादन्वाहार्यमनुष्टेय
आदृं ब्राह्मणभोजनात्मकं पिण्डान्वाहार्यकमित्यपि प्रत्यन्तिनिमित्तं
मंभवति । तथाच दशमसुहृत्स्यापराह्नेऽपि तस्य वृत्तौयांगे
एकादशमसुहृत्स्यां यत् आद्विधानं तद्विषयम् । तथाच श्रुतिः— “अमावास्यायामपराह्ने पिण्ड-
पितृपूर्वजोनं चरन्ति” इति ॥

प्रयोजनभेदाभावाच । न स्त्रिचानुपमंहारे माघेरपि आद्वानन्तरं
पितृबल्यादिप्रमङ्गशङ्का भवति; उच्छेषणं तु” इति मनुवचनेन
काम्यबलिमात्रविधानेनैव पितृबलिव्यावृत्तिभिद्देः । एतेन—
मत्थपुराणवचनवैषम्यमपि—सूचितम् । मत्थपुराणे हि “निवृत्य
प्रणिपत्याऽथ” इति शोकेन मामान्यतो वेश्वदेवम्य आद्वानन्तरं
कर्तव्यलं बोधितमिति विशेषत आहिताग्निविषये पितृबल्यादि-
निरासोऽपेचितः । एवं चापेचितकमबोधकलं मनुवचने पिण्ड-
पितृपूर्वजविवचणे मंभवति, पितृतर्पणविवचणे तनपेचितनिष्ठयो-
जनकमबोधकलमिति मनुवचनगतपितृपूर्वजपदस्य पिण्डपितृपूर्वज-
परलमेव युक्तमिति मनुवचनादेवान्वाहार्यस्य पिण्डपितृपूर्वजानन्तर्य-
मिति युक्तमित्यभिप्रायेणोक्तामाशङ्कां परिहरति— अचोच्यते
इति ॥

अत्र हि पारिभाषिकाऽपराह्णस्यैव यहणम् । मंजाविधेरेव
प्रयोजनं यत्तु संज्ञाया विधानमुद्देश्यनं वा । तदक्तं—“नामापि
गुणफलसम्बन्धपरत्वेन मार्यकमिति । पारिभाषिकस्थापराह्णो मत्य
पुराणे उक्तः—

“प्रातःकालो मुरुर्तीस्त्रोन् संगवस्तावर्द्धते तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुद्धर्तः स्यादपराह्णस्तः परम् ।

मायाक्षिमुद्धर्तः स्यात आहुं तत्र न कारयेत् ।

रात्रमौ नाम मा ज्ञेया गर्हिता मर्वकर्मसु ॥” इति ॥

उक्तमनुवचनगतस्य पितृयज्ञपदस्याऽप्यभ्युपगम्याऽपि तपषापरत्वं
दर्शन्य पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमाह—अस्तु वेति । पिण्डानामिति ।
पिण्डविशिष्टपितृयज्ञस्येत्यर्थः । यद्यत्रापि पिण्डशब्दस्य पितृदंवता
परत्वमेव न यज्ञपरत्वमित्युच्यते, उवमपि मत्यपुराणगतवच-
नान्तरेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरनिकृपणपरेण पिण्डपितृयज्ञानन्तर्य-
मत्वाहार्यस्य मिद्यतोत्याह— तदाऽन्यदपौति ॥

उक्तवचनं व्याचष्टे— अस्यार्थं इति । अनेन दर्शन्य पिण्ड-
पितृयज्ञानन्तर्यमिद्युप्रकारमाह— तस्मादिति । नन्— उक्त-
वचनानां मर्वेषामपि यथाकथं चिदन्यार्थपरत्वं कथं न मंभवतोत्यत
आह— तथाचेति । कात्यायनाचार्यैः— “पिण्डात्माहार्यकं
आहुं” इति आंके हतौयांशे इति पठनिवेशादवगम्यते तैरुक्त-
वचनादीनां मर्वेषामपि पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यस्यात्माहार्याहुं
बोधन एव तात्पर्यं गृह्णौतमिति महर्षिकन्यात्माहार्याहृत व्याख्यान-

एवं च साग्रे निरग्रे शायमेवा पराहोऽमावास्या आहु मुख्यः कालः ।

तथाच यमः—

“ पञ्चान्ते निर्वपेत्तेभ्यो द्वापराहे च धर्मवित् ।

अपां समीपे दूर्वासु दर्भेषु मिकतासु च ॥

तेभ्यः पितृभ्यः पितरोऽस्मद्गृहन्ति ” इत्यचैव प्रकरणे यमेनोक्त-
न्वात् । दर्भेषु दर्भमयेषु । एवं मिकतास्यपि । तथा श्रुतिरपि—
“ पूर्वाङ्गो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणां अपराहः पितृणाम् ”
इति । तथाच—

“ पूर्वाङ्गे मात्रकं आहु मपराहे तु पैतकम् ।

एको हिष्टं तु मध्याङ्गे प्रातर्द्विनिमित्तकम् । ”

मंवाऽत्राऽऽदरणीयं न स्वबुद्धिकन्यतं व्याख्यानमिति पिण्डपितृ-
यज्ञानन्तरमेवाचार्यानुष्ठानमिति मिद्दुम् ॥

अमावास्यायामपराह एव पिण्डपितृयज्ञोऽपि करणौय इत्यच
श्रुतिं दर्शयति— तथाचेति । ननु उक्तश्रुतौ अपराहपटेन
कोऽर्थः परिगृह्यते । यदि अङ्गोऽपरो भाग इति मार्घदादग्र-
मुहूर्तानन्तरभागो गृह्यते योगार्थमवलम्ब्य, तर्हि पिण्डपितृयज्ञ-
स्याऽपि वृत्तौयांश एव कर्तव्यतात् दशमसुहृत्यापराहतेऽपि तस्य
वृत्तौयांश एव विधानं दशमसुहृत्यापराहविधानं सूचयतौति
परिगिष्टप्रकाशोऽकिरणङ्गतेत्याग्न्याह— अच हौति ॥

ननु— अच पारिभाषिकस्यैव यहां कुत इत्यत आह—
संज्ञाविधेरेवेति । यथा हि— “ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन य जेत

इति ब्रह्मपुराणेऽपि स एवापराह्नो विधीयते । मातृक-
मन्त्रष्टकाश्राद्धं, पैतृकं पार्वणं कृष्णपञ्चविहितम् । शुक्लपञ्चे च
पार्वणं पूर्वाह्ने एव । तथा च वायुपुराणम्—

इत्यादौ पारिभाषिकस्य वैश्वदेवस्य प्राचीनप्रवणदेशसंबन्धार्थं
विधानम्, अन्यथा केवलविश्वदेवदेवताकामिचायागमाचस्य तस्मांन्यः
स्यादिति “वैश्वदेवेन यजेत्” इत्यादौ वैश्वदेवादिपदं नामधेयम्,
एवमत्राऽपि अपराह्नशब्देनान्यस्य यहण न भवेदित्येतदर्थमेव
परिभाषा कृतेति नाऽन्यस्यार्थस्याच यहणप्रमक्तिरिति भावः ।
नामधेयं किं यत्र स्वार्थस्य विधेयत्वं तत्र फलमंबन्धं उपयुज्ञते,
यत्र तृदेश्वरं तत्र गुणमंबन्धं उपयुज्यत इति तस्य न विधेयत्वमेव,
किं तृदेश्वरमपौति प्रकृतेऽपराह्नम्योदेश्वलेऽपि पारिभाषिकस्यैव
यहणं, न योगार्थस्य । तदिदमाह— तदुक्तमिति । कः स
पारिभाषिकापराह्नपटार्थं इत्यत आह— पारिभाषिकस्येति ॥

एतावता प्रपश्चेन सांख्यः आद्वानन्तरं पित्र्यादिवच्छक्तव्यत्वं
निरग्नेस्तदनन्तरमपि तत्कर्तव्यत्वमित्यादिनिष्पणपुत्रेकं पिण्डपित्र-
यज्ञानन्तर्यमन्वाहार्यस्य निरूपितम् । एवं च वैश्वदेवादिकर्तव्य-
त्वादिविषये साग्निनिरग्न्योर्विशेषेऽप्यपराह्नं एव पिण्डपित्रयज्ञा-
नुष्ठानसुभयोरपि समानमेव । “पित्रयज्ञं तर्पणाख्यं” इति
ओके अग्निमच्छब्दानुमारेण तथा व्यवस्थापनेऽपि पिण्डान्वाहार्य-
कमित्यस्य सामान्यतः प्रवृत्तत्वात् नाऽत्र कोऽपि विशेष इत्युप-
संधारव्याजेन सूचयति— इवंचेति । अपराह्नं एव मुख्यकाल

“ शुक्लपञ्चस्य पूर्वाङ्के आङ्गुं कुर्यादिचक्षणः ।

इत्यापचेऽपराह्ने तु रौहिणं तु न लक्ष्येत् ॥ ” इति ।

रौहिणं रोहिणीनचत्वमंवन्मिन्^{नवम्यम्} सुहृत्तं पूर्वाङ्कशाङ्गकर्ता
न लक्ष्येत् नातिकमेत्, अत ऊर्ध्वं न कुर्यादित्यर्थः । एवं

इत्यच यमवचनमपि प्रमाणयति— तथाच यम इति । तेभ्यः
इति पदं व्याचष्टे— पितृभ्य इति । कुतः पितृणामेव यहलम् ?
प्रकरणात्, इत्याह— पितर इति । पारिभाषिकस्यैवाऽप-
राह्नस्य श्रुतिषु ब्रह्मपुराणादौ च निर्देश इत्याह— तथा श्रुति-
रपीति । मातृकादिपदं व्याचष्टे— मातृकमिति । वायुपुराण-
वचनमण्डाहरति— शुक्लपञ्चस्येति । “रौहिणं तु न लंघयेत्”
इत्यस्य पूर्वार्थ्येऽप्यन्येन व्याचष्टे— **रौहिणमिति** । रौहिणानति-
क्रमणमुभयत्र निष्कृत्य प्रतिपादयति— एतेनेति ॥

“ न तु रौहिणं ” इत्यस्य वायुपुराणस्यस्य ब्रह्मपुराणस्यै-
कोहिष्टेनान्यथो नाऽस्तीत्याह— न त्विति । ननु— केयमप्रवृत्तं गङ्गा
यत्पुराणान्तरस्यस्य पदस्य पुराणान्तरेणान्यथ इति ? यत्परिहारार्थं
नत्विति यस्यः प्रवृत्तः इति चेदयमाशयः—

“ शुक्लपञ्चस्य पूर्वाङ्के आङ्गुं कुर्यादिचक्षणः । ”

इति वाक्ये हि आङ्गुपदस्य ब्रह्मपुराणैकवाक्यतयैव पार्वणा-
स्त्रृकादिरूपत्रं वक्तव्यमिति तदेकवाक्यतया वाक्यार्थनिर्णयेऽपेचिते
रौहिणं लित्यस्यैकोहिष्टेनाऽप्यन्यथो वर्तते इति हि गङ्गा स्यादेव ।
परिहाराशयस्त्वयं यस्त्रिर्णयार्थं उक्तवाक्यता तदंशामामेव पुराणा-
न्तरस्थानां पुराणान्तरेणोपसंहारः । न च रौहिणमिति वाक्य-

अपराह्नश्चाद्वकर्ता पि न लक्ष्येत् अतः पूर्वं आद्वं न कुर्यादि-
त्यर्थः । एतेनेदमुक्तं रौहिणे पूर्वाङ्के समाप्तिरपराह्न उपक्रमः, ततस्म
द्वात्मको रौहिणः, न तु “रौहिणमि” त्येतत्खेकोहिष्टविषयता ;
एतद्वचनानुपात्तत्वेनाप्रकृतत्वादेकोहिष्टत्वेति ।

भागार्थनिर्णयो ब्रह्मपुराणवाक्यैकवाक्यतां स्वार्थविनिर्णयार्थमपे-
क्षते इति न कायनुपपत्तिः । एवं च सर्वचापराह्नपर्देन पौरा-
णिकापराह्नस्यैव यहणमिति सिद्धम् ।

यत्तु — गौभिज्ञभाष्ये तर्कारलङ्घारमहाश्यैः वासरहतौयांश्च
एव श्रौतोऽपराह्नः, स एव श्रुत्यर्थनिर्णये स्वैकरणीयः, न तु
पारिभाषिकापराह्नस्य “अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति”
इत्यादौ यहणमित्युक्तम्, तदेतेन — पराम्भम् ; “पिण्डान्वा-
हार्यकं आद्वं” इति वाक्ये हि वृत्तौयांश्चो यो गृहीतः स न
तस्यैवाऽपराह्नत्वाभिप्रायेण, किंतु तस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तरमनुष्ठे-
यत्वाभिप्रायेण । अन्वाहायै तु—“अमावास्यायां दितीयं यत्
तदन्वाहार्यमुच्यते” इति गृह्णान्तरवचनेन पिण्डपितृयज्ञानन्तर-
मेव कर्तव्यमिति तेरपि प्रतिपादितमेव । अतमस्यैव मुख्यत्वे
वृत्तौयांश्चात् पूर्वतनस्य पिण्डपितृयज्ञस्य अपराह्नकालमन्वस्य एव
न स्यादिति बङ्गव्याकुलता भवेत् । कालस्य हि प्रधानहोम-
संबन्धमात्रमेवापेक्षितं न लक्ष्यमन्वस्योऽपौत्रिः, “अङ्गगुणविरोधं च
तादर्थात्” इति न्यायेन निरूपितमिति न पौराणिकापराह्न
भागातिरिक्तस्याऽपि तत्र यहणमित्याद्यन्यत्र विस्तृतम् ॥

ततश्चायं शास्त्रार्थो व्यवस्थितः— कृष्णपञ्चविहितं सर्वमेव
पार्वणं निरग्निना रौहिणादारभ्य पञ्च मुहूर्तान् यावत् कर्तव्यम् ।
तथाच मत्यपुराण—

“ऊर्ध्वे मुहूर्तात् कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्तपञ्चकं वापि स्वधाकरणमिष्यते ॥” इति ॥

पिण्डान्वाहार्यक्रमविचारप्रमङ्गेनाऽपराह्णपदार्थं निष्ठेति रौहि-
णानतिक्रमेऽपि वर्णिते फलितमर्थं निष्कृष्टं प्रदर्शयति— तत-
श्चेति । माध्विषयिणाँ व्यवस्थासु ज्ञात्र विप्रतिपादयिष्यन् निरग्नि-
विषयिणाँमेव तामत्र प्रदर्शयति— निरग्निनेति । “पञ्च मुहू-
र्तान् यावत्” इत्यत्र प्रमाणमाह— तथाचेति । कुतपादिति ।

“अक्षो मुहूर्तां विष्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राऽष्टमो मुहूर्तो यः म कालः कुतपः सूतः ॥”

इति वक्त्यमाणलक्षणात् कालादिव्यर्थः । अत्र नवमोऽपि
मुहूर्तः पार्वणकालवै गौणतयै न निर्दिष्ट इति वक्त्यतेऽनुपटमेवेति
न विरोधः । असुमेवार्थं मुख्यकालविवेचनपूर्वकमुपपादयितुमुप-
क्रमते— द्रव्यानिर्त । परिभाषिकापराह्ण एवेति । न
वामरहतौयांश इति भावः । अपराह्णकालपूर्वतममुहूर्तं इव तद-
नन्नरमुहूर्तोऽपि गौणकाल एवेत्याह— पञ्चमेति । ननु कथं
रौहिणपञ्चमयोरनुकल्पत्र न मुख्यलमेवेत्यत आह— रौहिण-
स्येति । अव्यापकत्वादिति । अपराह्णाव्यापकत्वादिव्यर्थः ।
तथोश्च पञ्चमोऽतिगौणः निन्दाश्रवणाचेत्याह— पञ्चमस्येति ।

इथान् विशेषः— निरग्नेरपि “अपराह्णे पितृणाम्” इति
श्रुत्या यमवचनेन च प्रवेष्यस्तेन पारिभाषिकापराह्ण एव सुखः
कालः, कुतश्चिन्निमित्तात् वरया विलम्बेन वा रौहिणतत्पञ्चम-
मुहूर्तयोरनुकूल्यता स्यात्; रौहिणस्याव्यापकलात्, पञ्चमस्य
मायाङ्गलेन निन्दाश्रवणात् । कुतश्चिन्निमित्ताटनकूल्यामंभवे
रात्रादिपर्युदस्तमार्गं आद्वानुष्ठानमापत्कृत्यः । तथाच मनुः

निन्दाश्रवणादिति । निन्दाश्रवणाच्चेत्यर्थः । पञ्चमस्याऽप्य-
व्यापकलाविशेषात् ॥

रात्रिआङ्ग तु आपत्कृत्य एवत्याह— **रात्र्यादोति ।**
पर्युदस्तेति । “रात्रौ आङ्गं न कुर्वति” इति वाक्यम् रत्नि-
भिन्नकाले आङ्गं कुर्वति इति वाक्यार्थमभिसंधायेदमुक्तम् ।
रात्र्यसौ कोर्तिता हि सेति । इदं हि वाक्यं हेतुमन्त्रि-
गदाधिकरणस्यायेनार्थवाद् इति “अपश्वतो ता अर्णं गो अश्रेष्यः”
इति वाक्यान्यनिन्दाया अल्पमताविवाचाऽपि रात्रिभिन्नकाल-
स्तुतिरेत्र क्रियते इति वा **रात्र्यधिकरणकल्पनिषेध एवार्थवादानु-**
सारेण स्वीकृतेय इति गङ्का नावावसरति ॥

ननु नाय पर्युदामः, किंतु प्रतिषेध एव, नञ्चमामो हि
नित्य इति नत्रो रात्रिपटार्थनान्ये “अरात्रौ आङ्गं कुर्यात्”
इत्येव प्रयोगापत्तिः । एतेन न गङ्कोऽयमव्ययान्तरं इति
गङ्काऽपि—पराम्भा; तत्राऽपि हि “अङ्गगणविग्राधि च तादर्थात्”
इति न्यायेन नगङ्कार्थम् प्रधानाव्यातार्थान्वय एव युक्त इति

“ राचौ आङ्गं न कुर्वैत राचसौ कौर्तिता हि वा ।

सन्ध्ययोरुभयोच्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥ इति ॥ ”

न च— नायं पर्युदासः, किंतु नन्तो मुख्यनिषेधविधिरिति-
वाच्यम् । कुचायं निषेधविधिः । न तावत् राचौ ।

“ तौर्ये द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ॥

इत्यत्र विकल्पापत्तेः ॥

मुख्यप्रतिषेधपरत्वमेव युक्तमिति गङ्गते— नचेति । अथमाश्यः—
तत्र हि नन्तः प्रतिषेधपर्यवसायित्वमेव, यत्र प्रतिषिध्यमानस्य
रागतः प्राप्तिः, यथा “ न कलञ्जं भक्षयेत् ” इत्यादौ । एतेन
वाक्यभेदापत्तिरेव नन्तः पर्युदामत्वं प्रयोजिकेति वक्ष्यमाणयुक्तिरपि
परामत्ता ; अन्यथा “ न कलञ्जं भक्षयेत् ” इत्यत्राऽपि वाक्यभेद-
प्रमत्त्वमावात् पर्युदामत्वमेवापद्यतेति आङ्गे रात्र्यधिकरणकलस्य
रागादिप्रसङ्गस्यैव निषेधान्नन्तः प्रतिषेधपर्यवसायित्वमेव युक्तमिति ॥

न राचाविति रात्र्यधिकरणकल यदि निषिधते, तर्हि
कारकस्यापि शास्त्रतः प्राप्तस्य शास्त्रेण निषेधे विकल्पापत्तिरेव ।
अत एव “ न प्रथमयज्ञे प्रवृच्यात् ” इत्यत्र न प्रतिषेधः किंतु
पर्युदाम एवेति भाष्टदौषिकायां व्यक्तम् । तथाच रात्र्यधिकरण-
कलनिषेधेऽत्राऽपि विकल्पापत्त्या न पर्युदामपरत्वं, किंतु प्रतिषेध-
त्वमेव, इत्याशयेन समाधने— कुचेति । नन् रात्र्यधिकरणकलस्य
रागतः प्राप्तत्वात् “ न कलञ्जं ” इत्यत्रेव न विकल्पः । तदृकं
भाष्टदौषिकायाम्— “ अत एवाचेपेण यत्किंचित्कालप्राप्तौ रात्र्य-

ननु च प्रतीतमुख्यार्थवशेन षोडशिग्रहणायहणवत् सोऽप्यस्तु
नः “यजतिषु ये यजामहं कुर्यान्नानुयाजेषु” इत्यच इ
वाक्यभेदापत्तेः पर्युदासेन लक्षणा, न तु नज्ञो मुख्यनिषेधार्थला-
नुरोधेन वाक्यभेदः । गङ्गार्थां घोष इत्यादावयेकवाक्यलप्रतीत्य-
नुरोधेन लक्षणाया व्युत्पन्नलात्, अन्यथा तचापि मत्स्यतौर

पादानस्यैच्छिकलेन रागप्राप्त्या वैधलाभावात् न तच्चिषेधस्य
विकल्पापादकलं” इति । तथाचाऽस्य पर्युदासपरलमुक्तभाङ्गदोपि-
कादिविरुद्धं इत्यत आह— तौर्थे इति । तथाऽ चोकवचनेन
मामान्यतः प्रवृत्तेन रात्रिकालस्याऽपि प्राप्तलाक्षिषेधे विकल्पो-
ऽपरिहार्य एवेति पर्युदास एवाऽत्र युक्त इति भावः ॥

ननु—“अतिराचे षोडशिनं गृह्णाति,” “नाऽतिराचे षोडशिनं
गृह्णाति” इत्यच विकल्पापत्तावपि पर्युदासो यथा नाऽङ्गौक्तो
नज्ञो मुख्यविधिमन्बन्धस्वारस्येन, तथाऽत्राऽपि विकल्पापत्तावपि
प्रतिषेध एवाऽङ्गौकियतां इत्याशयेनाशङ्कते— ननु चेति ।
प्रतीतमुख्यार्थवशेन प्रतीतमुख्यार्थमन्बन्धवशेनत्यर्थः । नहि पर्यु-
दासपरलेऽपि नज्ञो मुख्यार्थहानिरिति भावः । सोऽपि विकल्पो-
ऽपि । अस्तु भवतु । फलमुखगौरवस्यादूषकलादिति भावः ।
षोडशिवाक्ययोः पर्युदासेनात्ययो न मन्बवतीत्यगत्या विकल्पोऽङ्गौ-
क्तः, अत्र तु पर्युदासमन्बवात् न विकल्पाङ्गौकारो युक्त इत्या-
शयेन समाधते— नेति । ननु अत्राऽपि निषेधपरलेऽपि न
विकल्पापत्तिः, “न कालमवधारयेत्” इत्यनेन मामान्यतः मर्वेषां

पदाध्याहारेण वाक्यभेदमालस्य मुख्यार्थनुरोधः स्तात् ।
 “दौचितो न ददाति” इत्यस्यापि “अहरहर्दयात्” इत्येत-
 त्पर्युदामपरता; निषेधपरले दौचितपत्ते इहरहरित्यनेन निषेधे
 वैकल्पिको दानविधिरदौचितपत्ते नित्य इति विधिवैषम्येन
 वाक्यभेदापत्तेः । एवंच विकल्पपत्त उपजोयविधिः पत्रतो

कालानां विधानेन “न राचावि” इत्यनेन विशेषतः कालविशेष-
 निषेधेन च “यदाहवनौये जुहोति,” “पदे जुहोति,” इत्यनयो-
 रिव विषयविवैकोपपत्तेरित्यत आह— यजतिस्त्रिति । मामान्य-
 विशेषन्यायो हि इयोरपि विधिल एव प्रवर्तते, न विधिनिषेधले;
 अन्यथा— “यजतिषु ये यजामहं करोति” इति मामान्यः
 प्राप्तस्य “नाऽनुयाजेषु” इति विशेषवाक्येन निषेधे तत्रापि
 विकल्पानापत्त्या तत्र पर्युदामाङ्गैकारमिद्वान्तानुपपत्तिः ॥

अयं भावः— निषेधे हि निषेधस्य प्रमक्तिरपेक्ष्यते : तत्र
 मामान्यगाम्लस्य विशेषातिरिक्तविषयलं “प्रकल्प्य चाऽपवादविधि-
 मुत्सर्गाऽभिनिविगते” इति परिभाषानुसारेण यदाङ्गैकियेत,
 तर्हि निषेधप्रमक्तिसंपादनायं विधान्तरं “न तौ पण्ठौ करोति”
 इत्यादाविव कल्पनौयं भवतीति वाक्यभेदो विकल्पश्चोभयं
 ममापद्येतेति गौरवातिग्रात् पर्युदामाश्रयणमेव “नाऽनुयाजेषु”
 इत्यत्र यथाऽङ्गैकतम्, एवमत्राऽपि वाक्यभेदापत्त्या न प्रतिषेध-
 परता, किंतु पर्युदाम एवेति नन्मो मुख्यार्थमन्वस्त्वाधवादरणा-
 मेतादृशस्यलेषु न युक्तमिति भावः ।

बाधापत्तिः । षोडशिनि तु न यहणपर्युदासलमः वाक्यान्तरे-
लैव यहणप्राप्तेः । पर्युदासे च पर्युदासनौयस्यानिषेष्ठत्वाद् ।
अत्यथा निषेध एवापद्येत, किं द्वयविधेरौदासौन्यात् । अति-
राचपर्युदासे च प्रकरणबाधः स्यादिति गत्यन्तराभावान्निषेध-
विधिरिति । एतेन— विहितवृद्धिआद्वैतचिरोदितसूर्यनिषेध

पर्युदासेन पर्युदासार्थम् । हेतौ वृत्तौया । “फलमपौह
हेतुः अभ्यनेन वस्तौ” ति वेयाकरणमिद्वाज्ञादिति न दोषः ।
लक्षणा अमुख्यार्थसंबन्धः ॥

नहि वाक्यभेदपरिहारार्थममुख्यार्थसंबन्धो निषेधवाक्येवा-
द्रियते, किंतु विधिवाक्येवपौत्याह— गङ्गायामिति । वाक्य-
भेदापेक्ष्याऽमुख्यार्थसंबन्धः पठमात्रम् लघुरिति भावः । मत्स्य-
तौरपदाध्याहारेणेति । गङ्गायां मत्स्यः तोरे घोषः इति
वाक्यार्थमिद्वृथमिति गेषः । नन् “यजतिषु ये यजामह करोति
नाऽनूयाजेष्” इत्येवकस्यवाख्यातस्य श्रवणात् वाक्यभेदो युक्त
इति युक्तं पर्युदासाययणम्, अत्र तु “न रात्रौ आद्वं कुर्वति,”
“न कालमवधारयेत्,” इत्याख्यातभेदश्रवणात् कथं न वाक्य-
भेदोऽपि संमत इत्यत आह— दौस्थित इति । तथाच “अह-
रहर्दद्यात्,” दोक्षितो न ददाति,” इति सामान्यविंशष्ठपेणा
प्रवृत्तयोर्वाक्ययोराख्यातभेदश्रवणोऽपि यथा न वाक्यभेदः, तथा-
त्राऽपि मत्यां गतौ न वाक्यभेद ऊरौकर्तुं योग्य इति भावः ।
एतायता प्रपञ्चेन विकल्पापन्ना वाक्यभेदापन्ना च पर्युदासपरत्वं

इत्यपि-- निरस्तम् ; यतः सर्वेष्वेव वैधैकोद्दिष्टपार्वणनिमित्त-
तौर्थंश्राद्धादिषु रात्रादिविशेषविहितेषु “राचौ श्राद्धं न
कुर्वेति”ति पर्युदासः अद्यपौदं मनुवचनं दर्शश्राद्धप्रकरणपठितम्,
तथापि “अदैवं भोजयेत् श्राद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेत् । सह
पिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ॥ अनयैवादृता कार्यं
पिण्डनिर्वपणं सुतैः ।” इति मपार्वणमेकोद्दिष्टस्य च प्रकृतत्वात्

“ न राचावि ” त्यस्य व्यवस्थापितम्, इदानौ विकल्पे का हानिरित्यत
आह— विकल्पपञ्च इति । तत्र हि न केवलं शास्त्रबाधः,
किंतु उपजौव्यशास्त्रबाधोऽपि दोषः । केवलं शास्त्रबाधः केवलोप-
जौव्यबाधश्चायुक्त इति स्थितौ विकल्पपञ्चे उभयबाधो भवतीति
न तदङ्गोकारः सत्यां गतौ युक्त इति भावः ॥

पूर्वं षोडशिवाक्षे न पर्युदासः संभवतोत्यगत्या प्रतिष्ठेधपरलं
नज्ञोऽङ्गौकृतमित्युक्तम्, इदानौ तत्र पर्युदासामंभवप्रकारमुप-
पादयति— षोडशिनौति । वाक्यान्तरेणेति । विशेषक्लेपेण
प्रवृत्तनेत्यादिः । तथाच “ यजतिषु ये यजामह करोति नाऽनु-
याजेष् ” इत्यत्र अनुयाजमित्तेषु यजति इति यथा वाक्यार्थः,
एवमत्र षोडशिभवन्तं षोडशिनं यहणमित्तं यहणं अतिरात्रमित्ते
ऽतिरात्रे इति वाक्यार्थो न संभवति ; बाधितत्वात् , नहि तद्वित्तं
तदेव भवितुमर्हति । न हि स्वस्य न स्वतादात्यम् । तथाच न
तत्र पर्युदास इति भावः । पर्युदासेऽपि विकल्पापञ्चं परिहरति—
पर्युदासे चेति । अनिषेध्यत्वादिति । न विकल्प इति

सर्वत्र पर्युदासो युक्तः । न च एको हिष्टपार्वणा देवियतमाध्याङ्गा-
दिक्लवात्तच न रात्रा दिपर्युदस्तभागमाचविधिः, किंतु तौर्था-
दाविति—वाच्यम्; विहिततिथौ मध्याङ्गाद्यप्राप्तौ श्राद्धसोपा-
पत्तेः । तथाच—

मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।
प्रतिमंत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥”

शेषः । पर्युदासेऽपि विकल्पे निषेधप्रकारदद्याङ्गौकरणं वर्धमेवा-
पद्येतेत्याह—अन्यथेति । दद्यविधेरिति । न अधितिविधि-
प्रकारदद्यस्येत्यर्थः ॥

पूर्वमतिरात्रपदार्थस्याऽन्यानुपपत्त्या पर्युदासपरत्वं षोडशि-
वाक्यस्य न संभवतीत्युक्तम्, इदानौ अतिरात्रादिपदमंबन्धपर्यु-
दासेन वाक्यार्थवर्णनमपि न संभवतीत्याह—अतिरात्रपर्युदासे
च प्रकरणवाधः स्यादिति । प्रकरणवाधः वाक्यान्तर-
वैयर्थ्यापन्निरित्यर्थः । न हि “न तिरात्रे षोडशिनं गत्वाति”
इत्यस्य पर्युदासपरत्वे “अतिरात्रे षोडशिनं गत्वाति” इति वाक्यं
कथमपि मफलं भवेत्, यद्यतिरात्रभिन्ने इत्यनेन अतिरात्रे
यहणाभावोऽभिप्रेतः । यदि चाऽतिरात्रभिन्नेऽतिरात्रे च सर्वत्र
षोडशियहणप्राप्तिरभिमतेति तदाक्षमार्थक्य, तर्हि प्राकरणिक-
षोडशियहणविधिपरवाक्यवैयर्थ्यापन्निरिति न न ओऽतिरात्रपद-
मंबन्धेन पर्युदासः । एतेन—षोडशादिपदमंबन्धेन पर्युदासोऽपि
परामः । एत्र च गत्यन्तराभावात् तत्र प्रतिषेध एवेत्युपसंहरति—

इति याजवल्क्यवचन— “मासि मास्यमिते पञ्च पञ्चदशां नरेश्वर । तथाएकासु कुर्वति कामानपि गृणुष्व मे ॥” इति विष्णुपुराणवचनाद्यमेकवचनविरोधः स्यात्; वौपावाधापत्तेः। तस्मात् मध्याङ्कादे रात्रादिपर्युदस्तभागान्तरस्य च सुख्यकन्यानुकन्यभावेन व्यवस्था । अथवा रात्रादिपर्युदस्तः मर्व एव कालो मुख्यः कन्यः । अपराह्नादिकं तु प्रशस्तमात्रम् । अतएव मनुः—

“यथा चेवापरः पञ्चः पूर्वपञ्चाद्विग्निष्टते ।

तथा आद्वृस्य प्रवाह्नादपराह्नो विशिष्यते ॥” इति ॥

गत्यन्तरेति । निषेधविधिरिति । नजर्थमंबन्धौ विधिरित्यर्थः । नजर्थस्य मुख्यार्थमंबन्ध एवेति यान्तः । एतेन—

“मन्युष्योरुभयोश्वेन सूर्यं चैवाचिरोदिते ।”

इत्युत्तराधीऽपि व्याख्यातः ।

“पूर्वाह्न मात्रकं आद्वृमपराह्ने तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टं तु मध्याङ्के प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥”

इति प्रातःकाल एव विहितस्य वृद्धिआद्वृस्याचिरोदितसूर्यनिषेध एवाङ्गोकरणौयःः न हि तत्र पर्युटामः सभवति; उभयोरपि विशेषहेतु प्रत्यक्षालादिति केचन मन्यन्ते, इदं त न युक्तम्, षोडशित्राक्ये हि यदतिरात्रं यथ षोडशौ यत्र गहणं मर्वमेकरूपम् । अत्र तु “रात्रौ आद्वृ न कुर्वति” इत्यत्यआद्वृपदस्यैव “मन्युष्योरुभयोश्वेन” इत्युत्तराधीऽन्यात् तत्र च वृद्धिआद्वृस्यानुकमात् न वृद्धिआद्वृस्य नज्ञघटितवाक्ये गहणमिति विशेषादित्याह— एतेनेति ॥

मत्यपुराणं च—

“ अङ्गो मुहूर्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।
तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः सृतः ॥
मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्नन्दैभवति भास्करः ।
तस्मात्तदत्र फलदस्तत्रारभो विशिष्यते ॥ ” इति ॥

एवं च वृद्धिश्राद्धे अचिरोदितसूर्यकालोऽपि न निषिद्ध इति भावः । ननु—“ न रात्रौ ” इति वाक्यं दर्शश्राद्धप्रकरणे वर्तते । एवं च कथं तेन सर्वेषामुक्तानां आद्वानां यहणमित्याशङ्क्य परिहरति यद्यपौति । ननु एकोदिष्टादौनां मध्याह्ना दिक्कालविशेषनियमनात् रात्रिपर्युदस्तकालमात्रविषयत्वं न मन्त्रवति, किंतु यत्र तौर्यश्राद्वादौ कालविशेषो न विहितस्तस्येव रात्रादिपर्युदस्तकालकल्पमिति “ न रात्रौ ” इति वाक्ये तौर्यश्राद्वस्येव यहणं नकोदिष्टादौनामपौत्याशयेनागाङ्क्य परिहरति—न देति । विहिततिथो मध्याह्नाद्यप्राप्तौ श्राद्वनोपापत्या प्रतिमासं प्रतिमन्त्रवत्तरं च श्राद्वविधिबाधापत्या मध्याह्नादैः कालान्तरस्य च मुख्यकल्पानुकल्पभावेन व्यवस्थापनमपेत्तिमिति सर्वेषामेवात्र यहणमिति समाधानयुक्तोराह—विहितेति । व्यवस्थेति च । अपराह्नादिकालस्य मुख्यत्वं कालान्तरस्य च गौणत्वमुक्तम्, इदानीं रात्रादिपर्युदस्तमवंकालस्याऽपि मुख्यत्वमपराह्नादौनां प्रशस्तवमात्रमिति मनुवचननिर्देशप्रवेकमुक्ताशकां परिहरति—अथवेति ॥

मुख्ये कल्पेऽसितपचे अपराह्नादिमंभवे न कालान्तरे आद्वम्,
प्राशस्यपचे तत्भवेऽपि कालान्तरे आद्वे न कस्त्रिदिरोधः ।
अपराह्नादिवैश्चावचनं मुख्यकल्पतेऽप्यविरुद्धम् । यसात् पूर्वाप्ते
शुक्रपचे च आद्वं तत्र प्रशस्तमपराह्ने कृष्णपचे च विहितं आद्वं
तत्र प्रशस्तमिति वचनार्थः । एवं च साग्रिना दर्श विना यत्
आद्वं क्षियते तत्र निरग्नितुल्यतेव, तत्करणानन्तरं दर्शआद्वं तु

विशिष्यते प्रशस्तः । न तु स एव काल इति भावः ।
अत्रेवार्थं मत्स्यपुराणवचनमपि प्रमाणं प्रदर्शयति— मत्स्येति ।
अत्र पचद्वयेऽपि व्यवस्थामपेक्षितां निष्कर्षणं प्रतिपादयति—
मुख्ये कल्प्य इति । अपराह्नादीनां मुख्यकल्पपचे इत्यर्थः ।
न कालान्तरे आद्वमिति । मुख्यमिति शेषः । अनुकूल्यतया
त् भवत्येव । तत्र च मुख्यकालातिकमणनिमित्तं प्रायश्चिन्तं
कर्तव्यमिति भावः । प्राशस्यपचे न प्रायश्चिन्तं कालान्तरेऽपि,
तस्याऽपि मुख्यकालादिति निष्कर्षं इति भावः । ननु—
अपराह्नादीनां मुख्यत्वपचे तस्य विशिष्टत्ववचनानां प्रवृक्षानां
कथमुपपत्तिरित्यत आह अपराह्नादीति । अत्र वचने पूर्व-
पचापेक्षयोन्तरपच्यस्य पूर्वाह्नापेक्षयाऽपराह्नस्य चोत्कर्षो यः प्रति-
पादितः स न पूर्वपचे यपराह्नोत्कर्षप्रतिपादनार्थः; शुक्रपचे
पूर्वाह्नविधिविरोधात्, किंतु पूर्वपचे पूर्वाह्ने उन्नरपचे उन्नराह्ने
च कर्तव्यमिति विधर्यवाद एवेति न दोष इति भावः । तदिद-
माह— यस्मादिति ।

रौहिणे न साग्रिना कर्तव्यम् । नापि दशमसुहृत्तेऽपि, पिण्डपितृ-
यज्ञावहृत्वात्, किंतु तदनन्तरसुहृत्तदये पारिभाषिकापराह्णा-
न्तर्गते इति मुख्यः कल्पः । निमित्ताद्यस्तु पिण्डपितृयज्ञानुरोधादा-
तदनन्तरसुहृत्तदये कर्तव्यम् । एवं चत्वारो सुहृत्ता वासरवृत्तौ-
यांशस्य आद्वकालः, पञ्चमस्तुतिसन्ध्यासमौपदेशात् त्याज्यः ॥

दिनदये विहितवृत्तौयांशेऽमावास्याया अप्राप्तौ आद्वृत्तोप-
प्रसक्तावाह—

एतावता प्रपञ्चेन निरग्ने रोहिणाद्यनुकल्पकालैत्वं रात्रेराप-
त्कल्पकालैत्वं च निरूप्य दर्शं विना दर्शश्राद्वकरणे साग्रेददनु-
कल्पतामिदानौमाह— एवं चेति । दर्शानन्तरं माग्नेदर्शश्राद्वानु-
ष्टाने विशेषमाह— तत्करणानन्तरमिति । एवंच माघेः कुत-
पानन्तरं सुहृत्तचतुष्टये सुहृत्तदयं यदि न स्त्रीकर्तव्यं पिण्डपितृ-
यज्ञस्य दशमसुहृत्तविरोधादिना, तत इदं फलति, यत् वासर-
वृत्तौयांशस्तुपारिभाषिकापराह्णान्तर्गतसुहृत्तदयं तस्य मुख्यः
कालः, तदनन्तरसुहृत्तदयं तु गौणः कालः, तदनन्तरं पञ्चदश-
सुहृत्तस्तु “ नातिसन्ध्यासमौपतः ” ॥

इति तस्य कार्यान्तरोपरोधेन निषिद्ध इति—

“ पिण्डाच्चाहार्यकं आद्वं चौर्णे राजनि शस्यते । ”

“ वासरस्य वृत्तौयांशे नातिसन्ध्यासमौपतः ॥

इति कात्ययनवचनं माग्निविषयं पर्यवस्थतौनि मिद्यमिति भावः ।
अस्मिन् श्लोकेऽमावास्यायामित्यवचने “ चौर्णे राजनि शस्यते ”

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षैयमाणा तदैव आङ्गिष्ठते ॥

चतुर्दशाः प्रहरचतुर्थं यदाऽमावास्या व्याप्तोति, अपरदिने च क्षैयमाणा वृत्तौयांश्चापिनौ, तदा चतुर्दशीदिन एव आङ्गिष्ठते । एवं तदिने विहितवृत्तौयांगेऽमावास्याऽप्राप्तावपि तदिन एव आङ्गुष्ठः; अपरदिने वृत्तौयांश्चाप्राप्तेः । ननु चैव “यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वीत” इति

इति चन्द्रक्षयोपलक्षितकालपरियहः चतुर्दश्यामपि चौणायाममावास्यायां पिण्डान्वाहार्यश्राङ्गुर्कर्तव्यतासूचनार्थमित्यभिप्रायमस्फुटं स्फुटियितुं प्रवृत्तं काव्यायनवचनं “यदा चतुर्दशीयाममि”ति, तदिदमवतारयति— दिनद्वये इति ॥

एकस्मिन् दिने विहितवृत्तौयांगेऽमावास्याप्राप्तावभयत्राऽपि विहितवृत्तौयांगेऽमावास्याप्राप्तौ च निर्णय उत्तरच वक्ष्यत इति भावः । तुरीयमनुपूरयेदिति । चतुर्दशीदिनवृत्तौयांगेऽमावास्याप्राप्ताविति भावः । चतुर्दशीदिने वृत्तौयांगे चन्द्रक्षयस्तृतोयांश्चोभयं वर्तते इति परदिने वृत्तौयांश्चापितायामपि चन्द्रक्षयाभावात् न तस्मिन् दिनेऽनुष्टानम् । एतेन परदिनेऽमावास्याऽप्राप्तावपि पूर्वदिन इति— व्याख्यातमेव । तदिदं मर्वमाह— चतुर्दश्या इति ॥

ननु— चन्द्रक्षयस्यैव अमावास्यापदार्थलमिति नेदं गोभिलमंतम् । म हि—“यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्या

अुतिविरोधः स्यात् । तदहोराचशेषे सिनौवासौये चन्द्रदर्शनात् ।
नच—“दृश्यमानेयेकटा” इति गोभिलसूचात् शोऽपि वैक-
न्यकः कालः इति—वाच्यम्: अतुल्यवल्लेन अुतिसृत्योर्वि-
कन्यासम्भवात् । अतएव “यदहस्त्वेवेति” न सूचविरोध आग-
द्धितः; तदिरोधस्य “दृश्यमानेयेकटे” इति विकन्यपरिहतलात्
इत्यतस्मं विरोधं परिहरति—

कुर्वीति” इति सूचेण चन्द्रादर्शनस्येवामावास्यापदार्थत्वं मन्यते ।
एतेन—“यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते” इति अुतिरपि-व्याख्या-
तेति चत् ॥

अत्र तकालद्वारमहाग्राया गोभिलभाष्ये—“चन्द्रच्छयोऽप्यमा-
तास्या, चन्द्रादर्शनमयमावास्या; “चन्द्रं कौणं दद्यात्” यद-
हस्त्वं” इति अुतिद्वयात् आद्या कौयमाणा, दितौया वर्ध-
माना, उक्तदितयाभिप्रायेणेव “यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते
ताममावास्याम्,” “यदहस्त्वं चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्या
कुर्वीति.” इति सूचदयम् । अत्र च अुतिद्वयस्य नैकवाक्यता ।

कि अृतो “न दृश्यते” इत्यस्य व्याख्यात्त्वा युक्ता, अन्यथा
सूचदयवैयर्थ्यात् । तथाचामावास्यायास्त्रक्षयपर्देन व्यवहारो
नाऽनुपपञ्चः इति—वदन्ति ॥

अत्र चामावास्या त्रिविधा संभवति परदिने पूर्वदिवमौय-
क्तुर्दृश्येच्या न्यनकालव्यापिनौ समकालव्यापिनौ अधिककाल-
व्यापिनौ च । आद्या कौणा, दितौया संभिता, हतौया वर्ध-

यदुत्तं यदहस्तेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।
तत्स्थयापेक्षया ज्ञेयं ज्ञौणे राजनि चेत्यपि ॥

यत् श्रुतावदर्शनं तस्थयाभिप्रायम्, यस्मिन्नहनि ज्ञयो भवतौति तस्थार्थः । अस्माभिरपि यत् “ज्ञौणे गम्यत” इत्युक्तं तदपि नादर्शनाभिप्रायेण, येन सूत्रविरोधः स्यात्, किंतु ज्ञयाभिप्रायेण । ज्ञयश्चतुर्दश्यष्टमयाम इति वच्छ्यति । अतस्मद्दिने चन्द्रज्ञये आद्व-करणात् सूत्रविरोधः स्यादित्याग्नक्याह-

मानेत्यपि त एव निरूपयन्ति । अत्र यदि द्विविधाऽमावास्या सूत्रदद्येन सूत्रिता, तर्हि कथं लृतौयप्रकारोऽपि न सूत्रितः? तथाच सूत्रदद्येऽपि ज्ञय एव विवक्षितः । किमर्थं सूत्रदद्यमिति चेत्, उपवासयोग्याऽमावास्या चन्द्रज्ञयविशिष्टैव न पौर्णमास्यामिव तत्र खण्डाववल्योर्विकल्प इति निरूपणार्थमेव । तथाच “चन्द्रे ज्ञौणे ददाति” इति ग्रातपथब्राह्मणवाक्यस्य “यदहस्तेव चन्द्रमा न दृश्यते” इति श्रुत्यन्नरवाक्यस्य चैकवाक्यतायामपि न दोषः । एकवाक्यतायां च मिद्वायामदर्शनस्य ज्ञय एव पार्थिकबोधविधया पर्यवस्थानं भविष्यतौति नाऽत्र तर्कालङ्कारापादितलच्छणाप्रभङ्गो वर्तते । एवं च श्रुतिसूत्रयोरप्येकवाक्यता मिद्वा भवति । सूत्रदद्ये किं सूत्रं “ज्ञौणे चन्द्रे” इति श्रुत्यर्थनिर्णायकम्, किं च “यदहस्तेव” इति श्रुत्यर्थनिर्णायकमिति निर्णये किं वा कारण-मिति न जानौमः । सूत्रदद्यमपि “न दृश्यते” इति पदनिर्देशै-नैव यतः प्रवृत्तं ततो ज्ञावगम्यते ज्ञयादर्शनश्रुत्योरेकवाक्यतेति ।

यज्ञोक्तं दृश्यमानेऽपि तत्तुर्दश्यपेक्ष्यथा ।

चन्द्रदर्शने यज्ञाद्वं गोभिलेनोक्तं तत्तुर्दश्यौदिमाभिप्रायम् ।
तद्दिने चन्द्रमा दृश्यमान इति दर्शनार्थमेव, न तु जयाभावार्थम्.
अतो न विरोधः ॥ तद्दिने आद्वं किममावास्याकाले, चतुर्दश्य-
न्निमयामकाले वा उभयतश्चन्द्रज्यलाभादिति मन्देह आह—

अन्यथा स्यष्ट सूत्रकारैः कथं एकस्मिन् ज्यशब्द एव न प्रयुक्त
इति भवन्त एव विवेचयन्तु । तथाचेकवाक्यतया व्याख्यानमेवाऽत्र
युक्तमिति वाचस्पतिमिश्रादिमतम् ॥

अत्र मतदये द्वितौयमेव मतं परिशिष्टप्रकाशकाराणामपि
मतम्, यतः परिशिष्टप्रकाशकाराः स्वमतानुग्रुणमेव “यदहस्त्वे”
इति श्रुतिसूत्रे योजयिष्यन्तः कथं श्रुतिविरुद्धं “क्षीणे राजनि
शस्त्रते” इत्युक्तमित्यागयेनाग्निकोक्ताग्निं ज्यपरत्वमेवोक्तश्रुते-
रपौति प्रतिपादनेन निरस्यन्ति— नन्वित्यादिना ॥

श्रुतावदशेनमिति । न तु सूत्रस्यादर्शनपदमाचर्मित्यर्थः ।
एवं च ज्यादर्शनवाक्ययोरेकवाक्यतैव युक्तेन सूचितम् । ननु—
“चन्द्रज्य एव यदि आद्वकालमत्तिर्हि “दृश्यमानेऽप्येकदा” इति
सूत्रेण कथं तदचयेऽपि आद्वर्वणमुपपद्यते, इत्यत आह—
यज्ञोक्तमिति । अत्र दृश्यमानशब्देन जयाभावो न विवक्षित
इत्याह— चतुर्दश्यौदिन इति । ननु चतुर्दश्यामपि आद्वं यदि
करणौयम्, तर्हि तस्मिन् दिने किममावास्याकाल एव कर्तव्यम्,
उत विनेव तत्पतौचां आद्वं कर्तुं युज्यते, अयं भावः- यदि

अमावास्यां प्रतौक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ॥५॥

यद्यमावास्या आद्वयोग्यहतीयांशे तुरौयप्रहरे प्राप्नोति, तदा आद्वार्थं तां प्रतौक्षेत, अथ तुरौयप्रहरे मन्थामौपसुहर्त-
ऽमावास्या, तदा चतुर्दश्यन्त्याम एव आद्वं कुर्यात् । न च
“अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्” इति श्रुतिर्बाधितः चन्द-

चन्द्रक्षय एवाऽमावास्या, तर्हि विनाऽपि प्रतौक्षां चतुर्दश्यन्तिमयामे
आद्वं कर्तुं युज्यते, यदि च प्रतौक्षा कर्तव्या, तर्हि चन्द्रक्षय एवा-
मावास्येति न’युक्तमिति “चन्द्रक्षयपरत्वाऽमावास्यापटस्य”त्युच्चर-
गम्यविरोधापत्तिरित्याशयशङ्कानिरामार्थं “अमावास्यां प्रतौक्षेत”
इति शोकांश्च प्रवृत्तिरित्याह— तद्विने इति ॥ यद्यपि चन्द-
क्षय एवामावास्यापटवाच्यः, तथापि चतुर्दश्यष्टमयामन्त्रयापत्तेया-
ऽमावास्याप्रथमयामन्त्रयस्य मुख्यलात् तत्प्रतौक्षण युक्तमिति भावः ॥

“अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृघ्नेन चरन्ति” इत्यचा
एषमावास्यापटेन चन्द्रक्षय एव विवक्षित इति पिण्डपितृघ्नोऽपि
चतुर्दशौदिन एव कर्तव्यः । एवं च पिण्डान्वाहार्यकं इति भमास्या
“अमावास्यायां द्वितीयं आद्वमन्वाहार्यकं” इत्यादिवचनानि
कोपपञ्चानि भवन्ति ॥

अपराह्णेति । द्वितीयांशे इति पूर्वमिवाऽत्रानिर्देशादवगम्यते
पौराणिकापराह्णे एवाऽत्र विवक्षित इति । यथाच पौराणिका-
पराह्णविवक्षणसेव प्रामाणिकं न द्वितीयांशापराह्णत्वं तथा पूर्वसेव
निरूपितम् । “अमावास्यायां पिण्डपितृघ्नेन” इत्यचाऽप्यमा-

क्षयपरत्वाद्मावास्यापदस्य । अत एव पिण्डपितृयज्ञोऽपि तदिन
एव ; चतुर्दशीकाले॑पराह्णचन्द्रक्षयोर्ज्ञाभात् । अत एव मनः—
“ पितृयजं तु निर्वृत्य विप्रस्वचन्द्रज्ञ्येऽग्निमान् ” इति । चन्द्रक्षय-
कालमाह—

“ अष्टमेऽग्ने चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्याष्टमांशे च पुनः किञ्च भवेदणुः ॥ ”

वास्यापदेन चन्द्रक्षय एवं विवक्षित इत्यत्र प्रमाणमाह— अतएव
मनुरिति । चन्द्रक्षये इति । इदममावास्यापदविवरणमिति
भावः । ननु— चन्द्रक्षयकालः कः ? इत्यत आह— चन्द्रक्ष-
येति ।

ननु— चन्द्रक्षयः एकोनकल्पेन द्वितौयोनकल्पेन तृतौयो-
नकल्पेन तुरौयोनकल्पेन सर्वक्षयेण च पञ्चविधो भवति ।
तत्र सर्वेषामपि चन्द्रक्षयपदार्थत्वात् तिथ्यन्तरेऽपि चतुर्दश्यामिव
आद्वानष्टानप्रसङ्ग इति— चत्,

अत्रेद विवक्षितम् । तुरौयोनकल्पत्वं सर्वक्षयस्यामावास्यापदाश्चेः ।
अतस्तुरौयोनकल्पत्वं यावच्छाद्वकालः । तत्र तुरौयोनकल्पत्वं चतु-
र्दश्यष्टमयामेऽमावास्यानवमयामे च वर्तते इति चतुर्दश्यष्टमया-
ममारभ्य अमावास्यानवमयामपर्यन्तं आद्वकालः । तत्र यथा
“ रोहिणं तु नाऽतिक्षेत् ” इति ताक्षे रोहिणपञ्चममुङ्गतयोर-
नुकल्पत्वमेवमत्राऽपि तुरौयोनकल्पत्वस्यानुकल्पत्वं सर्वक्षयस्य सुख्यत्व-
मिति विवेक इत्यमावास्याप्रतीक्षादिवचनमपि मार्यकं भवति ।

चतुर्दशीशेषप्रहरादारभावास्याष्टमयाम् यावत् चत्वार्काल
इत्यर्थः । ननु चयो विनाशः सूक्ष्मता वा । नाशः; मिनौ-
वास्यां तदभावात्, नाशपि द्वितीयः; केवलायाममावास्यायां
तदभावे चयाभावात् आद्वलोपापन्तेः ।

उच्चते, तुरौयोनकलावशिष्टता मर्विनाशश्च इयं चयपद-
वास्यम् । दिवधो हि चयः—कृत्स्नचयोऽकृत्स्नचयश्च । अकृत्स्नश्य-
स्तुरौयोनकलावशिष्टता, मा चतुर्दशीशेषयामे भवति । कृत्स्नश्यः-
मप्तमेऽमावास्यायामे, अष्टमे च पुनर्मुरौयोनकलावशिष्टता, एवं

तथाच न तिथ्यन्तरे आद्वानुष्ठानापात्तिरिति । अमुमेवार्थं कात्या-
यनवचननिर्दशपूर्वकमुपपादर्यति अष्टमेऽश्च चतुर्दश्या इति ॥

तुरौयोनकलावं हि चयमुखेन यदा भवति तथा चयपदेन,
मर्वचयानन्तरद्विमुखेन यदा भवति तदाऽणुपदेन व्यपदिश्यत
इति युक्त एव चतुर्दश्यष्टमे यामे चयपदेनामावास्यानवमयामेऽ-
णुपदेन च व्यवहारः । चतुर्दश्यष्टमयामे याद्वशमवस्थानं तादृश-
मेवामावास्याष्टमयामानन्तरमित्यत्र हि पुनश्चाब्दखारस्यं गमक-
मिति नारायणोपाध्याया मन्त्रन्ते ॥

तक्षालाङ्कारमङ्गाशयास्तु गोगिजभाव्ये—“अष्टमेऽश्च चतुर्दश्याः”
इति श्वोकमन्त्रया व्याचक्षते । तेषामयमाशयः—अत्र इ—“पुनः
किल भवेदणुः” इति न पाठः प्रामाणिकः; “ततः किल
भवेदणुः” इति ततश्चाब्दघटितपाठस्यैव मर्वेष्वपि यन्तेषु दर्शनात्,
शृण्यपाणिप्रभृतिभिः प्रामाणिकतरैश्च तर्थैव पठितत्वाच्च । किं

नवमयामः चयकालः । अन्यथा “ पुनः किं भवेदगुः ”
 “ चतुर्थभागोनकलावशिष्ट ” इत्यभिधानं निरर्थकं स्यात् ; पुन-
 शब्दप्रयोगात् यादृशमणुं चतुर्दशैशेषयामे तादृशमित्याह ॥
 पौर्णमास्यन्तायहायणञ्चैषमंबन्धिन्योऽमावास्यायाश्चगतिवैलक्ष-
 ण्यान्न चतुर्दश्यस्यामे चयः इत्याह—

आग्रहायण्यमावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥ ७

अचेन्दुराद्यप्रहरेऽवतिष्ठते ।

चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्स-

मेवं ज्योतिश्चकविदो वदन्ति ।

बड्डना— नारायणोपाध्यायमतमनुजानन्नपि वाचस्यतिमित्रः तत
 दत्येताच्च पठति नाऽपि वा पुनः इति पाठ आश्चस्येनोप-
 पद्यते । यदि हि चतुर्दशनिमयामे यादृशः चयम्लादृश एव
 ज्योऽमावास्याऽयमांशेऽपि विवक्षितमहि चयपदं विहायाणुपर्दन
 तस्य निर्देशो नोपपन्नः लक्षणाप्रमङ्गात् । अस्तु वा कथमपि
 लक्षणाऽपि— एवमपि—

“ अचेन्दुराद्यप्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव चयमेति कृत्स-

मेवं ज्योतिश्चकविदो वदन्ति ॥ ”

इति वचनात्, किंतु अमावास्याप्रथमयामे । तदन्ते अमा-
वास्यान्तयामे । एवं भाद्रप्रतिपत्त्यमयामेऽनुरूपत्वात् मोऽपि
ज्ञयकालः ।

इति विशेषाभिधानस्त्रमादमावास्यासप्तमयाम एव सर्वज्ञयस्या-
वगमो न त्वमावास्याप्रथमयामे । किंच “पुनः किल भवेदणुः”
इत्युपदप्रयोगो हि पुनरवयवापचय एव संभवादमावास्यष्टमयामे
च तदपचयाभावात् न स्त्रमो भवति । अन्यचाणुमाचावस्थानम्
अन्यस्त चतुर्थोभिकल्पम् । तथाच—“पुनः किल भवेदणुः” इति
वाक्यस्यामावास्यष्टमाणुरूपत्यद्यते इति वाक्यार्थवर्णनमुखेन चया-
भावपरलमेवाङ्गौकरणौयम् । “अणुभवति,” “अणुरूपत्यद्यते,”
इति तत्त्वकारादिव्यास्थानमयत एवोपपद्यते इति ॥

तत्र पुनश्चब्दघटितस्य पाठस्याऽप्रामालिकालं तु यदि
नारायणोपाध्यायः म स्त्रकपोलकन्त्यतस्तत्त्वुपपद्यते । न वयमिमं
पाठं स्त्रकपोलकन्त्यतं पश्यामः । एषाटिक् मोमयिटौमंपादिताऽऽ-
दर्शन्त्वेऽपि पुनश्चब्दघटित एव पाठो दृश्यते । इत्युक्तमोमयिटौ
दारा स्त्रभाष्यादि प्रकाशयतां तर्कालिंकाराणां कुचापि पुनश्चब्द-
घटितः पाठो न दृश्यते इत्युक्तौ किंवा कारणमिति न विद्धः ।
न हि ततश्चब्दघटितेन पाठेन तेषां कोऽपि स्त्रमिद्वान्तस्यापने
कंशो वर्तते । न हि विना प्रयोजनं कोऽपि किमपन्यथा कन्य-
यितुमिष्टेत् । न हि ततश्चब्दस्य पुनश्चब्दस्य च कोऽपर्यथमेटो
वर्तते । पुनश्चब्द आनन्दर्थप्रतियोगी न निर्दिष्टः, ततश्चब्दे त

यस्मिन्बदे दादशैक्ष्य यव्या-
स्तस्मिन् तृतीया परिहश्या न जायते ।
एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा
श्लोणे तस्मिन्बपराह्ने च दद्यात् ॥ ८ ॥

मोऽपि निर्दिष्ट इत्येव विशेषः । एवं चोक्याठाप्रामाणिकलं न
वयमनुमन्यामहे । पुनश्चब्दघटितपाठे यादृग्मस्त्वारस्यं तस्मै
ततश्चब्दघटितेऽपि वर्तते । अवश्यं हौदं तकांजडारैरप्यङ्गौकर-
णीयम्— यदकृत्स्नच्यः कृत्स्नच्यस्य द्विविधः च्यः दति “अचेन्दु-
राद्यप्रहरेऽवतिष्ठते” इति वचनं प्रमाणयङ्गिः ॥

अचेदमेव विचारणोयम्— चतुर्दश्यष्टमयामे कृत्स्नच्यो वा
ऽकृत्स्नच्यो वाऽत्र विवक्षित इति । अत्र प्रकरणे—“अचेन्दुराद्य
प्रहरेऽवतिष्ठते” इति न च नोपन्यासेन तकांजडाराणां चतुर्दश्य-
निमयामे कृत्स्नच्यो विवक्षित इति मतमिति स्यष्टं ज्ञायते ।
अत्र च पक्षे “अमावास्याश्वमांशं च”ति च गब्दस्वर्यं दति तैरेव
योज्यत इत्येकमस्त्वारस्यम् । “अचेन्दुरिति” शोकस्य तैरेव—
“आयहायष्टमावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विग्रषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

“अचेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते” इति प्रकरणान्तरस्यत्वर्णनात्
तस्य चतुर्दश्यष्टमयामव्यपरत्वाभावस्य तेरपि वर्णनौयत्वात् न
तदनुसारेण चतुर्दश्यष्टमयामे कृत्स्नच्यपरत्वाव्याप्तानं शोभत इति
द्वितीयमस्त्वारस्यम् । यथाहि अवश्योपचयावस्थायामणुश्वद्प्रयो-

पूर्वार्ध आख्यायते— शब्दाः मामाः, हादशैकश्च चयोदश,
यस्मिन् अब्दे चयोदश मामास्मस्मिन् अब्दे वृत्तौया मात्रा न
दृश्यते तुरौयोनकल्पावशिष्टो न भवतौत्यर्थः । अत्र कृत्स्नचयो
मास्तीति यावत् । “वृत्तौययामपरिदृश्यो न जायते” इति

गानुपपत्तिः परेषां एवं भवतामपि अणुस्त्वयते इति वदतां मा
समस्त्वेत् । अत्र भवतिशब्दस्योत्पद्यते इत्यर्थवर्णने लक्षणादोषसु
भवतामधिक एव । “यदहस्त्वं च चन्द्रमा न दृश्यते” इति
सूत्रेऽपि अहंनि चन्द्रचयविशेषणं नाऽमावास्यायामिति चतुर्दशी
दिनमपि चन्द्रचयविशिष्टममावास्येत्यर्थ एव गम्यते इति चया-
भावोऽथमावास्याया वर्तते इति नाऽथमभिप्रायः प्रामाणिक-
ममतः । एवं च चशब्दस्त्वारस्यात् चतुर्दश्यष्टमांशेऽमावास्याष्टमांशे
च चयः पुनर्मतो वाऽणुश्चतुर्थकलोम इति नारायणोपाधाय
विवरणमेव युक्तम् । यथाचाऽणुपदप्रयोगो युक्तमेण चतुर्थकलाव-
शेषत्वेऽपि भवति, तथा प्रवृत्तुपपादितम् । एवं चाच परिशिष्ट-
प्रकाशं न कायनुपपत्तिः । नहि तेषां पुनरशब्दपाठ आग्नेयः,
किंतु म एव स्वरम इत्येव । विना हि क्रेण तत्र शास्त्रार्थ-
व्यवस्थापनं भवतौत्यन्तमतिविस्तरेण ॥

आग्नेयाचण्डेश्चामावास्योश्चन्द्रचये विशेषो वर्तते । तत्र हि
अमावास्याप्रथमयामेऽकृत्स्नचयः, तटन्तिमयामेऽकृत्स्नचयः, प्रति-
पन्नयमयामेऽच पुनरकृत्स्नचय इति तत्र चतुर्दश्यन्तिमयामचया-
भावात् मन्त्याममौपमुहूर्तेऽमावास्याप्राप्नौ चन्द्रचय-विहितवामर-

पाठान्तरम् । यदा^१मावास्या चौथमाणा आहुयोग्यमुहूर्ते^२ तदा^१-
मावास्याहेणे चन्द्रचयापराह्योलीभात् आहुं दद्यात् । यदा तु
मन्द्यामौपमुहूर्तमाचेऽमावास्या, परदिने च वासरहतौयांशं न
बाप्नोति, तदा परदिन एव वासरहतौयांशे प्रतिपत्त्यमयासे

हतौयांशयोरभावात् परदिन एव वासरहतौयांशाव्यापिलेऽप्यनु-
ष्टानं प्रतिपत्त्यमयामें चन्द्रचयमन्त्वादिति, तमिमं विशेषमाह—
आयहायणीति । आभ्यां विशेषं अनयोरमावास्यान्तरेण
विशेषमित्यर्थः । अचेन्दुरिति । अयं शोको यज्ञुकालङ्घारः—
“अष्टमांशे चतुर्दश्याः” इति शोकव्याख्यावमरेऽपि गृह्णैतः,
तस्म भङ्गतमिति पूर्वसेव निरूपितम् ॥

अत्र च शोके विशेषवर्णनप्रतिज्ञानेनाहतन्त्रचयः कृतन्त्रचयस्यावधि-
दयेन प्रतिपादित इत्येतद्रौतिमास्यमष्टमेऽशे चतुर्दश्या इति शोकस्या-
इपि तदेव भवेत्, यदि तत्र चतुर्दश्यमयामोऽकृतन्त्रचयकालोऽमा-
स्याष्टमयामश्य कृतन्त्रचयकाल इति विवर्जितं भवेदिति, तक्षु-
लङ्घारविवरणे रौतिमास्यभङ्गोऽधिकोऽपरां दोषोऽनुमन्त्रयः ॥

इतराऽमावास्यायामिवेति ॥ आयहायणज्येतरामावा-
स्यायामिवेत्यर्थः । तक्षुलङ्घाराम्भु—यत्र तु पूर्वदिने मन्द्या-
ममौपमुहूर्तमाचेऽमावास्या, तचाऽपि मार्गम्बौर्षज्येष्ठयोरितरत्व
पूर्वदिन इव चतुर्दश्यां कर्तव्यं, न परचाऽमावास्यायामपि; चौणायां
पूर्ववेषोपदेशात्, चतुर्दश्यामपि आहुविधानाच । “तदर्जं वाऽपि
निर्वपेत्” इत्यमावास्याभावेऽपि चतुर्दश्यन्ते निर्वापो हि कात्या-

चन्द्रच्यापराङ्ग्योर्लभाद्यात् ; न लितरामावास्यायामिव पूर्वदिने,
चतुर्दश्यन्तयामे चन्द्रच्याभावात्, इतराखमावास्यासु हि चतु-
र्दश्यादिमन्थामौपमुहूर्तमाच्यापिनौष परदिने वृत्तौयांश्च्यापि-
नौषु पूर्वदिन एव चतुर्दश्यन्तयामे चन्द्रच्यवासरवृत्तौयांश्च्याभेना-
परप्रतिपत्काले चन्द्रच्याभावात् पूर्वदिन एव आद्वं नोन्नरचेति ॥

यनोपदिष्टो नाऽस्मामिः परिहर्तु शक्यः । “यदा विप्रहस्त-
त्वादमावास्यायाः प्रतौक्षणे सन्ध्यासमौषं स्यात्, तदाऽमावास्या-
न प्रतौचेत्” इति वर्णयद्भिः भट्टनारायणोपाध्यायैरथ्यमेवाऽर्थो
भज्ञन्तरेण प्रतिपादित इति गोभिलभाष्ये—वदन्ति । तत्र
भट्टनारायणोपाध्यायानामपि अथमेवाऽर्थो विवक्षित इति यदकृ
तत् न तदाशयप्रकाशनपरम्, किंतु स्वकल्पनाचातुर्यप्रदर्शनमेव ।
न हि चन्द्रच्यमात्रं आद्वकालः, किंतु सन्ध्यादिपर्युटक्षकाल-
ममवहितः, सन्ध्यामौपमाचेऽमावास्याप्राप्नावपौतरामावास्यासु
“चतुर्दश्यष्टमे यामे” इति वचनमिद्वचन्द्रच्यमभवात् । सन्ध्य-
ममौपेऽमावास्याप्राप्नौ पूर्वमपि चन्द्रच्यवासरवृत्तौयांश्च्योर्यथा
स्माभेन आद्वानुष्ठानं न तथा आयहायणञ्जैष्यचतुर्दशौदिने
सन्ध्यामौपमाचेऽमावास्याप्राप्नौ विहितवासरवृत्तौयांशे चन्द्रच्य-
रहिते आद्वानुष्ठानं साधौयो भवति ।

“यदा चतुर्दशौयामं तुरौयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चौयमाणा तदैव आद्वमिष्यते ॥”

इति वचनं हि चन्द्रच्यविशिष्टविहितवासरवृत्तौयांश्चवचतुर्दशौ-

समिश्रा या चतुर्दश्या मावास्या भवेत् क्वचित् ।
खर्वितां तां विदुः केचिदुपेष्ठ^(१)मिति चापरे ॥ २ ॥

या चतुर्दशीयुक्ताऽमावास्या तां केचित् खर्वितां नौर्खं
निन्दितामाचक्षते. तत्कर्मान्हलात् । अपरे च तामेवोपेष्ठ-
मनुष्टानात्तामुपगच्छतेति मन्यन्ते । कस्मिन् तर्ह्यविकल्प इत्याह—

विषयमिति प्रवोच्नरमन्दर्भेण स्पष्टमवगम्यते । तथाचाऽप्यहायत्थां
विहितवामरहतौयांश्चमावास्याप्राप्नौ प्रवदिनेऽनुष्टानेऽपि रात्राव
मावास्याप्राप्नाविव मन्द्याममौपमाचेऽमावास्याप्राप्नावपि परदिन
एव चन्द्रज्यविशिष्टेऽनुष्टानं युक्तम् । उक्तं हि तकालंकारैरेव—
“मार्गशैषज्येष्योऽस्तर्दश्यस्तमयामे न आद्म, तत्र चन्द्रज्या
भावात्, किंलमावास्यायामेत, प्रवदिने लमावास्याया अलभे
पादिनेऽपि आद्म, तत्र चन्द्रज्यलाभात्” इति । तथाच
रात्रावमावास्याप्राप्नौ कथं “प्रवदिन एव न आद्मि”ति तैरुक्त
मिति विवेचनौयम । यदि निषिद्धलात् तत्रत्यश्चक्षयो
नोपयुक्तः, तर्ह्यचाऽपि “नातिमन्द्याममौपतः” इति मन्द्या
ममौपकालस्य निषिद्धलात् समानं परदिन एव तदनुष्टानं युक्त
मिति । “चतुर्दशौयाममनुपूरयेत्” इति वाक्योऽनुग्रन्थप्रयो-
गेण यद्यपि तकालङ्कारोक्तरौत्या न सर्ववच्छंदन चतुर्दशौया
मम्यामावास्यामबन्धोऽभिप्रेतः, तथाऽपि विहितहतौयांश्चक्षण-
मबन्धमत्तेपेचित एव । चतुर्दशौशेषयाममित्यनुक्ता तुरौयपद-

उपद्धमित्यवाक्येषद्भाष्यलात् । गताध्यामिति पाठान्मृम ॥

वर्धमानाममावास्यां लक्ष्येदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रौनधिकान्वाऽपि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥ ४

चतुर्थं क्रौयमाणापेक्षया वर्धमानां वासरहतीयांश्चापिनौ ।
चन्द्रज्ञयापरामुलाभाभावेऽपि तस्यामेव आङ्गुं भवेत् । एवं संभितायां विकल्पः । तथाच लघुहारौतः—

प्रयोगेण हि न शेषयामेषु पञ्चमादिषु आद्वानुष्ठानप्रमत्रिनिष्ठूत्वादिति निष्ठूत्वाविशेषात् सन्ध्यामौपातिरिक्तभागस्यैव तुरौयामपदेन गृहणमिति, तर्कालङ्घारमिष्ठान्तोऽत्र न कात्यायनमंसत इत्यलमतिविस्तरेण ॥

एतावता प्रपञ्चेन चौणाऽमावास्यायां कदा आङ्गुं कर्तव्यमिति विषयं निर्धार्य मंसिश्रामावास्यायां कदा आङ्गुं कर्तव्यमिति मंशयनिरामार्थं प्रवृत्तं मंसिश्रेतिश्चोकं व्याख्यातु तं निर्दिशति संमिश्रेति ॥

पूर्वदिने यावतौ चतुर्दशौ तावतौ परदिनेऽमावास्या यदि वर्तत, माऽपि मंसिश्रामावास्या, पूर्वदिने यावतौ चतुर्दशौ ततो उधिकाऽमावास्या यदि परदिने, माऽप्यमावास्या मंसिश्रामावास्या । तत्र चतुर्दशौ निन्दितेति केचिच्चामनुष्ठानयोग्यां मन्त्रम् इति वाक्यार्थं इत्याह—या चतुर्दशौति । अत्र च वर्धमानाया न विवक्षा, उत्तरत्र तस्याः प्रक्रमात्, किंतु संभितया एवेति “संभितायां विकल्पः” इति मिष्ठानः । कुच तर्हि न विकल्प इति शङ्खया “वर्धमानां” इति शोकमवतारयति—

“ चिमुहृत्तर्पि कर्तव्या पूर्वा दर्शा च बहृचैः ।
 कुहृरधर्युभिः कार्या यथेष्टुं मामगौतिभिः ॥ इति ॥
 अधर्युभिः यजुर्वेदिभिः, मामवेदिनां यथेष्टाचरणम् ॥
 पश्चादावेव कुर्वैत सदा पश्चादिकं चहम् ।
 पूर्वाह्ल एव कुर्वैत विज्ञेऽप्यन्ये मनौषिणः ॥ ११
 अत्रान्ये इत्यकरणपत्रोऽपि सूचितः ॥
 इति आङ्कालनिर्णयः ॥

कस्मिन्निति । पितृयज्ञस्ततो भवदिति । परदिन एव
 पितृयज्ञादिकमित्यर्थः । वर्धमानायां चन्द्रचयाभावेऽपि न ज्ञाति-
 रित्याह— चन्द्रेति ॥

“मन्मितायां विकल्पः” इत्यत्र हारौतवचनमर्पि प्रमाणयति—
 तथाचेति । “यथेष्टुं मामगौतिभिः” इति प्रकृताभिप्रायम् । न
 ग्राखाभेदेनेव वेदभेदेनाऽपि व्यवस्थितविकल्प इत्यन्यषामपि विकल्प
 एव । “बहृन्यं वा स्वगृह्णोक्ते” इति लर्थवादः, अतएवाऽचारा-
 धिकरणे गौतमादिमूलौनां मर्वाध्येयत्वादिमिद्वाम् उपपद्यते ।
 न हि देशभेदेन पृष्ठभेदेन वा धर्माधर्मौ व्यवस्थितौ ।

“वेदानधौत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाकर्मम् ।” इति
 मर्ववेदाध्ययनं मर्वेषां नियतम् । स्ववेदगतग्राखाविशेषाध्ययनं तु
 यथापि निषिद्धम् । तथाऽपि वेदान्तराध्ययनं न निषिद्धमिति
 मर्वेषामपि विकल्प एवेति भावः ॥

इति आङ्कालनिर्णयः ॥

अथ वृद्धिश्राद्धप्रकरणम् ॥

अशेषानौ जौवत्यित्काधिकारिकेषु आद्वेष्यते । स्मार्तस्य आद्वेष्य वैदिकवल्कर्तव्यलमेव । तदक्षम—
 “ श्रुतिसूतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरोयमौ ।
 अविरोधे मदा काये स्मार्ते वैदिकवल्कदा ॥ ” इति ।

ननु आद्वकरणं यदि स्मार्तमेव, तर्हि कथं तस्यानुष्ठेयलम् ।
 न हि पौरुषेयो स्मृतिर्धर्मं प्रमाणम् । स्मृतौनामपि वैदिकमन्वा
 दिप्रणोतानामन्वितवेददारा प्रामाण्यमपि तदेव स्थात्, यदि ताः
 अप्रभाव्यमानदृष्टेतुकाः स्युः । लोभादिमूलका अपि हि सूतयो
 बज्जलमुपलभ्यन्त । “ छेतुटर्णनाच्च ”ति चेमिनिसूत्रमण्यत एवोप-
 पद्यते । “ श्रौद्भवरी बवां वेष्टित्वे ”ति स्मृतिरपौत एव
 व्याख्याता । न हि तत्रापि श्रुतिसूतया प्रामाण्यमस्ति । तथाच
 का स्मृतिः प्रमाणम्, का चाप्रमाणम्, इति न व्यवस्थेया-
 शङ्खाह— श्रुतौति ।

इयमन्व व्यवस्था—श्रुत्यविरुद्धा स्मृतिः प्रमाणम् । तदिवरुद्धा
 दृष्टिमित्ता च स्मृतिरप्रमाणमिति । तथाच आद्वकर्तव्यता-
 स्मृतौनां वेदाविरुद्धानामनिमित्तान्तराणां च प्रमाणतैव वर्तते
 इति श्रौतमित्र स्मार्तमपि कर्मनुष्ठेयमिति भावः ।

इदं च आद्वं पित्रादित्रयज्ञौवने न कर्तव्यं किन्तु एकदिधरण

अत्र पित्रादित्रयमधे एकदिधरणोऽपि त्रैपुरुषकसेव पार्वणम्,
“पित्रादित्रयज्ञौवने तु अदानमेव ।

तथाच विष्णुः—“पितरि जौवति यः आहूं कुर्यात्.
येषां पिता कुर्यान्तेषां कुर्यात् पितरि पितामहे च जौवति
येषां पितामहः । पितरि पितामहे प्रपितामहे च जौवति
नेव कुर्यात्” । इति ।

एवंत्याह—पित्रादौति । अत्र च विष्णुवचनं प्रमाणयति—
तथाचेति । अत्र हि मम कन्या विवचिताः । तद्यथा—
पितर्येव जौवति, अन्यषु प्रमौतेष्विति प्रथमः कल्पः । अत्र च
पञ्चे पितामहप्रपितामहपित्रपितामहानां पिण्डटानम् ।

द्वितौयः पितरि पितामहे च जौवति, प्रमौते प्रपितामहे
इति । अत्र तु प्रपितामह पितामह पितामह—पितामहप्रपिता-
महानां पिण्डटानम् ।

तातौर्थस्तु चितयज्ञौवनेन, यत्र न कस्याधि पिण्डटानम् ।
जौवत्यित्यकम्य चितयज्ञौवने न वृद्धिआहूःयधिकार इति यावत् ।

यदा केवलं पिता प्रैति, पितामहप्रपितामहौ च जौवतः
तदा चतुर्थः कल्पः । अत्र च पित्रे एकं पिण्डं अपर द्वितयं
प्रपितामहात्परं दाभ्यां देयमिति निष्कर्षः ।

पञ्चमपञ्चस्तु पित्रपितामहयोस्मृतयोर्जौवति च प्रपितामहे
मम्भवति, यत्र पित्रपितामहाभ्यां पिण्डद्वयदानममनन्तरं पिता-
महपितामहायापरं देयम् ।

अत्र यः आहुं कुयांदिद्यनेनाकरणपचोऽपि सूचितः ।

यस्य पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं निधाय
प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

अत्र च पितैव प्रेतो न पितामहप्रपितामहावित्येवकारो
द्वष्ट्रयः । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्याताम्, म
ताभ्यां पिण्डौ दत्वा 'पितामहपितामहाय दद्यात् ।
अत्रायेवकारात्रपितामहजीवनं गम्यम् ।

यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय
प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

अत्रायेवकारोऽध्याहार्यः ।

अथमत्तु पञ्चः कल्पः— यः केवलं पितामहे प्रमोते
ध्रियमाणयोश्च पितृप्रपितामहयोरनमरं लभते । अस्मिन्नि कन्त्ये
पितामहाय पिण्डं दत्वा प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां पिण्डदद्यं देयम् ।

पितृप्रपितामहयोर्मृतयोजीर्विति च पितामहे मममः पञ्चः,
यत्र पितृप्रपितामहाभ्यां पिण्डौ दत्वा पितामहपितामहायापर
देयमिति निर्णय इति विष्णुवचनतात्पर्य मनसि निधायाह—

अत्र चेति । अथमाश्रयः— अन्तर्हितेभ्योऽनन्तर्हितेभ्यो वा
प्रेतेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण पिण्डदानं कर्तव्यमिति

मातामहानामस्येवं श्राद्धं कर्यादिचक्षणः
मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥

एवम् पितादिजौत्रने यः श्राद्धप्रकारः— यथा पितरि
जौत्रति तप्तिवभ्यो दानं विष् जौत्रत् न दानम्— तदनुसारेण ।
यथान्यायम् न्यायानुसारेण ।

मन्त्रोहेन यथान्यायमिति व्याचये यथान्यायमिति ।

अथ भावः— आतिर्दृश्यकस्य मन्त्रस्मकारान्यतत्रस्यान्यथाभावं
कृहः । तथाच मातामहश्राद्धपि मन्त्रोहेन्द्रितिर्दृश्येन भवतौति.
मातामहश्राद्धस्य पितृपार्वणविकृतिलभवश्य यद्वाधनोयं तदथमाह
मन्त्रे-गवमिति । पितादिजौत्रने दात तु तदित्वरणम् ।

आद्धमथूर्वे तु “मातामहानामस्येवं तत्त्वं वै तेऽशुद्धिकम्”
इति । चनानुसारेणातिर्दृशो वर्णितः । तेमादौ पुनः “न्यायप्राप्तं
कृहं पुनर्वैनन्मेकप्रयोगतया तदप्राप्यागङ्गायामित्युक्तम्” मर्वथा
॥ ऊहोऽत्र भवमस्मत एव ।

अत्र “मन्त्रोहेन्ति वाक्यं न मर्वेषां पितृशब्दघटितानां
मन्त्राणां मातामहपढोहः प्रतीयते । एतमपि यत्र प्रहृतौ
पृष्ठपठ जनकपरं तत्त्वोहः, न तु यत्र मणिगडोकरणान्तश्राद्ध
जन्यपितृभावपरम् ।

तदृक्तं मधुर्वे “दिधा हि पितृशब्दः प्रयुज्यते, क्रचिन्ननक
नापाधिना ॥ पिता यस्य तु वृत्तः स्यादि”त्यादौ, क्रचिन्मणिडा-

तथा— अममवेतार्थलं प्रतिसन्धाय मन्त्रेषु पितृपदश्चान्ते
मातामहशब्दप्रयोगः कार्यः, ममवेतार्थले तु नैवम् ।

तथा हि— “स्वधा स्य तर्पयत मे पितृन्” “आयन्तु नः
पितरः” “एत पितरः” अत्र पितरः” “देवताभ्यः पितृभ्यश्च”
इत्यादौ बहुवचनात्र जनकपरः पितृशब्दः, किंतु पितृलोक-
प्राप्तिनिमित्तलेन पितृादिमातामहादिषु सर्वेष्वेव सुख्यः ।

करणान्तश्चाद्गजन्यपितृलोपाधिना यथा “प्रेते पितृलमापन्ने
मपिण्डोकरणादिति” । इत्यादौ । अत एव पितृशब्दः सपिण्डेषु
प्रयुज्यते—“षड्भ्यः पितृभ्यमन्तन् भक्ष्य आद्गमुपकर्म”त् “पितृपात्र
प्रतपात्र प्रसेचयेदित्यादौ । तथाच कुत्र मन्त्रे जनकलोपाधिना
पितृशब्दो वर्तने, कुत्र चान्योपाधिनेति विनिर्णयोऽत्रापेक्षित
इति तदर्थमुपक्रमते— तथा हौति । स्वधा स्येति ।

ननु कथमत्र जनकपरत्वमित्यत आह— बहुवचनादिति ।
अत्र बहुवचनमात्र न जनकपरतां प्रतिषेधति, किंतु पृथक् पिता
महादिशब्दघटितमन्तान्तरामवहितमेव तत् । अत एव
“गुञ्जनां पितरः गुञ्जनां पितामहाः” इत्यादौ बहुवचना-
न्तोऽपि पितृशब्दो न जनकपर इति विशेषं मनसि निधायाह—
यत्र त्विति ।

तथाचेदं मिद्धम—यत्र जनकपरत्वं तत्रोहः यत्र तु न तत्परत्वं
न तत्रोह इति । ननु “एत पितरः” इत्यत्रापि पितृशब्दो जन-
कपरोऽपि किञ्चममवायाद्गजवचनान्तः पितृपितामहप्रपितामह-

अत एव— “षड्भ्यः पितॄभ्यस्तदनु आद्वानमुपक्षेत्” इत्युक्तम् । ततश्च समवेतार्थत्वात् न मातामहादिपदोऽहः । यत्र तु ‘पितरिदं तेऽर्थम्’ “पितामहेदं तेऽर्थम्” तथा “पितॄभ्यः स्वधाऽस्तु” “पितामहेभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्यादौ आद्वाहमम्बन्धोपाधिना पित्रादिशब्दप्रवृत्तिः, तत्र मातामहादिव्यममवेतार्थत्वात् “मातामहेदं तेऽर्थे” “मित्यादिमन्त्रोऽहः” ।

‘पितॄभ्यः स्वधाऽस्तु’ इत्येकमित्रपि बङ्गवचनं “अदितिः पाशांप्रसुमोक्” इतियत् बङ्गवचनप्रयोगः ।

मुढाय एव नर्तितुं योग्य इति स कथं मातामहादिवोधकोऽपि विकृतौ स्यादित्यत आह— षड्भ्य इति ।

तथा च प्रकृतौ न लिङ्गमवायेन पितॄशब्दस्य पितामहादिप्रवृत्तम्, किन्तु पितॄनोकप्राप्तिनिमित्तेनवेति तस्य प्रवृत्तिर्निमित्तस्य मातामहादिमाधारण्यान्नाममवेतार्थत्वं विकृतादिति भावः । नन् यत्र जनकत्वोपाधिना पितॄशब्दो न प्रवृत्तः, तत्र भवत् बङ्गवचन नाममवेतार्थम्, यत्र तु जनकत्वोपाधिना, तत्र तस्य कथं ममवेतार्थत्वं, तथाच “पितॄभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्यादौनां कथमुपपत्तिरित्याशङ्कायामाह— एकमित्रपाति । अर्दितिरिति ।

“अदितिः पात्रं प्रसुमोक्” “अदितिः पाशांप्रसुमोक्” इति गावाभेदं न एकपश्चिमाग्नप्रकरणे मन्त्रदय ममान्वायते । तत्र बङ्गवचनान्तपाशाशब्दघटितस्य भन्नम्बोत्कर्त्ता बङ्गपश्चिमाग्ने इति पूर्वपञ्चय चिह्नान्तितम्— यत् बङ्गवचनस्य प्रकृत्यर्थापर्मत्तम्

तयाऽविवचितलेनैः नोक्षं इति पूर्वमौमांसायां “गुणेत्वाय-
कन्यने”ति न्याय इति तेन न्यायेनाचार्यि बङ्गवचनोपपत्तिरित
भावः ।

पितरिदं तेऽर्थमिति । इदं “शुभ्यनां पितर इत्यादं-
हृपलचणम् । एतेन—मयूरं “अत्र पितामहचरणः—“पितरिदं
तेऽर्थमि”त्यचोहानृहविचारानवकाशः । एतस्याभिलापमाचलेन
मन्त्रत्वाभावात्, अन्यथा “शंखाणां मन्त्रवर्जितमि”त्युक्त्या शुद्धाणां
तटभिलापाप्रमक्तेः । अतोऽपौरुषेये वैटिकप्रमिष्ठे मन्त्रे मन्त्रशब्दो
मुख्योऽन्यत्र गौणः । “अत एव भावार्थपादं कृत्वा मन्त्रवमिष्ठान्तं
उपपद्यत इत्याङ्गः” इति यद्क्रम्, तटपि न विरुद्धम् ।

वस्तुतम्—“पितरिदं तेऽर्थमित्यस्यात्” मन्त्रलभेत, शुद्धकर्तव्य-
आङ्गादौ “पितरिदं तेऽर्थमि”ति मन्त्राप्रयोग इष्ट एव ।
न हि तेः प्रयुज्यमानं “पितरिदं तेऽर्थमिति वाक्यममन्त्र
इत्येतावता चैवर्णिकप्रयुज्यमानस्यास्यामन्त्रलमिति चक्रं शक्यमिति
तु प्रकाशकाराणां मतम् । अत एत “भातरिदं तेऽर्थमित्या
दौनाभेत पुरुषद्विष्टभवाभिलापत्वमुच्चरन् वर्णमानमुपपद्यते ।
तथाच “पितरिदं तेऽर्थमित्यस्यान्योपलचणलभेति तु युक्तं प्रतिभाति ।
रणोयं किञ्चु स्वपरमाधारणोपलचणलभेति तु युक्तं प्रतिभाति ।

एतेन—मातामहश्राद्धादौ बङ्गवचनस्यापि नोहः । प्रकृताव-
ममवेतार्थत्वात् । अत एतोक्तम्—“चृगन्ते नोहः” “तमादृच
नोहेत्” इति, इति मिष्ठानोऽपि—व्याख्यातः । तद्क्र
मयूरे “न च—प्रकृतावेकस्मिन् पितरि बङ्गवचनस्याममवेतार्थत्वात्

विकृतावेकवचनान्त एव प्रयोज्य इति—वाच्यम्, प्रकृतौ बहुवच-
नस्याममवेतार्थते विकृतावप्यविकृतस्यैव प्रयोग इति नवमे
पाशाधिकरणे स्थितलादि”ति ।

नन् “एत पितर” इत्यादौ यदि बहुवचनान्तत्वेन
पितृशब्दो न जनकपरः, तर्हि “पितृभ्यः स्वधाऽस्तु” “शुभ्यत्ता
पितरः” इत्यादावपि न जनकपरत्वं स्यादिति मातामहश्राद्धे
तत्र नोहः स्यादित्यत आह— पितृभ्य इति ।

अत्रेद विचारणांयम्— श्राद्धे दंवतालं किं सृतानां जनका-
दौनामेत्, उत तदधिष्ठानाग्निष्वाच्चादौनां वस्त्रादौनामेत् वेति ।
अत्र निर्णयमिष्ठौ— “अत् पित्रादिशब्देर्जनकादौनामेत् देवता-
लसुच्यते न वस्त्रादौनाम्, “अमावतर्ज यजमानस्य पित्रे”
“अमावतर्ज यजमानस्य पितामहाये त्यादि गतपथश्रुते, ‘दद्य
पिता प्रतः स्यात् म पित्रे पिण्ड निधाये”ति विशामृतेष्य ।

यत् मनुदंवतौ—

“वसवः पितरः जथा रुद्रा जयाः पितामहाः

प्रपितामहाम्भादित्याः अतिरेषा मनातनौ” ॥ इति ॥

यत्र याजनक्यः—

“वसरुद्रादितिसृताः पितरः श्राद्धुदंवताः” इति, तदभेद-
जानाथम् । इदं चाभेदज्ञानम्—

“त्रिष्णुः पिताम्भ्य जनको दिव्यो यजः म एव हि ।

त्रिष्णा पितामहो जयो ज्यहं च प्रपितामहः” ॥ इत्यादिवच-

नाविरोधार्थं समुच्चयेन विकल्पेन वा यथाचारं व्यवस्थेत्यादि—
निष्ठपितम् ।

शूलपाणिरपौममेवार्थं स्थृतं निष्ठपयति । इयात्त्विशेषः—
यत् मन्त्रादिवचनानां स्तुतिवात्, “अमावेतन्ते” इत्यादीनां
अतिलिवात्,

“अतिस्मृतिविरोधे तु अतिरेव गरौयसौ” ॥

इति कात्यायनवचनात् मन्त्रादिवचनान्यन्यथैवाभेददृश्यतया
नेयानीति तत्र निष्ठपितम् ।

हेमाद्रौ तु— प्रथमतो “नापि आद्विवताखण्डपेषु यज्ञ
मानस्य पितृपितामहपितामहग्रिष्वान्ताद्यभेददृष्टिर्विधौयते,
तदनुग्रणानां अतिनिङ्गादीनामभावात्, न ह्या “दित्यं ब्रह्मोपासौ
ते”ति वत्पित्रादिषु मोमपादिदृष्टिः कर्तव्यतयोपदिष्टते । यदपि
मर्त्यदवलादिवचनेषु वस्त्रादीनां पित्रादिभिः सहाभेदविधानम्,
तदपि न पित्रादिषु वस्त्रादिदृष्टिः कर्तव्येत्येव परम, “आदित्यो
यूपः” इति वत्प्रागस्यपरतयाऽप्युपपत्तेः । इत्यभेददृष्टिविधान
खण्डयत्वा— “नापि अग्रिष्वान्तादीनां आद्विवतात्मस्यापि
त्रिधयः । यतः—

“म पूत्रः पितरं यस्तु जीवन्तमनवर्तते ।

मञ्चित तपेद्वद्भावा आद्वेन विविधेन च ॥”

इत्यादिः आद्विधयो स्तुतानां मनुष्याणामेव देवतात्मवग-
मयन्ति । अत एव “पित्रे” “पितामहाये”त्यादिचतुर्थ्यन्तपद-
प्रयोगोऽपि साधीयान् भवतौ”ति मयुक्तिं जनकादीनामेव

यदि तु “पितृभ्यः स्वधा” इति बङ्गवचनानुरोधेन
पितृस्तोकप्राप्ता पितृशब्दः सर्वेषु वर्तते, तदा “पितामहेभ्यः”
इत्याद्यवाच्यं स्यात्, पौनश्चापत्तेः ।

“एत पितरः” इत्यादेष्वाग्निव्वाच्चादिपरत्वे तु सतरा

देवतालभिरपि स्पष्ट निरुप्य— अतिसिङ्गताकौमिभिरपि पुनरपि
हरिहरादिमतानुसारेणाग्निव्वाच्चादीनामेव देवताल ममर्थ—
“अभेददृष्टयो वैते । अयं तु पञ्चः सिङ्गान्ततयाभ्युपगम्नुं न्यायः ।
अयमेव क्षाचारे दृश्यते । अयमेव सर्वेषां विश्वरूपादौनां ममतः ।
अयमेव क्षानवद्यः । न्यायो हि स्तावकलादिधिपरत्वमिति
पूर्वमेवोक्तम् । “आदित्यो यूप” इति वाक्ये यूपेऽपि यदि
नाम तथा स्यात्, तदा किं नाम कर्मणो होयेत्, परं मगणत्वमेव
मवेत्” इति वर्जितम् ।

तथाच निर्णयमित्युग्मपापि ॥ विश्वरूपहेमाश्चादिमम्भतः पञ्चः
जनकादिदेवतालपत्रं पर्वति तन्मतरौत्या “पितरिदं तेऽर्थमि”-
त्वादौ ऊहं निरुप्य मिताक्षरादिमम्भतवस्त्रादिदेवतालपत्रं
“पितरिदं तेऽर्थमि”त्वादात्रपि नोहप्रमक्तिरिति निरुपयति
एतेति ॥ अग्निष्ठाच्चादीति ॥ एतद्दः पितरो वास इति ॥

अत्रापि पितृशब्दस्य वस्त्रादिपरत्वेऽपि यथा बङ्गवचनमविवक्षित
तथा पितृपदमपि; पितृमातामहादिशब्दानां वस्त्रादिपर्यायत्वा-
दिति मातामहादिश्चाद्य नोह आवश्यक इति भावः । अतेन
वस्त्रादिदेवताले जनकादिदेवताले च फलभेदोऽपि सूच्यते ।

अत्र परिशिष्टप्रकाशकाराः आचारेऽपरिदृश्यमाजोऽपि वस्त्र-
दिंदेवतात्पत्तः एव न्यायं इति “अग्निव्याजादिपरते तु”
इति तु शब्देन गमयन्ति ।

अथमेतेषामाश्रयः— मन्त्रादिवचनानामभेदज्ञानार्थत्वे हेमाद्रौ
यद् व्यवस्थापितं तत्रान्तः— “आदित्यो यूप” इत्यादावपि यूपे
आदित्याभेदज्ञानमेव विवक्षितं चेदपि न हानिरिति हेमाद्रावुक-
मिति मर्वंविदितमिदम् । तत्र च तत्सिद्धिपेटिकाधिकरणवैयर्थ्यं
मपरिच्छरणौयमेव । अभेददृष्टौ श्रुतिलिङ्गादिक किमपि नास्तौति
नहृक हेमाद्रौ तस्य तु खण्डन न कृतमेव तत्रापि । न हि
हेमाद्रौ अग्निव्याजादिदेवताले यानि श्रुतिलिङ्गादोनि निरूपि-
तानि तेषां स्वरमं गत्यन्नरमुक्तम् । तथाचाग्निव्याजादिदेवतात्प-
त्तः एव माधौयान् ।

तदृक मिताचरायाम्— “न ह्यत्र देवदत्तादय एव आद्व-
कर्मणि सम्प्रदानभूताः पित्रादिशब्दरूप्यन्ते, किंलधिष्ठात्रवस्त्रादि-
देवतामहिता एव । यथा देवदत्तादिशब्देन ग्राहैरमात्रं नायात्म-
मात्रं किं त ग्राहरविशिष्टा आत्मान उच्यन्ते, एवमधिष्ठात्रदेव-
तामहिता एव देवदत्तादयः पित्रादिशब्दरूप्यन्ते । अतश्चाधिष्ठात्र-
देवता वस्त्रादयः पुत्रादिभिर्दत्तनान्नपानादिना वृप्ताः मन्त्रमानपि
देवदत्तादोऽसर्पयन्ति, कर्तृश्च पुत्रादौन् फलेन मंयोजयन्ति ।
यथा माता गर्भपोषणायान्यदत्तेन दोहदान्नपानादिना स्वयमुप-
भुक्तन वृप्ता मतौ स्वजठरगतमयपत्यं तर्पयति दोहदान्नादिप्रदा-
यनश्च प्रत्युपकारफलेन मंयोजयति, तद्वद्मवो रुद्रा अदितिसुताः

आदित्या एव ये पितरः त एव पितृपितामहप्रपितामहशब्दवाच्चाः; न केवलं देवदत्तादय एव आद्वदेवताः आद्वकर्मणि सम्प्रान्तभूताः, मनुष्याणां पितृन्देवदत्तादौन् स्वयं आद्वन् तर्पितास्तर्पयन्ति ज्ञानशक्तिशययोगेन” ॥ इति ।

हरिहराटयोऽपि इमसेवार्थं मन्यते इति हेमाद्रावेव वर्णितम् ।

यत् शूलपाणिना—“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु” इति कात्यायनवचनमपि स्वावलम्बतया स्वौकृतं तदिदम्—“यत् पुर्वकिङ्गं स प्रत्यक्षं श्रुतिस्वानुमानिकोऽत एव वलौयमो”ति तत्त्ववार्तिकमिद्वान्तविरुद्धम् । विधिपरयोः स्वत् श्रुतिस्मृत्योः श्रुतिर्वलौयमोति कात्यायनवचनेन निष्ठपितम्, न तु श्रौतमन्त्रलिङ्गविधिपरम्मृत्योर्विरोधऽपि ।

श्रुतिरेषा मनातनोऽति वदन् भगवान् मनुर्हि वस्त्रादिदेवतालमपि मनातनवेदमिद्वमेव निष्ठपयतौति कथं मनवचनस्य श्रृत्यन्तरविरोधेनान्यथा नयनम्, मनुर्हि भगवान् “आमाततत्त्वयजमानस्य पित्रं” इत्यादिशतपथश्रुतिगतपित्रादिपठानासेव उस्वादिपरत्वं व्यवस्थापयति ।

तथाच निबन्धकृतां व्यवस्थापेत्तथा भूतिकाराणां व्यवस्थायाः प्रबलत्वात् मन्त्रादिवचनानामन्यथानयनं निबन्धनकाराणां न मङ्गत पश्यामः । भूतिवचनानि चूपदंशशूलपाणि न मन्त्रादिभिः स्ववृद्धिरुक्तिपाणि परोक्षाशूलपाणि निबन्धनवचनानोर्वति वस्त्रादिदेवतालपचमेव वयमपि ममुचितं पश्यामः । तथाच पितृमाता

मनूहः । “एतदः पितरो वासः” इत्यत्रापि प्रतिपिण्डं
मन्त्रविनियोगात् पितॄलोकप्राप्तिनिमित्तेऽयेकपरत्वात् बङ्गवचन-
ममम्लप्रयोगसाधुता ।

महादिशब्दानां वस्त्रादिपरत्वपत्रे सुतरामनूहो न्यायसिद्धु इति
परिशिष्टप्रकाशकाराणां मिह्नान्तो नानुपपत्रः इति मिह्नम् ।

अस्मिन्यचे “मातामहानामयेवमि”ति वचनानुसारेण उह-
कन्यनं न्यायामिह्नमपि वाचनिकलान्मातामहादिश्चाद्देव नानुपपत्रम् ।
यथान्यायमित्यस्य तु न विवक्षा ।

इदं उक्तविष्णुवचने मन्त्रोहेनेति पाठमङ्गौकृत्योक्तम् । मङ्गो-
हेनेति पाठे तु यथान्यायमित्यस्य बङ्गवचनस्याममवेतार्थत्वं
प्रतिमन्यायेत्यर्थः । तथा च उक्तवचनानुसारेण मातामहादिश्चाद्देव
“पितॄभ्यः स्वधाऽस्त्वि”त्यादौ एकवचनवत् एव मातामहादिशब्दस्य
प्रशोगोऽनुमन्त्येत्यर्थः ।

ननु “पितॄभ्यः स्वधाऽस्त्वि” इत्यादावपि बङ्गवचनेन अग्निष्वाचा
नादिमर्वपरत्वस्येवावश्यकलात्कर्त्तव्यं तत्र बङ्गवचनस्याममवेतार्थत्वम् ।
तथाच “पितामहेभ्यः स्वधाऽस्त्वि” इत्यादिवेयर्थमपि ममापतित
मित्यत आह— एतद इति । इदं “पितॄभ्यः स्वधाऽस्त्वि”त्यादी-
नामयूपलक्षणम् । पितॄलोकेति । अग्निष्वाचान्तादिपरत्वेऽपौत्यर्थः
एकपरत्वे डेतुमाह— प्रतिपिण्डं मन्त्रविनियोगादिति ।
लिङ्गाच्छ्रुतेर्वलौयस्त्रादिन्योगानुसारेण बङ्गवचनस्यायेकपरत्वं
“कदाचने”ति मन्त्रे इत्यपदस्याग्निपरत्वमिवेति भावः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

“ एतदः पितरो वासस्ति जन्यवृथक् पृथक् ।

असुकासुकगोदैतज्ञभ्यं वासः पठेत्तदा ॥ ” इति ।

एवं मांवत्सरिकैकोहिष्टेऽपि “ एतदः पितर ” इत्येवं
प्रयोगोऽविक्ततो यथाप्रत्यक्षिति, प्रेतशाङ्कु तु प्रादिपटिकस्यामम्
वैताथलात् प्रेतपदोऽहः, बङ्गवचनं तु यथाप्रकृत्येव ।

उक्तमन्ते बङ्गवचनस्यैकपरत्वे ब्रह्मपुराणवचनमपि प्रभागयति
तथाचेति । यदि तु मातामहादिश्चाहुः “ मन्त्रोहेन यथाच्याय
मि ” युहविधानोपपत्त्येण अग्निभाज्ञादिदंवत्वेऽपि पित्राद्यधिष्ठानत्वेन
मातामहाद्यधिष्ठानत्वेन च वस्त्रादौमां भेदं एवाङ्गोक्तियते, तदा
प्रातिपटिकस्यायममवेतार्थत्वेनोऽविधानमुपपत्तमेव ।

नन् मांवत्सरिकैकोहिष्टे “ एतदः पितर ” इत्यैकवचनालोहः
श्रेपेत्ति एव । अतएव “ एकवचनमन्त्रानुहेत्तैकोहिष्ट ” इति
विष्णुवचनमुपपत्त्यते । अस्यार्थः— एकोहिष्टे एकोहिष्टश्चाहु
नयाहादौ कियमाणं मन्त्रान एकवत् यथा भवति तथोहेत्तेति
क्रियाविंशष्ठमिति व्यक्तं मयूरवे, इत्यत आह— एवमिति ॥
मांवत्सरिकैकोहिष्ट इति ॥

“ एकोहिष्टं च कर्तव्यं पित्रोऽस्त्रव सृतेऽहनि । .

एकोहिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ॥

अहतं तदिजानौयाह्वेष्य पित्रघातकः । ” इति व्यामवचन-
मि— इति भावः ।

* निर्णयसिद्धौ— अत्र औरमनेचमयोः पार्वणम्, दत्तकादौनामेकोहिष्टमित्येकः पञ्चः; माघे: पार्वणं निरग्नेरेकोहिष्टमित्यपरत्यादिकं यदकं तद्यचानुसन्धेयम् ।

इत्येवेति । बङ्गवचनान्तं एवेत्यर्थः । अयं भावः— पुराणैकोहिष्टं पार्वणवट्वानुष्ठेयम्; प्रेतैकोहिष्टं एव त्रृक्वचनेन प्रैतैकवचनयोरुहविधानात्, तत्र मणिष्ठौकरणेन पितृत्वानुपपत्तेः । अत एव आश्रलायनेन पितृपदनिवृत्तिरुक्तेति ।

यनुभयूखे— अस्य वाक्यस्य प्रेतैकोहिष्टविषयते प्रमाणाभावात् प्रेतशब्दोऽप्रतीतेः, उभयविधाने वाक्यभेदात्पुराणैकोहिष्टेऽपि पितृपदप्रयोगवद्भुजवचनान्तप्रयोगस्यापि नवमपाश्चाधिकरणन्यायेन सिद्धत्वात्— इत्युक्तम्, तत्र बङ्गवचनस्यं प्रेतैकोहिष्टविषयत्वस्यैव युक्तत्वात् विशिष्टविधानेन वाक्यभेदाभावात् नोपपत्तिरिति तु प्रकाशकारणामाशयः ।

ऊहविधानं हीदं यथान्यायमेव विष्णुवाक्ये विवक्षितमित्येकवचनमोऽन्या न्यायामिद्धत्वात् वस्तुगत्या प्रेतआहुर्देऽपि नैकवचनस्योऽहो युक्त इत्यभिप्रायेणाह प्रेतआहुर्त्विति । प्रातिपदिकस्यासमवेतार्थत्वादिति । अग्निवाचान्नादिदेवत्वपत्तेऽपि मणिष्ठौ करणात्पूर्वं तेषां देवदत्तादितादात्म्याभावात् पितृपदेन तद्यहणमिति भावः ।

बङ्गवचनं त्विति । निर्णयसिद्धौ तु— “एकवचनम्वानुहेतेकोहिष्टे” इति विष्णुक्रुहः, अत बङ्गवचनस्यायूहो वचनादि”ति वर्णितम् । ‘शेषाणां मन्त्रवर्जितमि’ति भागः हेमाद्रौ— “पितृ-

शेषाणाम् । भाचादीनाम् । मन्त्रवर्जितम् ॥ “एत
पितरः” “अमौ मदन पितरः” “स्वधा पितॄभः” इत्यादि-
मन्त्रवर्जितम् । आद्वं कार्यम् । “पितरिदं तेर्थम्” इत्यस्यापि

भातामहव्यनिरिक्तानास्त्रितमन्त्रवर्जितं पितॄपदवानेव मन्त्रः स्त्रीढि-
त्यर्थः । अत्र च मंत्र्योहवचनं लङ्गम्, न पुनः पितॄव्यादिआद्वं
त्वनिषेधः” इति वाच्यतम् ।

शूलपाणिस्त— “एवं पितॄव्यादिकोहिष्टे उदयोग्यपितॄपदयुक्त-
त्वपर्युदामार्थः” इति वाच्य ॥

“पितॄव्यादिकोहिष्टे एवावाटनाऽसक्ताण् । पर्युदामार्थः” इति
प्रतरः ।

आदुमयूरे त् । भौगम्बोणां शृङ्गापूर्वम् चकादिष्टे मन्त्र-
पर्युदामार्थमिति पितामहवरणः :

“स्त्रीणामसन्तकं आउ या शृङ्गासुतस्य च ।

प्राप्तिदजास वकादितः, ते च कर्तुः मदैवतम् ॥” इति
मरीचिसुरणात् ” इति निर्मितम् ।

तत्रोक्तिदिग्यवचने गन्तव्ये । पाठमेव मन्त्रमि निधाय पितॄ
पदवर्षमन्त्रविनाप्त एव गाम्बोद न तु रमाद्वुक्तरीत्या पितॄ
पदवानेव मन्त्र स्थान् इत्यर्थः, त या भौगम्बोशृङ्गापूर्वेकोहिष्टे
विषयमन्त्रपर्युदामार्थवचनम् मयूराकरीत्या; शेषपटायमेकोक्तं
प्रमाणाभावात्, शूलप्रायेणाद् शृङ्गामामिति । भाचादीन
मित्यर्थः । आदिपटेन पितॄव्यादिवरणम् ।

वाचादिस्ते वाधकवचनं न त “भातरिदं तेऽर्थमि”ति सुन्न
मन्त्रे विष्णवः किम्बला एवायं वाचुकर्वन्तु हि प्रभवोऽभिज्ञायः ॥

तथा च इतीतः— “मनसा वह्यप्यवति वाचा चाभिख्यति
कर्मणां चोपपादयतो”ति । एवं च प्रत्यभिज्ञापि कर्मणां वह्य-
वाचाः स्वत्वर्जितमिति वाधकवचनम् ।

पितरि पितामहे च छन्दे दयोः सपिष्ठेनोत्तरं आद्यं पादेष-
विक्रिया दशादित्युक्तम् ।

तत्र कर्तवत्तौ— “आवाचनादिमन्त्रवर्जितमि”ति वाच्यात्तरं
मन्त्रमाणोग्रपितृपदवचनम् एव न प्रयोज्यः, नोहः । नापि पितृपद
विमानोऽहं इति शुल्पाग्निमोक्तम्, तदभयमपि मन्त्रविशेषंको-
प्त्वा काभावासोपपत्तिभिप्रायेणाह— एत पितर इति ।

तत्र यदि “भातरिदं तेऽर्थमि”त्वादैर्या सोऽमन्त्रलाभावः
कथं तदहि तप्रयोगं इत्यत आह— अन्यु इति ॥ यथामह्यमभि-
क्षायै वारौत्त्वापि सम्भव इत्याह— तथाचेति ॥ ननु “भात-
रिदं तेऽर्थमि”त्वादौ मन्त्रवप्रत्यभिज्ञामन्वात् कथं तदमन्त्रलमित्यत
आह— प्रत्यभिज्ञापीति ।

कर्मणस्तु इतेति । यथा हि कन्यसुवादीनामध्ययनगिर्य-
मादितो मद्दीतामां वाच्यवाचादिविषयाणां च प्रत्यभिज्ञायमानमसि-
वेदत्वं कर्मणाधिकरणे स्त्रिपादे नालौति व्यवस्थापितम्.
तथाऽवायौति भावः ।

